

APRIL-MAY 2015 VOLUME 21 ISSUE 03

ISSN: 1987 - 6521; E - ISSN: 2346 - 7541; DOI: 10.15357

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES

Agriculture, Agronomy & Forestry Sciences
Plant Breeding and Seed Production

SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES

Historical & Humanitarian Sciences
Linguistic & Cultural Competence
Social Philosophy Science
Philosophy and Philology Sciences

MEDICINE, VETERINARY MEDICINE, PHARMACY AND BIOLOGY SCIENCES

Clinical Medicine
Stomatology & Dentistry
Pharmaceutical Chemistry and Pharmacology

TECHNICAL, ENGINEERING & APPLIED SCIENCES

Biogeochemistry and Biotechnology
Architectural Technology
History of Science and Technics

REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE

Theoretical and methodological foundations of tourism and recreation
Training and methodological support

ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES

Economics and Management of Enterprises
Economic Science

E-ISSN: 2346-7541

www.gulustan-bssjar.org

APRIL-MAY 2015 VOLUME 21 ISSUE 03

ISSN: 1987 - 6521; E - ISSN: 2346 - 7541; DOI: 10.15357

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

JOURNAL INDEXING

TBILISI, GEORGIA 2015

EDITORIAL BOARD

Honorary Editors

Agaheydar Seyfulla Isayev

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Archil Prangishvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

Avtandil Silagadze

Correspondent committee-man of National Academy of Georgia. Tbilisi University of International Relationships.

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

David Narmania

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

George Malashkhia

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Jacob Meskhia

Tbilisi State University. Faculty of Economics and Business. Full Professor. Ministry of Regional Development and Infrastructure of Georgia. Chief Specialist.

Lamara Qoqiauri

Georgian Technical University. Member of Academy of Economical Sciences. Member of New York Academy of Sciences. Director of first English school named "Nino". Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Liana Ptaschenko

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. Doctor of Economical Sciences. Professor

Maia Kapanadze.

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Paata Koguashvili

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Academician. Member of Georgia Academy of Sciences of Agriculture.

Vagif Arzumanli

Doctor of Philological Sciences. Professor. Institute of Literature. Director of Literary International Relations section of the Azerbaijan National Academy of Sciences.

Zurab A. Gasitashvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

Editors-in-chief:

Agricultural, Environmental & Natural Sciences

Lienara Adzhyieva. Crimean Federal University named V.I. Vernadsky. Evpatoria Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of History. Associate Professor

Social, Pedagogy Sciences & Humanities

Irina Nekipelova. Kalashnikov Izhevsk State Technical University. PhD Philology Sciences.

Medicine, Veterinary Medicine, Pharmacy and Biology Sciences

Mariam Kharaisvili. Tbilisi State Medical University. PhD MD.

Technical, Engineering & Applied Sciences

Nikolay Kurguzov. State University of Pavlodar named S. Toraygirova. PhD TS. Professor. Kazakhstan.

Regional Development and Infrastructure

Jacob Meskhia. Tbilisi State University. Faculty of Economics and Business. Full Professor.

Economic, Management & Marketing Sciences

Enene Menabde-Jobadze. Georgian Technical University. Academic Doctor of Economics.

ISSN: 1987-6521; E-ISSN: 2346 – 7541; DOI: 10. 15357; UDC: 551.46 (051.4) / B-64

©Publisher:

Community of Azerbaijanis living in Georgia. Gulustan-bssjar.

Head and founder of organization: Namig Isayev. Doctoral degree candidate. Georgian Technical University

Founder of organization: Ketevan Nanobashvili. Tbilisi Medical Academy. Professor MD. Associate Professor

©Editorial office:

Isani Samgory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Tel: +994 50 226 70 12

+994 55 241 70 12

+995 59 312 89 96

E-mail: engineer_namik@mail.ru, gulustan_bssjar@mail.ru, caucasusblacksea@gmail.com

Website: www.gulustan-bssjar.org

©Typography:

AZCONCO LTD. Industrial, Construction & Consulting

Registered address: Isani Samgory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Community of Azerbaijanis Living in Georgia was registered by Public register of Georgia, on 11/04/2013, R/C 406090901.
<http://public.reestr.gov.ge>

Reproduction of any publishing of Black Sea Scientific Journal of Academic Research permitted only with the agreement of the publisher. The editorial board does not bear any responsibility for the contents of advertisements and papers. The editorial board's views can differ from the author's opinion. The journal published and issued by Gulustan-bssjar.

TABLE OF CONTENTS

Інна Лозинська СТВОРЕННЯ СТАРТОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ І ТЕХНОЛОГІЧНИХ УМОВ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ І ПРИСКОРЕНОГО РОЗВИТКУ СКОТАРСТВА.....	4
Валерий Пухов, Татьяна Лубкова, Татьяна Шестакова, Иван Тропин, Сергей Котелевцев, Сергей Остроумов БИОСОРБЦИЯ МЕТАЛЛОВ ЭУКАРИОТНЫМИ МИКРООРГАНИЗМАМИ: АНАЛИЗ МЕТОДОМ ICP-MS.....	10
Лиана Птащенко, Намиг Исаев СБАЛАНСИРОВАННЫЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ.....	16
Vasyl Namoniuk, Nataliya Shavrina FOREING DIRECT INVESTMENTS OF GERMAN TNCs: MAIN TRENDS AND FEATURES.....	22
Ірина Сторожук ФОРМИ І МЕТОДИ БОРЬБЫ КАТОЛИЦЬКОГО КЛІРУ ЗА ПОЛЬСЬКУ ПОЧАТКОВУ ОСВІТУ НА ВОЛИНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	29
Віктор Чалаван ІНДИКАТОРИ НАУКОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ БІОГРАФІЇ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ІВАНОВИЧА НИЖНЬОГО.	34
Юрій Левченко СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В ОКРЕМИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ УТВОРЕННЯХ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.).....	43
Оксана Тараненко АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНА НАУКА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.	47
Мария Блинова БАЗОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СФЕРЕ АРХИТЕКТУРЫ.....	51
Алина Скороходова, Мария Блинова, Янина Родик, Анна Мосендз ДИАЛОГ МЕЖДУ МЕДИЦИНОЙ И АРХИТЕКТУРОЙ: ГУМАНИЗАЦИЯ АРХИТЕКТУРНОЙ СРЕДЫ БОЛЬНИЧНЫХ КОМПЛЕКСОВ.....	57
Елена Башкеева СТРУКТУРА МЕНТАЛЬНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ КАК ДВИЖУЩИЙ ФАКТОР «МЕНТАЛЬНЫХ РЕВОЛЮЦИЙ».....	63
Руслан Шмат СОЦИАЛЬНОЕ УЧЕНИЕ ПЛАТОНА О СПРАВЕДЛИВОСТИ В ЕГО ДИАЛОГАХ «КРИТОН», «ГОРГИЙ» «ГОСУДАРСТВО».....	68
Виктория Евтушенко ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	74
Вікторія Пазюк СКЛАДОВІ ВИННОГО БРЕНДА.....	78
Olena Dobrovolska THE PROGRESS OF AGRICULTURAL MARKET OF UKRAINE TRENDS IN CONTEXT OF REQUIREMENTS OF CONCEPTION OF STEADY DEVELOPMENT.....	83
Анна Мосендз, Анна Левченко ВОСПРИЯТИЕ И ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ АРХИТЕКТУРНОЙ СРЕДЫ НА ЧЕЛОВЕКА.....	88

СТВОРЕННЯ СТАРТОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ І ТЕХНОЛОГІЧНИХ УМОВ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ І ПРИСКОРЕНОГО РОЗВИТКУ СКОТАРСТВА

Лозинська Інна Віталіївна

Сумський національний аграрний університет, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки
(Україна)

e-mail: innalozynska@gmail.com

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуті основні проблеми технологічного та економічного характеру, що заважають розвитку м'ясо-молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах України. Серед них основними є низька частка капіталовкладень в оновлення матеріально-технічної бази сільськогосподарських товаровиробників, недостатній рівень зоо-ветеринарного обслуговування, недосконалість систем утримання тощо. У той же час були виокремлені напрямки підвищення економічної ефективності виробництва м'ясо-молочної продукції, що також неможливе без удосконалення технологічної складової.

Ключові слова: сільськогосподарські підприємства, м'ясо-молочне скотарство, розвиток галузі

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены основные проблемы технологического и экономического характера, мешающие развитию мясо-молочного скотоводства в сельскохозяйственных предприятиях Украины. Среди них основными являются низкая доля капиталовложений в обновление материально-технической базы сельскохозяйственных товаропроизводителей, недостаточный уровень зооветеринарного обслуживания, несовершенства систем содержания и тому подобное. В то же время были выделены направления повышения экономической эффективности производства мясомолочной продукции, которые также невозможны без совершенствования технологической составляющей.

Ключевые слова: сельскохозяйственные предприятия, мясомолочное скотоводство, развитие отрасли

ABSTRACT

In the article discusses the basic problems of technological and economic character that prevent the development of meat and dairy cattle farms in the Ukraine. Among them is the low share of major investments in upgrading material-technical base of agricultural producers, insufficient of efficient veterinary service, imperfections of systems maintenance and others. At the same time, were singled out directions of increasing economic efficiency of meat and dairy products, which is also impossible without improving the technological component.

Keywords: farms, meat and dairy cattle, industry development

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В останні роки скотарство, які і інші галузі аграрного виробництва, переживає період кризи. Кризові явища в скотарстві, з огляду на його специфіку, мають особливо важкі та негативні наслідки. Поголів'я великої рогатої худоби, а особливо корів, а також виробництво молока та м'яса ВРХ в світі за останні роки розвивалося нерівномірно.

Так, в країнах, що відзначаються динамічним збільшенням населення, відбувається збільшення поголів'я ВРХ та кількості виробленої продукції: Китай, країни Північної та Південної Америки.

Що стосується подальшого розвитку скотарства в Україні, враховуючи розмаїтість умов господарювання, рівня матеріально-технічного забезпечення, можливості доступу до кредитів чи субсидій тощо [1]. Але це є лише малою частиною з необхідних заходів щодо створення стартових економічних і технологічних умов для формування і прискореного розвитку спеціалізованого м'ясного та молочного стада.

Розподіл скотарства на два напрямки є ключовим у вирішенні даного питання, оскільки орієнтація на розведення комбінованих порід великої рогатої худоби (м'ясо-молочної спеціалізації) не забезпечить населення країни високоякісним м'ясом та молоком у необхідній кількості.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Хоча потенціал м'ясної продуктивності більшості комбінованих порід в незначній мірі поступається спеціалізованим м'ясним породам, однак по виходу м'яса та його якісним властивостям м'ясні породи істотно перевищують комбіновані. Вихід м'яса у спеціалізованих м'ясних порід на 100 кг забійного ваги майже на 10% більше при низьких показниках жирності і змісту кісток у туші [2]. У зв'язку зі стратегічною метою м'ясного скотарства також відзначимо, що стартові економічні та технологічні умови потрібні не тільки для формування плеїнної бази м'ясного скотарства, а й (в умовах високих кредитних ставок) для підтримки майже трьохрічного виробничого циклу [3].

В Україні генетичні ресурси м'ясного скотарства складають 7 вітчизняних порід і типів вже створених раніше – сірої української, української, волинської, поліської; тих, що зараз створюються, – симентальської, знам'янської, південної (які складають 76% всього поголів'я), а також 8 спеціалізованих зарубіжних, таких як: абердин-ангус, герефорд, симентал (австрійської і американської селекції), лімузин, шароле, світла аквітанська і п'ємонтезе (24 %, відповідно). Тварини цих порід використовують для виведення нових порід, поліпшення існуючих і промислового схрещування з коровами молочного та молочно-м'ясного напрямів продуктивності, потомство яких вирощують на м'ясо [4].

Аналіз розподілу племінної м'ясної худоби за регіонами України показав наявність максимальної її кількості саме в Волинській (28%), Житомирській (14%), Рівненській (9%), Кіровоградській і Чернігівській (по 7%) областях. Найбільша питома вага тварин вищих класів зареєстрована в Автономній республіці Крим, Київській і Хмельницькій областях.

Найбільшу різноманітність м'ясних порід мають Київська (6 порід) та Львівська, Сумська, Вінницька і Дніпропетровська (по 4 породи) області, де останнім часом спостерігається явно непропорційне хронологічне коливання в чисельності племінних корів за окремими породами. За останні 4 роки значно зменшилось поголів'я, особливо української м'ясної, сірої української, світлої аквітанської і герефордської порід, в протилежність збільшилось волинської, південної і знам'янського типів, а також шароле і, особливо, абердин-ангуської породи.

Для забезпечення населення України високоякісною яловичиною необхідно випереджаючими темпами закладати міцний генетичний фундамент нових популяцій м'ясної худоби. Тому в орбіту племінної справи мають втягуватись всі кращі вітчизняні селекційні досягнення, поряд з інтенсивним використанням відповідного світового генофонду. І тут на перший план впливає необхідність детальної комплексної оцінки всіх генетичних ресурсів, фіксуєчи і об'єднуючи множинні інформаційні потоки в єдине ціле через їх аналіз і синтез. Для підвищення ефективності селекційного процесу необхідно збільшити в країні поголів'я малочисельних порід шароле, світлої аквітанської, менанжу, лімузин та герефорд. З метою оновлення стад цих порід доцільно закупити, насамперед, їх генетичні ресурси – в першу чергу ремонтних бугайців, глибоко заморожене сім'я та ембріони [5].

Головне у визначенні та обґрунтуванні стратегічних напрямів розвитку спеціалізованого м'ясного та молочного скотарства в Україні – це:

- відсутність цілеспрямованої політики нарощування стада високопродуктивних спеціалізованих м'ясних та молочних порід. В результаті на забій йдуть поголів'я понадремонтного молодняку, вилучене поголів'я дорослої худоби молочних і молочно-м'ясних порід;
- відсутність потужної кормової бази, здатної забезпечити повну реалізацію генетичного потенціалу худоби. Внаслідок незадовільної організації відгодовлі середня жива вага однієї голови худоби, реалізованої на забій, у всіх категоріях господарств України склала лише 362 кг;
- збитковість виробництва м'яса великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах, яка з 2005 р. коливається від -20% до -50%, а прибутковість виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах не перевищує 20%;
- недостатній рівень державної підтримки розвитку спеціалізованого скотарства. Часткове відшкодування вартості закуплених племінних телиць м'ясного чи молочного напрямку продуктивності, будівництва та реконструкції фермерських комплексів доступно обмеженому числу сільськогосподарських підприємств через складну бюрократичну процедуру та корумпованість влади на місцях [6].

Зараз у багатьох господарствах є умови для організації інтенсивного вирощування молодняку великої рогатої худоби на м'ясо.

Промислова технологія повинна стати основою виробництва яловичини, покращання її якості та підвищення всіх економічних показників цієї найважливішої галузі.

Для цього, насамперед, слід використовувати високопродуктивних тварин. В Сумській області сконцентровано сучасний науковий потенціал: Інститут сільського господарства Північного Сходу, наукова лабораторія Інституту розведення і генетики тварин УААН, Сумський національний аграрний університет, які забезпечують наукове супроводження впроваджуваних технологій та готують висококваліфіковані кадри.

Не менш важливим завданням в цьому напрямі є поліпшення годівлі тварин. При вищій продуктивності худоби витрати кормів на 1 ц продукції значно зменшуються. Нині головною причиною низької продуктивності тварин є недостатнє забезпечення її кормами та незбалансованість раціонів по протеїну, мінеральних речовинах і вітамінах. Потребу в протеїні доцільно забезпечувати за рахунок збільшення посівів бобових і бобово-злакових кормів. Усе фуражне зерно повинно згодовуватися тваринам у складі повноцінних комбікормів із додаванням білково-вітамінно-мінеральних добавок і преміксів.

На прикладі СВК АФ «Перше травня», ТОВ «Велетень», ТОВ «Вітчизна» Сумської області розраховано собівартість оптимального раціону годівлі молочних корів у зимовий та літній періоди, що забезпечать при дотриманні інших необхідних умов добовий надій молока від корови 12, 14, 16 кг. Аналогічно розроблено оптимальний раціон годівлі ВРХ на вирощуванні і відгодовлі, який забезпечить приріст 400 кг по досягненні 18 місяців відгодовлі з середньодобовими приростами 600–800 г. Економічну ефективність впровадження оптимального раціону годівлі корів та тварин на вирощуванні і відгодовлі наведено в табл. 1.

Економічна ефективність впровадження оптимального кормового раціону

Показник	СВК АФ «Перше травня»		ТОВ «Велетень»		ТОВ «Вітчизна»	
	Молочне стадо ВРХ	ВРХ на відгодівлі	Молочне стадо ВРХ	ВРХ на відгодівлі	Молочне стадо ВРХ	ВРХ на відгодівлі
Добовий надій молока на 1 корову, кг:						
- фактичний	12	x	15	x	12	x
- модель	14	x	18	x	14	x
Середньодобовий приріст ВРХ на відгодівлі, г						
- фактичний	x	580	x	324	x	541
- модель	x	650	x	650	x	650
Собівартість 1 ц продукції, грн.	262,6	1645,9	244,6	1892,3	270,0	1734,5
Вартість кормів з розрахунку на 1 ц продукції, грн.	147,2	834,78	151,63	988,64	162,56	867,27
Економія витрат на корми з розрахунку на 1 ц продукції, грн.	14,3	234,51	23,26	230,83	30,57	298,16
Собівартість 1 ц продукції при впровадженні моделі, грн.	248,3	1411,39	221,34	1661,47	239,43	1436,4
Зменшення собівартості виробництва 1 ц продукції за рахунок застосування моделі, %	5,5	14,3	9,5	12,2	11,3	11,2

Джерело: розрахунок автора

Переваги розроблених моделей полягають в оптимальному за економічною оцінкою наборі кормів, придатному до використання у кожному підприємстві досліджуваного регіону та запобіганні перевитрат кормів, які сягають понад 50 %. Отже, впровадження запропонованих технологій виробництва молока та яловичини на сільськогосподарських підприємствах дозволить найбільш повно використовувати наявний ресурсний потенціал та сучасні досягнення науково-технічного прогресу, розвивати племінну справу, покращити ветеринарне обслуговування тварин та їх годівлю.

Вказаних параметрів раціонального використання виробничих ресурсів буде досягнуто на основі освоєння ресурсозберігаючих технологій виробництва кормів, науково обґрунтованої системи годівлі тварин, повнішого використання генетичного потенціалу порід, широкого застосування біотехнологічних методів інтенсифікації відтворення стада, раціональної організації праці та виробництва, матеріальної заінтересованості власників худоби і майна в ощадливому використанні виробничого потенціалу галузі та підвищенні якості виробленої продукції.

З метою забезпечення збереження поголів'я худоби м'ясного напрямку продуктивності та створення передумов для подальшого його розвитку, формування ринку м'ясних ресурсів для задоволення потреб внутрішнього ринку і експортного потенціалу потребує впровадження напрямків інтенсивного вирощування м'ясного контингенту великої рогатої худоби.

На багатьох фермах області досі залишається низька продуктивність праці, обумовлена малоефективною технологією прив'язного утримання корів і застосовуваної технікою на основних трудомістких процесах. Підвищення ефективності галузі молочного скотарства у перспективі пов'язане з її модернізацією, а значить, з капітальними вкладеннями. Вони необхідні для технічного переоснащення ферм, поліпшення умов праці і утримання тварин, підвищення родючості кормових угідь, зміни технологій заголівлі та переробки кормів з метою поліпшення їх якості, селекційного процесу, а іноді і для повної заміни худоби на більш продуктивну.

Безпосередньо на фермах інтенсифікація здійснюється шляхом впровадження прогресивних промислових технологій. Досягається це в основному за рахунок реконструкції існуючих і будівництва нових, більш сучасних підприємств з виробництва молока. Однак, на кінцевому своєму етапі інтенсифікація молочного скотарства визначається інтенсивністю використання самих тварин для виробництва молока, м'яса та відтворення стада.

Безприв'язний спосіб утримання дає змогу розмістити у приміщенні на 30% тварин більше, довести навантаження на одного оператора до 1000 голів, механізувати процеси роздавання кормів і видалення гною.

Технологія утримання м'ясної худоби передбачає дотримання трьох технологічних періодів: утримання корів із телятами на підсосі, дорощування молодняку та відгодівля. Енерго- та ресурсозберігаючою є технологія безприв'язного утримання корів із телятами на підсосі в полеглих

приміщеннях або на відкритих вигульних майданчиках, що забезпечує високу продуктивність м'ясної худоби, низьку її собівартість і високу продуктивність праці. Таку технологію застосовують небагато підприємств області, здебільшого спеціалізовані підприємства з виробництва яловичини, які утримують тварин м'ясних порід.

Дослідження і практика підтверджують, що великі ферми, на яких застосовується комплексна механізація і автоматизація виробництва, більш ефективні, ніж дрібні. Чим більша ферма, тим більші площі займають кормові сівозміни і краще тварини забезпечені кормами. Технологія виробництва молока має ґрунтуватися на інтенсивному кормовиробництві та організації повноцінної годівлі корів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Рівень затратно-продуктивних показників при різних методах утримання поголів'я великої рогатої худоби

Показник	Безприв'язний метод			Прив'язний метод	
	СВК «АФ «Перше травня»	ТОВ «Велетень»	ТОВ «Довіра»	ПАТ «Радгосп Шевченківський»	ПП «Довжик»
Поголів'я, гол.	3248	2476	3577	4845	2755
у т.ч. на 100 га с.-г. угідь	51	27	62	16	13
Середньодобові прирости, г	580	324	541	510	391
Середньорічна продуктивність корів, кг	3852	5088	4243	4265	5018
Затрати праці на 1 ц приросту ВРХ, люд.-год.	12,4	13,7	14,9	5,3	5,0
Затрати праці на 1 ц молока, люд.-год.	16,3	11,4	10,6	4,9	6,9

Джерело: дані аналітичного обліку досліджуваних підприємств за 2013 рік

В Україні на фермах з виробництва молока запроваджувалися такі системи утримання корів: прив'язна; безприв'язна – на глибокій підстилці, або боксова. Залежно від системи утримання корів застосовують різні технології виробництва молока і технічні засоби для виконання виробничих процесів.

Інтенсивна система ведення молочного скотарства вимагає вибрати таку систему утримання корів, яка дозволяє затратити менше праці на одиницю продукції, кращим чином використовувати сучасні засоби механізації, підвищувати продуктивність худоби, збільшувати період її господарського і племінного використання.

На сьогодні в Україні, за різними даними, на прив'язі у стійлах доїться близько 94–96% корів і лише 4–6% – у доїльних залах на станкових доїльних установках, в той час, як за кордоном зовсім інша тенденція. Так, у Нідерландах понад 96% корів утримують не прив'язуючі і доять у залах, у США, Німеччині – близько 80%.

Головний недолік безприв'язного утримання – перевитрату кормів і нераціональне їх використання – можна частково усунути: використанням фіксуючих кормових решіток; застосуванням змінно-потокowego утримання з фіксованою, режимною годівлею, або конвеєрного з індивідуальних годівниць; автоматизованих систем для роздавання концкормів при доїнні (див. табл. 3).

Аналіз технологій утримання корів за 2006–2013 рр. дає підстави стверджувати, що інтенсифікація молочного скотарства з використанням інноваційних ресурсозберігаючих технологій є прогресивною й економічно вигідною. Так, тільки за рахунок зміни та удосконалення технології утримання корів у сільськогосподарських підприємствах Сумської області можна реально знизити витрати на 6%, а у спеціалізованих підприємствах з високим рівнем інтенсифікації виробництва – на 26%.

Поставлених завдань досягають за допомогою правильної організації обліку та контролю виробництва. Власне, останнє дає змогу виявляти, попереджати та усувати порушення й недоліки у фінансово-господарській діяльності підприємства. Саме контроль спрямовує у вірному напрямку технологічний процес, планування й ефективність праці, дотримання технологічної і трудової дисципліни. Адже, як свідчать експерти молочного виробництва, ефективність галузі зумовлюється трьома факторами: умовами утримання худоби, повноцінною годівлею та генетичним потенціалом. Тому основну увагу варто зосередити на забезпеченні виробничого циклу. А належну якість молока та його обсяги забезпечить поосібний контроль якості виконання всіх технологічних процедур.

Отож, організувавши виробництво, слід добре подумати і про технологічні моменти, від яких безпосередньо залежить результат. Тут варто згадати про шість аспектів: утримання корів, годівлю, відтворення, доїння, вирощування молодняка, здоров'я. Кожен із них безпосередньо залежить від управління й організації виробництва в цілому. Для того, щоб оцінити ефективність роботи ферми загалом, експерти використовують такі основні показники:

– Продуктивність корів. Щоб бути конкурентоспроможним, від кожної дійної корови треба отримувати не менше 35 кг молока на добу.

Порівняльна характеристика методів утримання основного стада корів (витрати на 1 умовну голову в рік), 2006–2013 рр.

ТОВ «Велетень»		ТОВ «Вітчизна»			СВК АФ «Перше травня»		
Традиційна	Сума, грн.	З новими елементами	Сума, грн.	Зменшення витрат, %	У полегшених спорудах (корівник на 400 голів)	Сума, грн.	Зменшення витрат, %
Доїння в бачки	488,3	Доїння в доїльному залі	453,2	7,1	Доїння в доїльному залі	365,0	25,3
Триразове роздавання кормів окремо по видах	1854,2	Годування однотипним раціоном (раз на добу)	1757,1	5,2	Годування однотипним раціоном (раз на добу)	1427,0	23,0
Видалення гною транспортерами	402,1	Видалення гною в гноєсховище трактором	375,5	6,6	Видалення гною дельта скрепером	286,1	28,8
Водонапування ПА-1	200,6	Групові поїлки	195,2	2,7	Кулькові пластикові поїлки	110,1	45,1
Прив'язне утримання	763,3	Утримання безприв'язне групове	718,2	5,9	Утримання безприв'язне групове	643,0	15,8
Годівниці		Кормові столи			Кормові столи		
Вентиляція приточно-втяжна	309,5	Світові наддашки	275,0	11,1	Світові наддашки	134,2	56,6
Утеплення		Стіни-штори			Стіни-штори		
Всього	4018,0	Всього	3774,2	6,0	Всього	2965,4	26,2

Джерело: Дані аналітичного обліку досліджуваних підприємств за 2006–2013 рр.

– Конверсія корму. У собівартості молока понад 50% — це витрати на корми. Тому, щоб порахувати, наскільки прибутковим є виробництво, варто визначити, скільки кілограмів молока отримуємо з 1 кг сухої речовини (СР) корму. В ідеалі з 1 кг СР маємо отримувати 1,4–1,5 кг молока (1:1,4–1,5). Середній показник в Україні нині, на жаль, 0,76–0,8 кг молока з 1 кг СР корму (1:0,76–0,8) [7].

– Виробництво молока на людину-годину. Воно має становити не менше 150 кг. Кращі ферми у світі мають 300 кг.

– Ріст основного стада більше, ніж на 10%. Тобто, для ремонту стада до кожних 100 корів щороку слід додавати 30 нетелей (30%). Відповідно від 100 корів за рік можна отримати 85–90 телят, половина з яких будуть теличками (приблизно 43 тварини). Якщо за час від народження до першого отелення вибраковується 15% молодняку (тобто 3–4 голови), залишиться 39–40 первісток. Отже, 9–10 голів (39 або 40 мінус 30) — це і є ті 10% росту основного стада. Їх можна додатково долучити до стада або продати. Щоб отримати якомога більше ремонтного молодняку, потрібна хороша відтворюваність і менший відсоток падежу телят [1].

Загалом усі перераховані показники є взаємозалежними ланками виробничого ланцюгу «корова-людина-обладнання». Саме ці постулати, які у світі давно діють і дають результат, варто було б узяти на озброєння і вітчизняним виробникам.

– Генетичний потенціал і годівля. На більшості ферм утримують тварин з різним генетичним потенціалом щодо продуктивності. Корови з кращим генетичним потенціалом здатні виробляти більше молока і тому потребують більше корму. Зазвичай система організації виробництва не спроможна задовольнити потреби високопродуктивних корів. Якщо виробники намагаються задовольнити ці потреби через згодовування більшої кількості концентратів у доїльній залі, то група високопродуктивних корів більше наражається на небезпеку виникнення специфічних захворювань.

ВИСНОВКИ

Отже, за умов становлення ринкової економіки розвиток традиційного для України скотарства, забезпечення продовольчої незалежності та заповнення своєї ніші в сталому загальноєвропейському господарчому комплексі перебуває у прямій залежності від стану розробок селекційної науки, якій належить вирішальна роль у якісному вдосконаленні породного складу тварин. Впровадження наукових досягнень

вітчизняних та закордонних вчених-економістів повинні будуватись на теорії селекції та традиційних уявленнях, процес формування яких тривав багато років. Тому окреслення перспектив її подальшого розвитку неможливе без з'ясування ґенези окремих теорій та концепцій, творче використання яких є важливим фактором відродження національного скотарства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вступ до спеціальності «Технологія виробництва та переробки продукції тваринництва» / В.І. Ладика, О.В. Крятов, Л.В. Бондарчук. – Суми, 2008. – 255 с.
2. Агробізнес : проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку: колективна монографія / За заг. ред. Г.Є. Жуйкова, Я.В. Сухій, В.С. Ніценка. – Книга 2. – Одеса : ТОВ «Лерадрук», 2012. – 656 с.
3. Корнієнко Л. І. Якість м'яса молодняка великої рогатої худоби різних генотипів / Л. І. Корнієнко // Вісник аграрної науки. – 2002. – № 12. – С. 62–63.
4. Кравченко Н.А. Породи м'ясного скота / Н.А.Кравченко. – К. : Вища школа, 2005. – 288 с.
5. Костенко В.І. Технологія виробництва молока і яловичини / [В. І. Костенко, Й. З. Сірацький, Ю. Д. Рубан та ін.]. – К. : Аграрна освіта. – 2010. – 530 с.
6. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 р. / [за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка]. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 182 с.
7. Практикум із спеціалізованого м'ясного скотарства : навчальний посібник / [А. М. Угнівенко, Т. Л. Антонюк, Л. А. Коропець та ін.]. – К. : Аграрна освіта, 2010. – 257 с.

БИОСОРБЦИЯ МЕТАЛЛОВ ЭУКАРИОТНЫМИ МИКРООРГАНИЗМАМИ: АНАЛИЗ МЕТОДОМ ICP-MS

Пухов Валерий Викторович¹, Лубкова Татьяна Николаевна², Шестакова Татьяна Владимировна³, Тропин Иван Владимирович⁴, Котелевцев Сергей Васильевич⁵, Остроумов Сергей Андреевич⁶
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, кандидат геолого-минералогических наук, зав.сектором кафедры геохимии (Россия)¹,
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, кандидат геолого-минералогических наук, старший научный сотрудник (Россия)²,
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, кандидат химических наук, старший научный сотрудник (Россия)³,
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, кандидат биологических наук, старший научный сотрудник (Россия)⁴,
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, доктор биологических наук, ведущий научный сотрудник (Россия)⁵,
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, доктор биологических наук, ведущий научный сотрудник (Россия)⁶
e-mail: ar55@yandex.ru

ABSTRACT

In this paper, interactions of the biomass of a unique eukaryotic microorganism, namely, extremophilic (acidophilic, thermophilic) microalgae *Galdieria sulphuraria* with some metals in aquatic environment were studied. This unicellular extremophilic, acidophilic eukaryotic microorganism is of interest to biotechnology. In this paper new results of experiments with the biomass and mortmass of this eukaryotic organism are presented. The measurements were done using the method of inductively coupled plasma mass spectrometry (ICP-MS). Biosorption of zinc and some other metals by the biomass of this eukaryotic microorganism from the aquatic medium was discovered and studied. The biosorption was differential: not all the studied metals were immobilized by the biomass. No biosorption (no immobilization) of lead from the aquatic environment on the biomass was found. Under the conditions of these experiments with the vitrified mortmass of *Galdieria sulphuraria*, no sorption of the studied metals was observed.

Keywords: biosorption, red algae, *Galdieria sulphuraria*, thermophilic, heavy metals, cobalt, strontium, zinc, nickel, cadmium, copper, lead, biomass, mortmass, immobilization, ICP-MS.

РЕЗЮМЕ

В этой статье сообщается об изучении взаимодействия биомассы эукариотного микроорганизма, а именно, одноклеточной экстремофильной (термофильной, ацидофильной) микроводоросли *Galdieria sulphuraria* с металлами в водной среде. Этот одноклеточный эукариотный организм представляет интерес для биотехнологии. В настоящей работе изложены результаты экспериментов с биомассой и мортмассой этого организма. Для измерения концентрации тяжелых металлов использовали метод ICP-MS (масс-спектрометрии с индуктивно связанной плазмой). Этим методом была обнаружена биосорбция цинка и некоторых других металлов биомассой этого организма после инкубации в водной среде с добавленными тяжелыми металлами. В среду инкубации биомассы добавляли также и некоторые другие металлы (свинец, никель и другие), биосорбции которых из водной среды в конкретных условиях опытов не обнаружено. При изучении витрифицированной мортмассы этого микроорганизма было показано, что эта мортмасса в конкретных условиях проведенных опытов не сорбирует изучавшиеся металлы, что не исключает возможности их сорбции в других условиях. Отмечен дифференциальный характер явления биосорбции металлов биомассой.

Ключевые слова: биосорбция, красные водоросли, *Galdieria sulphuraria*, термофильные, тяжелые металлы, кобальт, стронций, цинк, никель, кадмий, медь, свинец, биомасса, мортмасса, иммобилизация, ICP-MS.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Нарастающее загрязнение водоемов и водотоков делает необходимым активизацию поисков технологий очищения водной среды. Актуальным направлением в поисках новых экологических биотехнологий является изучение возможностей использовать биомассу различного происхождения для целей очищения воды. Исследуется способность биомассы сорбировать и тем самым удалять из водной среды токсичные загрязняющие вещества, в том числе тяжелые металлы. Активно изучается сорбция химических элементов биомассой растительного происхождения, включая биомассу макроscopicких и микроскопических водорослей (эукариотических микроорганизмов) [1, 2].

Изучение взаимодействий металлов с водорослями из экстремальных местообитаний (горячих источников) представляет интерес и для познания адаптаций к неблагоприятным экологическим условиям, и с

точки зрения экологической биотехнологии. В данной работе для изучения возможности сорбции металлов биомассой были использованы эукариотические термофильные микроорганизмы – одноклеточная микроводоросль *Galdieria sulphuraria* (Galdieri) Merola.

Этот вид эукариотных микроорганизмов устойчив к низким значениям pH водной среды и высоким температурам, обладает уникальными биохимическими особенностями, перспективен для биотехнологии [1, 3–6].

Вопросы сорбции химических элементов биомассой представляют интерес не только для биотехнологии, но и для биогеохимии. В.И. Вернадский неоднократно акцентировал необходимость и большую важность исследований взаимодействий химических элементов с организмами в биосфере, он подчеркивал большое значение биогенной миграции элементов в биосфере [7, 8].

В предыдущих работах нами обнаружена способность биомассы *Galdieria sulphuraria* к биосорбции меди, что было установлено с помощью метода ИВАМ (инверсионной вольтамперометрии)[9]. Нами исследовались также вопросы биосорбции химических элементов образцами биомассы других водных организмов, а именно высших водных растений [10, 11].

Целью проведенной работы было расширить круг изучаемых металлов и проверить, возможна ли биосорбция некоторых других металлов биомассой *Galdieria sulphuraria*, используя метод масс-спектрометрии с индуктивно связанной плазмой (ИСП-МС) (ICP-MS) [12]. В результате наши эксперименты установили способность биомассы этих эукариотных термофильных микроорганизмов (микроводорослей) к биосорбции (иммобилизации) не только меди, но также кобальта и цинка.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Методы. Методика выращивания эукариотных микроорганизмов *Galdieria sulphuraria* с целью получения биомассы описана ранее[9].

Инкубация биомассы.

Инкубация биомассы *Galdieria sulphuraria* в водной среде с добавками металлов осуществлялась следующим образом. Инкубацию проводили 90 мин в водной среде с добавками металлов при 24 °С. Для приготовления многоэлементного раствора для инкубации использовали бидистиллированную воду и аттестованные стандартные образцы (ГСО) растворов ионов металлов.

Раствор для инкубации приготовлен из следующих растворов ГСО: кадмий (Cd) (ГСО № 7773), свинец (Pb) (ГСО № 7778), кобальт (Co) (ГСО № 7784), никель (Ni) (ГСО № 7785) – 1 мг/см³ в 1М азотной кислоте, медь (Cu) – 10 мг/см³ в 1М азотной кислоте (ГСО № 8210), Zn – 1 мг/мл в 1М соляной кислоте (ГСО № 7778). Стронций вводился рассчитанной навеской карбоната стронция. Для нейтрализации избыточной кислотности использовали гидрокарбонат натрия. Окончательный pH раствора 2,4.

Расчетные концентрации металлов в растворе: цинк, медь, стронций – 2 мг/л; кобальт, никель – 0,2 мг/л, кадмий, свинец – 0,1 мг/л.

В полученном растворе содержание металлов анализировали методом масс-спектрометрии с индуктивно связанной плазмой (ИСП-МС). Результаты анализа:

Zn 2,17 ppm; Sr 1,89 ppm; Co 0,186 ppm; Ni 0,19 ppm; Cd 0,09 ppm; Cu 1,85 ppm; Pb 0,10 ppm.

Концентрации металлов были выбраны с учетом степени относительной токсичности металлов и возможного наличия этих металлов в загрязненной воде водных экосистем.

Пробоподготовка, получение витрифицированной мортмассы (vitrified mortmass) и некоторые методические детали описаны в[9].

Измерения концентрации химических элементов. Измерения содержания металлов в биомассе *Galdieria sulphuraria* проводили методом масс-спектрометрии с индуктивно связанной плазмой (ИСП-МС, ICP-MS).

Применявшийся в экспериментах метод измерения – метод масс-спектрометрии с индуктивно связанной плазмой (ИСП-МС, ICP-MS) – описан ранее[12]. Пробоподготовка описана выше. На заключительном этапе подготовки растворов для анализа методом ИСП-МС было проведено разбавление по массе 3% азотной кислотой о.с.ч. и добавлен раствор индия (Indium ICP Standard CertiPUR 1002 мг/л +/-0,4%) в качестве внутреннего стандарта. Концентрация индия в каждой пробе составила 10 ppb. Измерения проводились с использованием масс-спектрометра высокого разрешения с индуктивно-связанной плазмой ELEMENT-2 фирмы Thermo Finnigan (Германия). Для калибровки прибора использовался мультиэлементный стандарт для ICP-MS (набор ICP-MS-68A, «High-Purity Standards», США).

Пределы обнаружения элементов рассчитывались как отношение минимальных интенсивностей к угловым коэффициентам калибровочных кривых. Измерения в каждой пробе делали 9 раз. Относительное стандартное отклонение (по результатам 9 анализов каждой пробы прибором ELEMENT-2) составило в среднем для Sr – 0,59%, Cu – 1,16%, Pb – 1,31%, Zn – 0,87%, Cd – 7,83%, Co – 1,68%, Ni – 5,64%.

Результаты измерений на масс-спектрометре высокого разрешения с индуктивно-связанной плазмой ELEMENT-2, полученные для растворов биомассы, были пересчитаны на содержание микроэлементов в сухом веществе с учетом разведения и массы высушенной и растворенной в кислоте биопробы.

Результаты и обсуждение. В результате проведенной работы были измерены концентрации

нескольких химических элементов (металлов) в образцах биомассы изученных эукариотных микроводорослей *Galdieria sulphuraria*, в том числе после инкубации этой биомассы в водной среде с добавками металлов.

Результаты измерения химических элементов в образцах термофильных микроводорослей, полученные с помощью метода ICP-MS, представлены в таблице 1.

Таблица 1

Содержание химических элементов в сухом веществе образцов *Galdieria sulphuraria* после и без инкубации, по результатам измерений методом ICP-MS . Измерения химических элементов проводили девять раз, в таблице приведены средние значения. Относительное стандартное отклонение указано в методической части статьи. Единицы измерения содержания элементов: ppm (мкг/г).

№	Образцы материала (водоросли <i>Galdieria sulphuraria</i>), в которых измеряли содержание химических элементов	Zn	Sr	Cu	Co	Ni	Pb	Cd
1	Биомасса <i>Galdieria sulphuraria</i> после инкубации	12	0,29	7,0	7,4	0,49	0,54	менее 0,01
2	Биомасса без инкубации (контроль)	6	0,72	0,8	1,4	1,2	0,55	0,071
3	Мортмасса <i>Galdieria sulphuraria</i> после инкубации	23	3,0	5	0,32	0,28	менее 0,04	менее 0,01
4	Мортмасса без инкубации (контроль)	12	3,2	10	0,32	0,45	менее 0,04	менее 0,01

Из таблицы 1 видно, что после инкубации концентрация цинка, меди и кобальта в биомассе значительно увеличилась. В витрифицированной (vitrified) мортмассе прироста концентрации этих элементов (иммобилизации) не наблюдалось. Иммобилизации никеля, свинца, кадмия и стронция в биомассе или мортмассе не выявлено. Отметим, что отсутствие биосорбции этих металлов в условиях опыта еще не означает, что она в принципе невозможна на биомассе водорослей этого вида, если условия инкубации будут иными.

С точки зрения экологии представляется заслуживающим внимания то, что полученные результаты измерений дополняют и детализируют представления о многофункциональном (multifunctional) участии живых организмов в детоксицирующей системе биосферы [13–16], а также конкретизируют положения теории биотического(биологического) самоочищения воды в водных экосистемах [17].

Полученные на водорослях *Galdieria sulphuraria* результаты интересно сопоставить с данными экспериментов других авторов, проведенных на других биологических объектах, в том числе на водорослях [18–24].

Медь. Сорбция меди биомассой водорослей была показана на нескольких видах [18–21], в том числе: *Sargassum* sp. [18], [19],[21], *Padina* sp. [18], *Fucus spiralis* [20], *Ascophyllum nodosum* [20]. Показана сорбция свинца биомассой ряда видов водорослей, в том числе: *Sargassum* sp. [18], *Padina* sp. [18], *Fucus vesiculosus* [24].

Цинк. Способность сорбировать цинк показана для биомассы следующих видов водорослей:

Sargassum sp. (Sheng et al.,2004)[18] ;

Padina sp. (Sheng et al.,2004) [18];

Fucus spiralis(Romera et al., 2007) [20];

Ascophyllum nodosum (Romera et al., 2007) [20];

Sargassum filipendula (Luna et al.,2010) [22];

Macrocystis pyrifera (Plaza Cazón et al.,2012) [23] .

Установлена биосорбция химических элементов на биогенном материале и других видов организмов (например,[1, 10, 11, 15], а также [18, 25]).

Проведенные опыты выявили следующее. В условиях проведенной инкубации не было универсальной, тотальной биосорбции всех химических элементов, которые присутствовали в среде инкубации в повышенной концентрации (так, биосорбции никеля, свинца, кадмия и стронция в условиях опыта не наблюдали).

Выявленные авторами отличия в поведении металлов и их совершенно различная подверженность биосорбции указывают на то, что существуют пока не известные нам индивидуальные особенности химических элементов в их взаимодействии с биомассой и мортмассой растительных организмов (на примере эукариотных микроорганизмов, красной микроводоросли *Galdieria sulphuraria*). Дальнейшие исследования и накопление дополнительной информации о биосорбции химических элементов биомассой различного происхождения поможет выяснить эти особенности.

ВЫВОДЫ

Вышеизложенные опыты и их анализ позволяют сделать следующие выводы.

(1). Впервые с помощью метода ICP MS изучена возможность биосорбции нескольких химических элементов (Zn, Co, Cu и др.) биомассой эукариотных микроорганизмов, термофильной красной микроводоросли *Galdieria sulphuraria*. Выявлено, что биомасса термофильных водорослей этого вида иммобилизует указанные три металла после инкубации в водной среде с добавленными тяжелыми металлами. В водную среду инкубации биомассы добавляли также и стронций, никель, кадмий и свинец, но биосорбции этих элементов из водной среды в условиях опыта не обнаружено.

(2). При изучении витрифицированной мортмассы эукариотных микроорганизмов, красной микроводоросли *Galdieria sulphuraria* методом ICP MS было показано, что в условиях эксперимента не наблюдалось сорбции на этой мортмассе изучавшихся элементов.

(3). С точки зрения фундаментальной науки и практики представляет интерес то, что при биосорбции из водной среды происходит частичная иммобилизация сорбированных химических элементов, снижается их подвижность по сравнению с ионами металлов, находящимися в водной фазе. Поэтому полученные в данной работе новые факты о биосорбции металлов (на примере цинка, кобальта, меди) биомассой микроводорослей (в том числе на примере микроводоросли *Galdieria sulphuraria*) вносят вклад в разработку вопросов биотехнологии [25], а также биогеохимии и химических аспектов жизни биосферы [7–9, 16, 26, 27].

(4). Полученные результаты измерений дополняют и детализируют положения теории биотического (биологического) самоочищения воды в водных экосистемах [17]. К фактам о ранее изученных процессах очищения водной среды в результате физиологической активности водных организмов [17, 28–37] добавляются новые факты о роли организмов в создании биогенного материала, который осуществляет биосорбцию загрязняющих химических веществ (на примере тяжелых металлов).

(5). Наши эксперименты обнаружили резко различающийся, дифференциальный характер биосорбции различных металлов на биомассе одного и того же вида организмов. Установлены примеры различающейся способности к сорбции живой и высушенной (витрифицированной) биомассы эукариотных микроорганизмов, микроводоросли *Galdieria sulphuraria*. Резкие различия в поведении нескольких металлов при сорбции на биомассе усложняют понимание роли водной биоты (водных организмов) в судьбе ионов металлов в водной фазе водных экосистем, что делает необходимыми дальнейшие исследования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Minoda A., Sawada H., Suzuki S., Miyashita S. I., Inagaki K., Yamamoto T., Tsuzuki M. Recovery of rare earth elements from the sulfothermophilic red alga *Galdieria sulphuraria* using aqueous acid // *Appl Microbiol Biotechnol.*, 2015, Vol. 99(3), pp. 1513–1519. DOI: 10.1007/s00253-014-6070-3.
2. He J., Chen J. P. A comprehensive review on biosorption of heavy metals by algal biomass: Materials, performances, chemistry, and modeling simulation tools // *Bioresource Technology*, 2014, Vol.160, pp. 67–78.
3. Schönknecht G., Chen W. H., Ternes C. M., Barbier G. G., Shrestha R. P., Stanke M., Bräutigam A., Baker B.J., Banfield J.F., Garavito R.M., Carr K., Wilkerson C., Rensing S.A., Gagneul D., Dickenson N.E., Oesterhelt C., Lercher M.J., Weber A. P. Gene transfer from bacteria and archaea facilitated evolution of an extremophilic eukaryote // *Science*, 2013, Vol.339 (6124), pp. 1207–1210.
4. Sethe-Burgie E., Bingman C. A., Makino S. I., Wesenberg G. E., Pan X., Fox B. G., Phillips G. N. (2011). Structural architecture of *Galdieria sulphuraria* DCN1L // *Proteins: Structure, Function, and Bioinformatics*, Vol. 79(4), p. 1329–1336.
5. Selvaratnam T., Pegallapati A. K., Montelya F., Rodriguez G., Nirmalakhandan N., Van Voorhies W., Lammers P. J. Evaluation of a thermo-tolerant acidophilic alga, *Galdieria sulphuraria*, for nutrient removal from urban wastewaters // *Bioresource Technology*, 2014, Vol.156, pp. 395–399.
6. Allen M. B. Studies with *Cyanidium caldarium*, an anomalously pigmented chlorophyte // *Arch. Mikrobiol.*, 1959, Vol. 32, pp. 270–277.
7. Вернадский В.И. Биосфера, 1926. Ленинград : Научно-техническое издательство; 146 с.
8. Vernadsky V. I. The Biosphere (editor Mark A. S. McMenamin), New York: Copernicus Books, 1998, ISBN 0-387-98268-X, 192 p. (English translation);
9. Тропин И.В., Шестакова Т.В., Остроумов С.А. Термофильные водоросли: взаимодействие с металлами как фактор воздействия на геохимическую среду // *Black Sea Scientific Journal of Academic Research*. 2015. Vol. 20. No. 2. p. 27–30.
10. Ostroumov S. A., Kolesov G. M. The aquatic macrophyte *Ceratophyllum demersum* immobilizes Au nanoparticles after their addition to water // *Doklady Biological Sciences*, 2010, Vol.431, pp. 124–127. DOI: 10.1134/S0012496610020158;
11. Johnson M.E., Ostroumov S.A., Tyson J.F., Xing B. Study of the interactions between *Elodea canadensis* and CuO nanoparticles // *Russian Journal of General Chemistry*, 2011, Vol. 81, № 13, pp. 2688–2693.

- DOI: 10.1134/S107036321113010X;
12. Лубкова Т.Н., Яблонская Д.А., Шестакова Т.В., Пухов В.В. Геохимические особенности состава поверхностных вод Находкинского медно-порфирикового рудного поля, Чукотка // *Вода: химия и экология*, № 12, С. 29–34.
 13. Ostroumov S.A., Shestakova T.V. Decreasing the measurable concentrations of Cu, Zn, Cd, and Pb in the water of the experimental systems containing *Ceratophyllum demersum*: The phytoremediation potential // *Doklady Biological Sciences*, 2009, Vol. 428, pp. 444–447. PMID:19994786; DOI 10.1134/S0012496609050159; <http://link.springer.com/article/10.1134%2FS0012496609050159>;
 14. Ostroumov S.A. Studying the fate of pollutants in the environment: binding and immobilization of nanoparticles and chemical elements // *Ecologica*, 2011, Vol. 18, No. 62, pp. 129–132.
 15. Остроумов С.А., Колесов Г.М., Котелевцев С.В., Моисеева Ю.А., Казаков Г.Ю. К изучению тяжелых металлов (включая хром и кобальт) в модельной водной экосистеме с использованием нейтронно-активационного анализа // *Токсикологический вестник*, 2010, № 6, с. 53–56.
 16. Остроумов С.А. Обезвреживание токсичных элементов в биосфере и совершенствование экологического мониторинга // *Экология промышленного производства*. – 2012. – №. – С. 26–32.
 17. Ostroumov S.A. On the Biotic Self-purification of Aquatic Ecosystems: Elements of the Theory // *Doklady Biological Sciences*, 2004, Vol.396, pp. 206–211. DOI: 10.1023/B:DOBS.0000033278.12858.12; <https://www.researchgate.net/publication/216167144>;
 18. Sheng P.X., Ting Y.-P., Chen J.P., Hong L. Sorption of lead, copper, cadmium, zinc, and nickel by marine algal biomass: characterization of biosorptive capacity and investigation of mechanisms // *J. Colloid Interface Sci.*, 2004, Vol.275, pp. 131–141.
 19. Sheng P.X., Ting Y.-P., Chen J.P. Biosorption of heavy metal ions (Pb, Cu, and Cd) from aqueous solutions by the marine alga *Sargassum* sp. in single- and multiple-metal systems // *Ind. Eng. Chem. Res.*, 2007, Vol.46, pp. 2438–2444.
 20. Romera E., González F., Ballester A., Blázquez M.L., Muñoz J.A. Comparative study of biosorption of heavy metals using different types of algae // *Bioresour. Technol.*, 2007, Vol.98, pp. 3344–3353.
 21. Kleinübing S.J., da Silva E.A., da Silva M.G.C., Guibal E. Equilibrium of Cu(II) and Ni(II) biosorption by marine alga *Sargassum filipendula* in a dynamic system: competitiveness and selectivity // *Bioresour. Technol.*, 2011, Vol.102, pp. 4610–4617.
 22. Luna A.S., Costa A.L.H., da Costa A.C.A., Henriques C.A., 2010. Competitive biosorption of cadmium(II) and zinc(II) ions from binary systems by *Sargassum filipendula* // *Bioresour. Technol.* Vol.101 (14), p. 5104–5111.
 23. Plaza Cazón J., Bernardelli C., Viera M., Donati E., Guibal E., 2012. Zinc and cadmium biosorption by untreated and calcium-treated *Macrocystis pyrifera* in a batch system // *Bioresour. Technol.* Vol.116, p.195–203.
 24. Mata Y.N., Blázquez M.L., Ballester A., González F., Muñoz J.A. Characterization of the biosorption of cadmium, lead and copper with the brown alga *Fucus vesiculosus* // *J. Hazard. Mater.*, 2008, Vol. 158, pp. 316–323.
 25. Fomina M., Gadd G.M. Biosorption: current perspectives on concept, definition and application // *Bioresour. Technol.*, 2014, Vol.160, pp. 3–14.
 26. Остроумов С.А. Гидробионты как фактор регуляции потоков вещества и миграции элементов в водных экосистемах // *Известия Самарского научного центра РАН*, 2003, том 5, № 2, с. 249–255.
 27. Остроумов С.А. Изучение вопросов химико-биотических взаимодействий в биосфере // *Самарская лука: проблемы региональной и глобальной экологии*. – 2012. – том 21. – № 4. – С. 5–19.
 28. Ostroumov S.A., Kolesnikov M.P. Pellets of some mollusks in the biogeochemical flows of C, N, P, Si, and Al // *Doklady Biological Sciences*. 2001. V. 379. № 1–6, p. 378–381. DOI: 10.1023/A:1011620817764; <http://www.researchgate.net/publication/10614352>;
 29. Ostroumov S.A. Imbalance of factors providing control of unicellular plankton populations exposed to anthropogenic impact // *Doklady Biological Sciences*. 2001. V. 379. № 1–6. p. 341–343. <http://www.researchgate.net/publication/10614342>;
 30. Ostroumov S.A. Effect of amphiphilic chemicals on filter-feeding marine organisms // *Doklady Biological Sciences*. 2001. V. 378. № 1-6, p. 248-250. DOI: 10.1023/A:1019270825775; <http://www.researchgate.net/publication/10614314>;
 31. Vorozhun I.M., Ostroumov S.A. On studying the hazards of pollution of the biosphere: effects of sodium dodecylsulfate (SDS) on planktonic filter-feeders // *Doklady Biological Sciences*. 2009. V. 425. № 1. p. 133–134. DOI: 10.1134/S0012496609020136; <http://www.researchgate.net/publication/216175249>;
 32. Ostroumov S.A., Kolesnikov M.P. Biocatalysis of matter transfer in a microcosm is inhibited by a contaminant: effects of a surfactant on *Limnea stagnalis* // *Doklady Biological Sciences*. 2000. V. 373. № 1–6. p. 397–399.
 33. Ostroumov S.A. On the fourth international conference "Water Ecosystems and Organisms-4" // *Russian Journal of Marine Biology*. 2003. V. 29. № 4. p. 262–263.
 34. Остроумов С.А. Международная конференция (сессия стендовых сообщений) "Водные экосистемы и организмы-5" // *Биология моря*. 2004. Т. 30. № 4. С. 331.
 35. Остроумов С.А. Международная конференция (сессия стендовых сообщений) "Водные экосистемы и организмы-6" // *Биология моря*. 2005. Т. 31. № 1. С. 70–71.

36. Остроумов С.А. Восьмая международная конференция "Водные экосистемы, организмы, инновации-8"// Биология моря. 2007. Т. 33. № 6. С. 470–471.
37. Остроумов С.А. 10-я международная конференция "Экосистемы, организмы, инновации-10"// Биология моря. 2009. Т. 35. № 4. С. 310–311.

СБАЛАНСИРОВАННЫЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Лиана Птащенко¹, Намиг Исаев²

Полтавский национальный технический университет имени Юрия Кондратюка, д.э.н., профессор (Украина)¹,
Грузинский технический университет, докторант (Грузия)²
e-mail: lianaptaschenko@rambler.ru¹, engineer_namik@mail.ru²

РЕЗЮМЕ

Рассмотрены современные императивы энергоэффективности национальной экономики и направления реализации программных мероприятий по ее повышению. Проанализированы проблемы энергосбережения и опыт внедрения энергоэффективных мероприятий на примере международных корпораций. Определены перспективы и экономические стимулы активизации осуществления энергоэффективной политики хозяйствования на принципах сбалансированности.

Ключевые слова: энергоэффективность, энергосбережение, использование энергоресурсов, энергоэффективное инвестирование, энергопотребители.

РЕЗЮМЕ

Розглянуто сучасні імперативи енергоефективності національної економіки та напрями реалізації програмних заходів щодо її підвищення. Проаналізовано проблеми енергозбереження в Україні та досвід запровадження енергоефективних заходів на прикладі міжнародних корпорацій. Визначено перспективи та економічні стимули активізації запровадження енергоефективної політики господарювання на принципах збалансованості.

Ключові слова: енергоефективність, енергозбереження, використання енергоресурсів, енергоефективне інвестування, енергоспоживачі.

ABSTRACT

Modern imperatives of the national economy efficiency and directions of program activities of its enhancement are investigated. Problems of the Ukrainian energy saving and experience of energy efficiency measures implementation on the example of international corporations are analyzed. Prospects and economic incentives of energy saving policy implementation on the principles of balance are determined.

Keywords: energy efficiency, energy saving, energy use, energy-efficient investment, energy consumers.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

В последние годы, которые тесно связаны с финансовым кризисом, остро ощутима проблема поиска средств на приобретение доступных и в то же время, экологически безопасных, энергоносителей. Именно этот факт актуализировал вопрос энергоэффективности и энергосбережения в частности. Среди приоритетных задач – энергосбережение в строительстве, так как доля энергии, затраченной на отопление/охлаждение зданий очень значительна. Ведь при эксплуатации зданий и сооружений на их отопление и горячее водоснабжение ежегодно приходится более трети энергоресурсов. Поэтому эффективное экономическое развитие национального хозяйства в значительной степени связано с решением проблемы энергосбережения в строительстве, с необходимостью осуществления кардинальных мер по экономии и бережливому использованию топливно-энергетических ресурсов, широкого применения отечественных энерго- и ресурсосберегающих конструктивных элементов, материалов и инженерных систем.

В течении последнего десятилетия энергия стала критическим экономическим фактором и главным приоритетом для управленцев. Нерациональные методы потребления энергии и растущие потребности серьезно и длительно влияют на все – от бюджета домохозяйств к международным отношениям.

Вместе с тем одним из главных факторов обеспечения национальной безопасности, независимости и конкурентоспособности экономики любого государства является энергоэффективность национального хозяйства. В этом контексте большое внимание сконцентрировано на энергопотреблении и энергосбережении как одних из важнейших составляющих обеспечения устойчивого развития, национальной безопасности [1] и, определенным образом, конкурентоспособности национальной экономики.

Вклад в развитие науки и толчок к дальнейшим исследованиям проблем энергоэффективности сделали в своих работах А. Алмейды, Г. Бабиев, С. Бевза, В. Бодров, В. Геец, С. Денисюк, Г. Дзян, В. Жовтянский, И. Заремба, М. Ковалко, М. Кулик, А. Ерохина, Н. Кирцхалиа, Б. Лапунш, А. Праховник, М. Рапцун, И. Розпутенко, Г. Ситник, А. Суходоля, Д. Чомахидзе Ю. Ященко и др. Проблемы снижения энергоемкости экономики как необходимой предпосылки усиления энергетической безопасности и конкурентоспособности страны, рассматривались в работах Т. Кравченко, В. Бондарчука, вопросам энергосбережения посвящены работы В. Гришко, И. Дияк, Г. Землюк, А. Круц, С. Срибнюк, В. Торкатюк.

Несмотря на значительное количество исследований, проблемы энергосбережения и

энергоэффективности остаются актуальными, а научные исследования должны охватывать различные аспекты и направления решения этих проблем в национальной экономике.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Современные императивы энергоэффективности крайне актуальны во всем мире и имеют под собой почву по достаточно веским причинам. В частности, повышение эффективности энергопотребления является наиболее рентабельной стратегией, дает мгновенный результат. В контексте изменения климата внедрение энергоэффективных технологий дает правительствам возможность выиграть время для подготовки экономик своих стран к будущему развитию с низкими выбросами углерода.

Специфика повышения энергоэффективности в отдельных секторах экономики (организация управления и принятия решений, степень и возможности регулирования, структура и сходство технических и институциональных решений) вызывает необходимость выделения направлений по реализации программных мероприятий по повышению энергоэффективности в электроэнергетике, промышленности, теплоснабжении и коммунальном хозяйстве, жилищном секторе, сельском хозяйстве, на транспорте, в организациях государственной бюджетной сферы и сферы услуг.

Эти мероприятия предусматривают:

- стимулирование повышения энергоэффективности субъектов хозяйствования в национальной экономике;
- расширение использования возобновляемых источников энергии;
- нормативно-законодательное, ресурсное, организационное и информационное обеспечение деятельности, связанной с повышением энергоэффективности [2].

По оценкам экспертов, потенциал энергосбережения у большинства стран бывшего СССР составляет более 40%. Однако для достижения этих показателей нужны качественно новые уровни технологических мощностей, законодательное регулирование сфер альтернативной энергетики и осознание гражданами и корпоративными бизнес структурами необходимости перехода на экономное и эффективное использование энергоресурсов [5].

На сегодняшний день Грузия и Украина тратят значительно больше энергоресурсов, чем страны ЕС тратили несколько лет назад в тех же секторах экономики. Очевидным становится тот факт, что достижение стабильности и процветания государств напрямую зависит, в том числе и от изменения взглядов государственных служащих, корпоративных владельцев, менеджеров и рядовых граждан на политику расходования энергоресурсов и перехода к экономному и разумному потреблению.

Мировой опыт свидетельствует, что изложенные выше меры эффективно действуют, когда вводятся на уровне отдельных корпораций и поддерживаются государством в виде стимулов, гарантий и налоговых льгот. Так, чтобы развить прочные отношения с потребителем, крупные зарубежные корпорации все чаще демонстрируют заботу о территории, где они проявляют бизнес-активность, положительно влияя на жизнь городов и людей, которых они обслуживают. Корпорации взаимодействуют с сообществом для того, чтобы свести к минимуму негативные последствия потребления энергии. В то же время они строят и модернизируют свою энергетическую инфраструктуру с прицелом на будущее – снижая выбросы углекислого газа, чтобы иметь чистые, безопасные и надежные источники энергии.

Инвестиции вкладываются не только в форме финансовых ресурсов, но и в виде знаний и умений своих сотрудников. Корпорации инвестируют в собственное производство электроэнергии, заключают договоры с поставщиками «зеленой» энергии и всячески пытаются снизить свои потребности в энергетических ресурсах.

Например, корпорация «Walmart» рассматривает каждый аспект загрязнения окружающей среды и идет целенаправленно к поставленной задаче – полностью обеспечить свою деятельность возобновляемыми источниками энергии. Корпорация генерирует энергию на территории собственных магазинов, складов и офисов, сокращая выбросы парниковых газов, и оптимизирует собственный парк грузовых автомобилей. Изменение традиционного освещения на светодиодное в витринах собственных холодильников «Walmart», торговых залах и на парковке привело к сокращению объема потребления электроэнергии на 70%.

«Walmart» является лидером в области тестирования и масштабирования проектов по использованию возобновляемых источников энергии, в том числе энергии солнца, микро-ветряков, биодизель-генераторов и топливных элементов. Эти локально генерируемые источники энергии имеют потенциал для обеспечения 60% потребностей структурных подразделений корпорации в электроэнергетике.

Другая компания – «Sorona» – является торговой маркой специального волокна корпорации «DuPont». При создании этого полимера используются ингредиенты из возобновляемых источников, что дает волокну преимущество над материалами, изготовленными на основе нефти, такими как нейлон. При производстве полимеров «Sorona» использует на 30% меньше не возобновляемых источников энергии, снижает выбросы парниковых газов на 63% по сравнению с производством такого же количества нейлона. Кроме того, существует потенциал для сокращения потребления энергии при производстве, так как экструзия волокна ткани «Sorona» и окраска происходят при более низких температурах, чем в производстве других синтетических тканей.

Ведущим потребителем солнечной энергии среди автомобильных производителей в США является корпорация «General Motors», которая стремится увеличить объем использования возобновляемых источников энергии до показателя в 125 мегаватт к 2020 г. «General Motors» уже владеет двумя из самых мощных солнечных электростанций в США. Кроме того, корпорация установила самую большую систему генерации солнечной энергии на крышах зданий своего завода в Испании. Это 85000 солнечных панелей на крышах производственных зданий общей площадью более 2 миллионов квадратных футов (185 000 м²). Солнечные панели обеспечивают более 10 мегаватт мощности для завода, который отвечает за выпуск около 480 тыс. транспортных средств, а также для нужд местной электросети [4].

Разумеется, что для реализации инвестиционных проектов по внедрению энергоэффективных технологий, необходимо не только финансирование, а и преодоление существующих экономических и организационных проблем. Например, в Украине не позволяет активно реализовывать энергоэффективные инвестиционные проекты существование барьеров, которые можно разделить на четыре основные группы:

- необходимость значительных объемов стартовых инвестиций;
- недостаток информации;
- отсутствие стимулов;
- слабая организация и координация действий.

Ранее имел место и пятый барьер – недостаток технологий. Но на сегодня такого ограничения больше не существует. Рынок предлагает широкий выбор энергоэффективного оборудования, материалов, а также консультационных услуг по вопросам энергосбережения и энергоэффективности.

Одной из проблем привлечения инвестиционных ресурсов является нехватка опыта финансирования проектов в сфере энергоэффективности со стороны инвестиционных банков. Требования к выделению финансовых средств на реализацию проектов по повышению энергоэффективности и снижению затрат, как правило, существенно жестче, чем к проектам, связанным с новым строительством. Больше всего это касается тех компаний, которые находятся в тяжелом финансовом состоянии и поэтому не обеспечены собственными средствами для решения проблем энергосбережения и энергоэффективности. Для них непреодолимым является тест на финансовую устойчивость и, следовательно, невозможно получение кредитных ресурсов на развитие и внедрение энергоэффективных мероприятий.

Принимая инвестиционные решения по реализации энергоэффективных проектов, менеджменту и мажоритарным владельцам корпораций следует учитывать, что окупаемость проектов энергоэффективности в среднем составляет 2,5 года. А поскольку на промышленные корпорации приходится около 40% от общего энергопотребления страны, украинская энергетика имеет все шансы на вышеупомянутый качественный скачок. Практическую помощь в этом готовы предоставлять международные инвесторы.

Для стимулирования внедрения энергоэффективных технологий Всемирный банк разработал Стратегию партнерства с Украиной на 2012 – 2016 гг., которая предусматривает финансирование в размере \$ 200 млн. Средства предоставляются украинским банкам и лизинговым компаниям для кредитования проектов энергоэффективности. Также Международная финансовая корпорация (IFC), входящая в структуру Всемирного банка, предоставит Credit Europe Bank кредит в размере \$ 15 млн. для расширения доступа к финансированию украинских корпораций, которые будут внедрять проекты по улучшению энергоэффективности [4].

В Грузии разработан План действий по формированию долгосрочной стратегии энергетического развития Грузии. При этом разработка энергетической стратегии является принципиально важным вопросом, и в этом процессе правительству Грузии активно помогает Агентство международного развития США. Разработка непосредственно энергетической стратегии запланирована до 2015 года, а для формирования долгосрочной стратегии всех энергетических ресурсов понадобится еще несколько лет [6].

В Тбилиси был презентован документ энергетической политики, разработанный совместно Программой энергетического сотрудничества Евросоюза INOGATE и Международным агентством энергетики (IEA). В документе детально отображена энергетическая стратегия Грузии, существующие достижения и планы на будущее, а также энергетическая политика стран Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии. Документ явился результатом совместного двухлетнего сотрудничества INOGATE, IEA и стран-партнеров. Процесс обозрения энергетической политики каждой страны-партнера INOGATE начался в Брюсселе и будет проведен в каждой стране-партнере.

Ежегодно в Тбилиси проводится международная конференция по вопросам нефти, газа, энергетики и инфраструктуры. Грузия находится на стратегическом перекрестке транзита углеводородов в Каспийском регионе. Основными направлениями энергетической политики страны являются энергобезопасность, диверсификация поставок газа, реконструкция гидроэлектростанций, строительство газопроводов, привлечение иностранных инвесторов и приватизация.

В рамках мероприятия участники такой конференции в 2015 г. рассматривали развитие и перспективы проекта «Южного газового коридора». В указанном проекте Грузия исполняет роль стратегического транзитного партнера. Так же рассмотрены возможности инвестирования в энергосектор Грузии и перспективы, энергетическая роль Грузии в регионе, потенциал исследований и производства на суше и в оффшоре [7].

В контексте необходимости активизации развития национальных экономик на принципах энергоэффективности, следует усилить информированность корпораций реального сектора экономики и потребителей энергоресурсов о необходимости перехода на экономию не возобновляемых источников энергии. Для этого необходимо обосновать и разработать мотивационный механизм внедрения энергоэффективных мероприятий.

На сегодняшний день отсутствие мотивации к энергосбережению определяется бюджетными ограничениями, изъятием средств, полученных от энергоэкономии, и сравнительно невысокими тарифами.

Возможность перевести рост расходов на потребителя, перекрестное субсидирование, отсутствие средств регулирования потребления – все это снижает мотивацию к энергосбережению и энергоэффективности. Сегодня трудно получить ясный ответ на вопрос: кому лично выгодна экономия энергии? Главными проблемами являются ее изъятия в бюджетном и тарифном процессах. В таких условиях повышение цен на энергоносители мотивирует не к повышению эффективности использования, а к обоснованию дальнейшего роста тарифов или к дополнительным запросам на бюджетное финансирование.

Такая ситуация усугубляет проблему недостаточности информации. Информационное и мотивационное обеспечение подготовки и реализации решений по энергосбережению и энергоэффективности развито слабо. Стереотипы поведения «делай, как все», то есть практически не делай ничего для экономии энергии, так широко распространенные именно потому, что они освобождают как от поиска информации, так и от принятия самостоятельных решений. Однако это не может продолжаться долго без негативных последствий для национальной экономики в целом.

Поэтому важно организовать четкое взаимодействие с бизнес-сообществом, а также задействовать человеческий фактор, обеспечив информационную и образовательную поддержку мер по энергосбережению и повышению энергоэффективности использования топливно-энергетических ресурсов на международном, национальном, региональном и корпоративном уровнях.

Работа с общественностью должна рассматриваться как важная составляющая общей стратегии энергоэффективности, сложившейся в виде системы сбалансированных направлений и мероприятий, которые обеспечат экономические и социальные интересы государства, бизнеса и личные интересы граждан – потребителей энергоресурсов (рис. 1).

Концептуальная модель, которая позволит активизировать работу государственных представителей власти, ученых и специалистов с общественностью в условиях ограниченности энергетических ресурсов, которые не восстанавливаются, должна базироваться на действующем законодательстве, учитывать мировые тенденции и опыт по энергоэффективности, иметь высокий уровень информатизации и быть доступной для внедрения в любом регионе страны.

ВЫВОДЫ

В заключении следует подчеркнуть, что информирование общественности по вопросам необходимости повышения культуры использования и потребления энергетических ресурсов должно базироваться на принципах:

- объективности информации;
- широкого охвата аудитории предпринимателей и физических лиц – потребителей энергоресурсов;
- открытости государства, бизнеса и науки для диалога и дискуссий по вопросам энергоэффективности и обоснованности политики формирования тарифов на энергоресурсы;
- последовательности и логичности действий в сфере информированности общественности;
- экономического обоснования расходов на информатизацию государственных, научных учреждений и других субъектов о перспективах, потенциале и мотивации энергоэффективности в условиях роста стоимости и дефицита энергоресурсов.

Указанное может реализовываться путем разработки и выполнения следующих мероприятий:

- 1) общественное обсуждение (проводится с целью привлечения представителей общественности к рассмотрению проблем энергоэффективности и учета их мнения при принятии соответствующего решения и разработке мероприятий);
- 2) организация конференций, форумов, заседаний круглых столов, общественных слушаний, теле- или радио дебатов, Интернет-конференций, электронных консультаций и дискуссий в режиме онлайн;
- 3) проведение консультаций общественности по вопросам формирования и реализации государственной политики в сфере ценообразования и энергоэффективности с учетом государственной стратегии;
- 4) обнародование результатов общественных обсуждений, конференций, форумов и других мероприятий в научных изданиях и СМИ.

Стоит отметить, что положительные сдвиги в политике энергоэффективного инвестирования в Грузии и Украине очевидны. Достаточно активно развиваются мероприятия по реализации альтернативных источников энергии. Намечившиеся тенденции в сфере энергоэффективности и энергосбережения, подтверждают готовность стран в целом, но неготовность отдельных корпораций и граждан адекватно

воспринимать парадигму энергоэффективного развития национальной экономики.

Рис. 1. Стратегическая карта системы сбалансированных социально-экономических направлений и мероприятий по энергоэффективности

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Украины «Об энергосбережении» / Ведомости Верховной Рады Украины. – 1994. – № 30. – С. 283.
2. Проект Закона Украины «Об энергоэффективности» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/.
3. Кицкай, Л.І. Енергоефективність в Україні: аналіз проблеми та шляхи підвищення [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://archive.nbu.gov.ua>.
4. International energy agency [Electronic resource] – Access mode: <http://www.iea.org>.
5. Ukrainian Energy Index (UEI) 2012 » [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.energy-index.com.ua.
6. До 2015 года у Грузии будет энергетическая стратегия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.trend.az/scaucasus/georgia/2173039.html>
7. Чомахидзе Демур. Грузия: энергетическая политика // Центральная Азия и Кавказ. – № 6 (54). – 2007. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nregion.com>.

FOREING DIRECT INVESTMENTS OF GERMAN TNCs: MAIN TRENDS AND FEATURES

Vasyl Namoniuk¹, Nataliya Shavrina²

Kyiv Taras Shevchenko National University, PhD, Associate Professor (Kyiv, Ukraine)¹

Kyiv Taras Shevchenko National University, bachelor (Kyiv, Ukraine)²

e-mail: vnamonyuk@gmail.com, n_shavrina@ukr.net

ABSTRACT

The paper deals with the features of German transnational corporations' investment activity within the last decade. The period of active foreign direct investing during 2004–2007 and the period of FDI decline due to the global economic and financial crisis are distinguished. The sectoral and regional structures of German TNCs' investments are analyzed as well. The special accent is made on the issue of investment attractiveness of Central and Eastern Europe, especially Ukraine, for the German TNCs. It was revealed that stability and predictability of the situation in the country and main features of its market are more important for German corporations when choosing the host country, than regulatory restrictions on foreign direct investment. This is a very important issue for the FDI attraction into Ukrainian economy.

Keywords: TNCs, FDI, international capital flows, regulatory restrictions, Central and Eastern Europe, Ukraine.

РЕЗЮМЕ

В статті здійснено аналіз особливостей інвестиційної діяльності транснаціональних компаній ФРН за останнє десятиліття. Виділено період активізації ПІІ протягом 2004–2007 рр. та період зниження інвестування в умовах світової кризи. Проаналізовано також галузеву та регіональну структуру ПІІ ТНК ФРН в післякризовий період. Особливий акцент зроблено на детермінантах привабливості країн Центральної та Східної Європи, зокрема Чехії, для німецьких транснаціональних компаній. Виявлено, що для німецьких ТНК при виборі економіки для інвестування мають значення стабільність та прогнозованість ситуації в країні, а не регулятивне середовище, що є важливим моментом для залучення іноземних інвестицій в українську економіку.

Ключові слова: ТНК, ПІІ, міжнародний рух капіталу, Центральна та Східна Європа, Україна.

РЕЗЮМЕ

В статье произведено анализ особенностей инвестиционной деятельности транснациональных компаний ФРГ за последнее десятилетие. Выделены период активизации ПИИ в течение 2004–2007 гг. и период снижения инвестирования в условиях мирового кризиса. Проанализирована также отраслевая и региональная структура ПИИ ТНК ФРГ в послекризисный период. Особенный акцент сделан на детерминантах привлекательности стран Центральной и Восточной Европы, в частности Чехии, для немецких транснациональных компаний. Обнаружено, что для немецких ТНК при выборе экономики для инвестирования имеют значение стабильность и прогнозируемость ситуации в стране, а не регулятивная среда, что является важным моментом для привлечения иностранных инвестиции в украинскую экономику.

Ключевые слова: ТНК, ПИИ, международное движение капитала, Центральная и Восточная Европа, Украина.

FORMULATION OF THE ISSUE

The world economy saw significant changes in the distribution of positions among the world's leading transnational corporations (TNCs) during the last two decades. German TNCs are gradually coming at the forefront of the global economy, moving back the position of US and Japanese corporations. Today from among the 100 largest transnational companies in the world in terms of foreign assets about 18 % are German, although a few decades ago their number did not exceed 2 %. A successful economic model in Germany, resulting into its dynamic development, contributed to the increase in the number of transnational corporations and to the intensification of their foreign activities, thus leading to the growth of their role in global economic processes. German TNCs actively expanded their investment presence in other countries. The structure of foreign direct investments (FDI) of German TNCs gradually changed due to various factors.

German TNCs are quite active in Ukraine, due to the close relationship existing between the two countries in the trade area. Given the current situation in Ukraine's economy, attracting foreign investments of multinational companies is essential.

Different aspects, both theoretical and practical, of the issue of foreign investment by TNCs in general and by European TNCs in particular were worked out by V. Chuzhykov, V. Fedorenko, V. Hecht, S. Jakubowski, I. Khomenko, Y. Kozak, R. Lazarev, V. Levkivsky, M. Moritz, M. Prokhorova, O. Prokopenko, O. Rogach, L. Rudenko, O. Savchuk, J. Shaffler, E. Terekhov and others. Taking into account high dynamics of economic processes, especially of investment, at the current stage of the global economy development, the issue of the major trends and

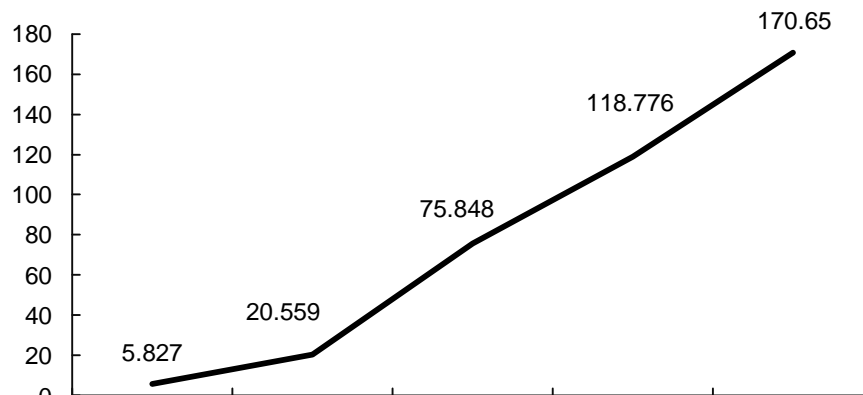
features of German transnational corporations' FDI requires further research.

The objective of the paper is to identify the main trends and features of investment by transnational corporations of Germany in recent years (within the post-crisis period); to define the place of Central and Eastern European countries, including Ukraine, as the host countries, and the prospects for further cooperation.

THE MAIN MATERIAL OF THE RESEARCH

Traditionally Germany is one of the countries with a high level of investment activity. Export of capital from the country was officially allowed in 1952. High salaries and high taxes in the country served as an incentive for German businessmen to make investments abroad. Today German TNCs rank fourth in the international OECD ranking in terms of foreign direct investment. In 1990–1997 direct private equity investments by German transnational corporations amounted to DM 309 bln, while the inflow of investments in Germany amounted only to DM 35 bln. In 2005 the gap between investments in the German economy (inflow) and German investments abroad (outflow) decreased significantly – to \$ 503 bln and \$ 967 bln respectively. Cumulative foreign direct investments by German corporations amounted almost to \$ 1 710 bln at the beginning of 2014. The country is in the world's top five in terms of this indicator. Its share in the world constitutes over 9 %, almost twice as much as its share in global GDP [1; 2; 3].

Especially rapidly German transnational corporations' FDI increased during 2004–2007. It was favoured both by the situation inside the country and by the dynamic development of the world economy during this period. A significant number of developing countries entered in the phase of active economic development, and they needed foreign capital to maintain their development rates. The annual volume of German investment grew several times over the previous year, significantly increasing the presence of German transnational corporations in other countries, especially in developing countries, where much of the foreign direct investment was directed (see Fig. 1).

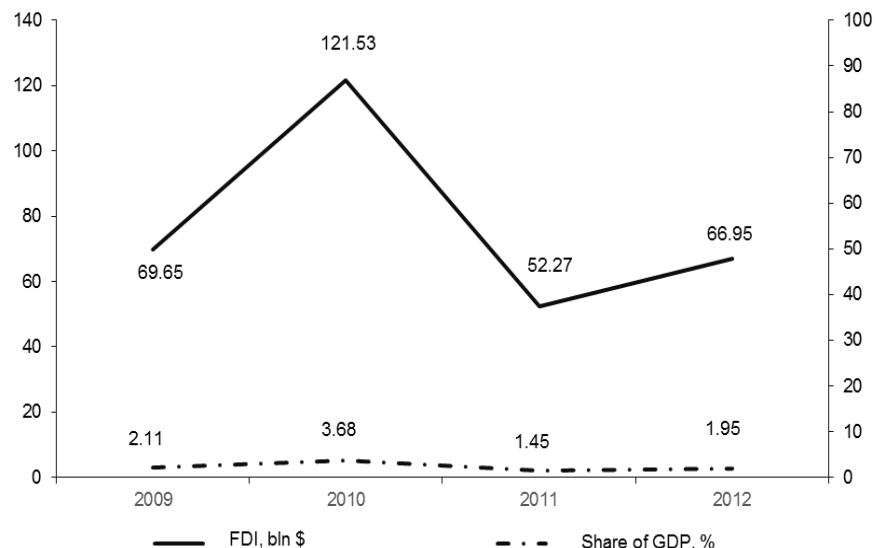
(Source: OECD.Stat Extracts – Calculus: Authors)

Fig. 1. Dynamics of annual FDI by German transnational corporations during 2003–2007, bln \$

With the outburst of the global financial crisis, which has adversely affected the German economy and its corporations, as well as the host countries, FDI of German TNCs decreased almost 2.5 times in 2008 compared with the previous year – to \$ 72.62 bln. The decline in investment continued in 2009; then gradual growth began, driven by the recovery of the German and global economy. However, tendency to some reduction in the annual volume of German FDI still remained. Thus, in 2010 German transnational corporations invested in foreign assets \$ 121.5 bln. However, in 2011 they reduced their foreign direct investments more than twice – to \$ 52.3 bln, the figure being even lower than during the crisis in 2009, when German TNCs' investments abroad amounted to \$ 69.6 bln. In 2012 (the latest available data for an adequate analysis in international statistical bases) foreign direct investments of German TNCs increased almost to \$ 67 bln. However, their volume is still below the level of 2009. Appropriate fluctuations are observed in the percentage of German FDI of its GDP (Fig. 2). Thus, in 2009 the flow of direct investment from the country amounted to 2.11 % of GDP, in 2010 – to 3.68 %; but in 2011 it fell sharply to 1.45 %, and in 2012 grew only to the level of 1.95 % [3].

In the sectoral structure of cumulative direct investments of German transnational corporations, according to the data for 2012, the prominent place belongs to services, the share of which is approximately 79.5 % (including real estate and commercial activities – 72 %, trade – 12.4 % financial services – 11.5 %). The second place is occupied by manufacturing industry, whose share is 16.5 % (including the automotive industry – 17.3 %, chemical industry – 7.9 %, electrical industry – 4.3 %). The production of electricity, gas and water accounts for 2.6 % of cumulative FDI

of German transnational corporations, the mining industry – for 0.97 %, and agriculture – for 0.13 %. Such structure of cumulative FDI almost corresponds to the sectoral structure of direct investment outflow from Germany in recent years.

(Source: OECD.Stat Extracts – Calculus: Authors)

Fig. 2. Dynamics of annual foreign direct investments by German TNCs and their ratio to GDP, 2009–2012.

The sectoral structure of annual FDI outflow changes from time to time, but services still play a leading role. Thus, in 2009 it accounted for almost 82 % of the annual outflow of FDI of German transnational corporations. In 2010 and 2011 its share reduced to 51.05 % and 37.4 % respectively. However, in 2012 investments in the service sector again began to increase (up to 58.82 % of all German FDI per year). The distribution of investment among industries within the service sector itself also changes. In 2009 the first place was occupied by real estate and commercial activities, the second – by financial intermediation. In 2010 financial intermediation dominated in terms of inflows of foreign direct investments, and real estate and commercial activities occupied only third place, while the second place belonged to transport and communication services. The year of 2011 saw some decrease in the share of financial services, but they still ranked first, and real estate and commercial activities and transport and communication services swapped places. In 2012 the distribution of FDI within the service sector was almost the same as in 2009 (see Table 1).

Table 1

The distribution of annual FDI outflow of German TNCs within the service sector, %, 2009–2012

Year	2009	2010	2011	2012
Trade	-13.75	4.71	-2.97	2.46
Recreational services	-0.07	0.17	0.02	0.12
Transport and communication services	-6.62	18.11	20.07	-8.31
Financial intermediation	47.68	60.26	42.81	21.16
Real estate and commercial activities	70.25	14.6	27.67	80.9
Other	2.51	2.16	12.4	3.67

(Source: OECD.Stat Extracts – Calculus: Authors)

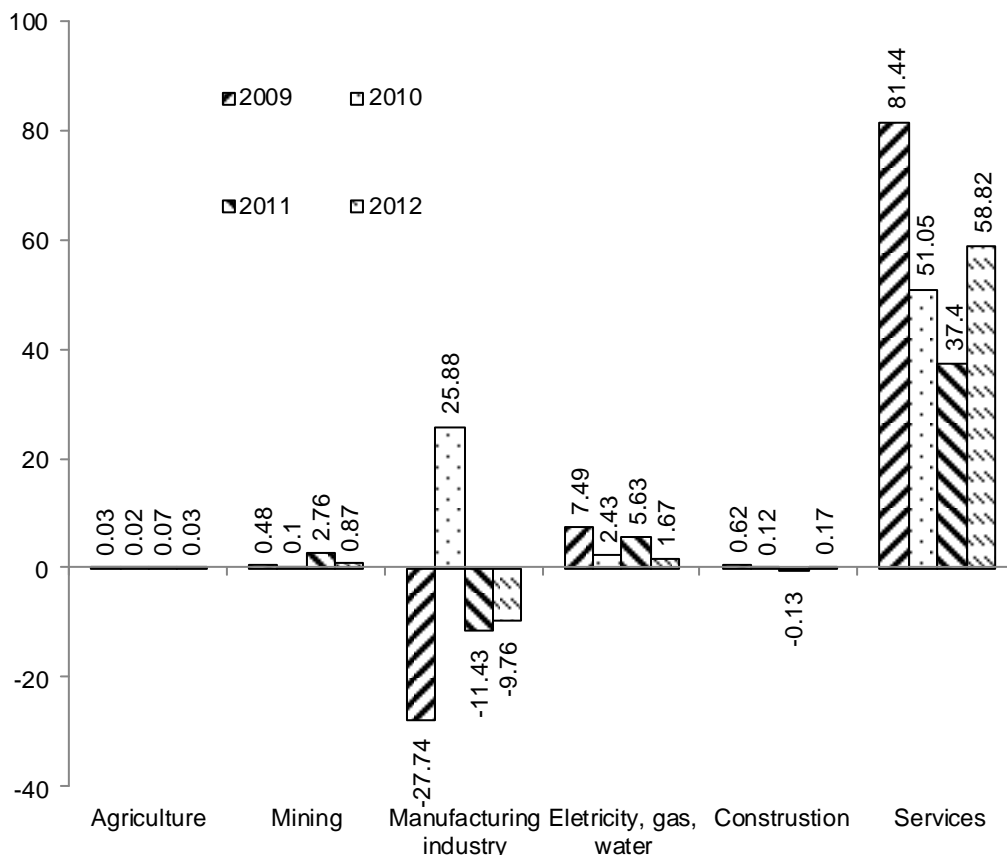
The second place after services in the distribution of foreign direct investments of German transnational corporations was occupied by the production of electricity, gas and water in 2009, 2011 and 2012 (Fig. 3). The manufacturing industry, which in 2005–2008 ranked second in terms of direct investments made by German transnational corporations, within the post-crisis period is characterized mostly by negative indicators – capital inflow into Germany from the structural units of its TNCs (particularly in the form of loans). The year of 2010 was an exception, with FDI by German transnational corporations in the manufacturing industry sharply increasing from – 27.74 % in 2009 to 25.88 %, which was caused by the investors' uncertainty about future market situation (in host countries, in Germany and in the world) and by the production recovery after the global crisis. However, in 2011 and

2012 FDI in the manufacturing industry again dropped to the negative level – -11.43 % (\$ -5.97 bln) and -9.76 % (\$ -6.53 bln) respectively [3; 9].

Thus, sectoral distribution of foreign direct investments of German transnational corporations currently corresponds to the global trends in recent years. Changes in the sectoral structure during the post-crisis period (2009–2012) were caused by the development of Germany itself, its recovery from recession, the development of the world economy and its gradual transition to the post-industrial level, as well as by the development of the host countries, and hence, by the change of their priority sectors for attracting foreign direct investments.

The regional priorities of German transnational corporations in making FDI changed significantly over the last three decades. These processes were caused by changes in the distribution of power in the global economy, by the dynamic development of a number of developing countries and the unstable situation in others, by the transformation of the transition economies into new, perspective markets for investment and by the creation in these countries of conditions for attraction of foreign investment.

Although the prevailing part of German investments (about 75 %) flows into developed countries, especially in the US and the EU, the European market proved to be too small for German investments. As a result, its share in the geographical distribution of FDI of German translational corporations decreased from 57.1 % in 1980 to 44.2 % at the end of 2008. Fifteen most developed European countries accounted for 53.5 % of German FDI in 2010. In 2011 their share dropped to 29.4 %. However, in 2012 it is again sharply increased to 73.67 %. The US saw genuine German “investment boom”, with the share of cumulative German FDI increasing from 18.4 % in 1980 to 37.9 % in 2008. The investment presence of German TNCs in Latin America decreased from 10.7 % to 4.5 % over the same period. However, but it slightly increased in Japan – from 1.3 % to 1.7 %. China became a new field for foreign direct investments of German transnational corporations. At the beginning of the XXI century they amounted to 0.9 %, which was associated with the opening of the economy to foreign investors and the availability of a wide range of opportunities for profitable investment of funds. In recent years China has been ranking fourth in terms of FDI made by German corporations. In 2012 China’s share in foreign direct investments of German TNCs amounted to 8.4 % [3; 9].

(Source: OECD.Stat Extracts – Calculus: Authors)

Fig. 3. Sectoral structure of German TNCs' FDI, 2009–2012.

The regional trends of annual flow of direct investments of German transnational corporations have been changing substantially in recent years due to the influence of crisis factors and market uncertainty (see Table 2). In

2009-2012 the leading role belonged to twenty most developed countries – OECD countries. However, their share in total FDI of German TNCs was changing: in 2009 – 73.46 %; in 2010 – 84.7 %; in 2011 – 55.53 %; in 2012 – 85.78 %.

Table 2

Regional distribution of annual FDI outflows of German transnational corporations, %, 2009–2012

Year	2009	2010	2011	2012
OECD	73	85	56	86
Europe	80	67	46	81
Africa	2	1	4	0
North America	5	16	5	-11
Central and South America	0	1	9	9
Asia	11	15	38	18
CIS	2	2	6	1
EU 15	54	53	29	74
EU	74	61	36	77

(Source: OECD.Stat Extracts – Calculus: Authors)

The first place in terms of the annual volume of direct investments of German TNCs was occupied by the Netherlands in 2010–2012, the share of which increased (from 17.28 % in 2010 to 48.78 % in 2012). Investment inflow in the Netherlands is favoured, among other factors, by an extremely low level of foreign direct investment restrictions – 0.015 (OECD determines the level of restrictions according to a scale from 0 to 1, where 0 – absence of any restriction on the movement of capital in the form of FDI, 1 – the economy is closed for FDI). The restrictions in the Netherlands relate only to the primary sector (0.062), transport (0.083) and financial (0.002) services. A country ranking second in terms of the attractiveness for German investors was changing during 2009–2012: in 2009 – the UK, in 2010 – the US, in 2011 – China, in 2012 – again the UK, accounting for almost 30 % of all German foreign direct investments. The UK is also characterised by a low, albeit higher than in the Netherlands, level of restrictions – 0.061 [3; 4].

The share of Central and Eastern Europe in the regional distribution of the German capital is gradually increasing. If the inflow of foreign direct investments of German TNCs in the region accounted only for 0.2 % of the total volume of German FDI in the early 1980s, in 2000 their share was 4.6 % and now amounts approximately to 9 %. The region is a quite perspective new market for further expansion of German TNCs' investment presence.

Leaders in terms of the increase in the volume of FDI of German TNCs in Central and Eastern Europe include Poland, the Czech Republic and Hungary. After joining by the countries of Central Europe to the EU, conditions for German investors in the region became better. This led to further growth of German FDI. The most active German TNCs in the region include: «Deutsche Telekom», which invested about \$ 4.2 bln in the modernization of communications in Central and Eastern Europe; «Volkswagen», which invested heavily in the Czech company «Škoda»; «Henkel», which built powerful household chemicals' plants in Poland, Hungary and Russia. Recently, high business activity in the countries of Central and Eastern Europe has also been shown by «Siemens» and some other large German TNCs [2].

It is widely known that important factors for making investments include the economic system of the host country and its investment climate. One factor for making FDI can be represented by the FDI regulatory restrictiveness index mentioned earlier in the analysis of regional distribution of foreign direct investments of German TNCs. In order to identify the impact of this factor on foreign direct investment by German TNCs we have analyzed the presence of correlation between this index and the volume of foreign direct investments of German transnational corporations in 2012. The analysis was made on the basis of the linear correlation coefficient (1).

$$r_{xy} = \frac{\sum (x - \bar{x})(y - \bar{y})}{\sqrt{\sum (x - \bar{x})^2 \sum (y - \bar{y})^2}}, \quad (1)$$

where r_{xy} – correlation coefficient,

x – FDI regulatory restrictiveness index in a country,

\bar{x} – average FDI regulatory restrictiveness index,

y – German TNCs' FDI inflow in a country per year,

\bar{y} – average German TNCs' FDI inflow per year.

It was established that correlation coefficient amounted to 0.19. Hence, there is no relationship between these variables. Thus, despite the importance of the investment climate in the host country and state participation in the regulation of economy, regulatory restrictions on foreign direct investment do not affect activities of German

transnational corporations and their choice of the country for investing their capital. Much more important factors for them include the stability and predictability of the situation in the country, on its market, its dynamic development and sufficiency of demand, as well as the presence of prospects for further profit growth. More accurate correlation between these factors is to be further studied.

In accordance with the above, it can be concluded that the main obstacle to FDI of German transnational corporations in Ukraine (which also belongs to Central and Eastern European region) is represented not by a significant level of regulatory restrictions, but by the uncertainty of potential investors about further political, economic and social situation in the country, as well as about the opportunities to profit or to return their investments.

The most attractive for transnational corporations of Germany and other countries sectors of Ukrainian economy include food industry, processing of agricultural products, mechanical engineering and metal working, chemical and petrochemical industries, transport, financial, insurance and trade sectors. The attractiveness of these sectors is ensured by rapid capital turnover, and hence, rapid return on investment, and by relatively low business risks [6; 7; 8].

However, there is a number of factors that make Ukraine unattractive for TNCs' activities, reducing its competitive advantages. Factors hindering foreign direct investment inflow in Ukraine include:

- low income of a significant part of Ukrainian population;
- substantial lagging behind the developed countries and the other countries of Central and Eastern Europe in terms of GDP per capita and average salaries, which prevents the formation of dynamic demand;
- economic and political instability in the country and the associated risks;
- unclear legal system;
- high level of corruption in all spheres of economic activity;
- absence of a sustainable strategy and a relevant national action plan;
- significant tax burdens;
- informational isolation;
- other factors.

The decline in the growth rate of foreign direct investment inflow in Ukraine can also be explained by lingering impact of the global economic and financial crisis on capital flows and by the exchange rate differences arising from the devaluation of hryvnia against dollar.

CONCLUSION

Traditionally Germany is one of the countries with a high level of investment activity. Especially rapidly German transnational corporations' FDI increased during 2004–2007, favoured by the situation inside the country and by the dynamic development of the world economy. With the outbreak of the global financial crisis, adversely affecting the German economy and its corporations, as well as the host countries, FDI of German TNCs decreased almost 2.5 times in 2008 compared with the previous year.

The sectoral distribution of foreign direct investments of German transnational corporations currently corresponds to the global trends in recent years. Changes in the sectoral structure during the post-crisis period (2009–2012) were caused by the development of Germany itself, its recovery from recession, the development of the world economy and its gradual transition to the post-industrial level, as well as by the development of the host countries and change of their priority sectors of economy. The regional investment priorities of German transnational corporations were chosen due to the changes in the distribution of power in the global economy, by the dynamic development of a number of developing countries and the uncertain situation in others, by the transformation of the transition economies into new, perspective markets for investment and by the establishing in these countries conditions for attraction of foreign investment.

In spite of the importance of the investment climate in the host country and the active state participation in the economy, regulatory restrictions on foreign direct investment do not affect activities of German transnational corporations and their choice of the host country. The stability and predictability of the situation in the country, of its market, its dynamic development and sufficiency of demand, together with the prospects for further profit growth are much more important for them. Hence, the main obstacle to foreign direct investment by German transnational corporations in Ukraine is constituted not by a significant level of regulatory restrictions, but by the uncertainty of potential investors about further political, economic and social situation in the country, as well as about the opportunities to profit or to return on their investments.

REFERENCES

1. Country statistical profile: Germany 2014 [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.oecd-ilibrary.org/economics/country-statistical-profile-germany_20752288-table-deu.
2. Deutsche Bundesbank [Electronic resource]. – Mode of access : www.bundesbank.de.
3. OECD.Stat Extracts [Electronic resource]. – Mode of access : www.stats.oecd.org.
4. OECD Factbook 2013. Economic, Environmental and Social Statistics [Electronic resource]. – Mode of access :

http://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-factbook_18147364.

5. J. Schäffler, V. Hecht, M. Moritz. Regional Determinants of German FDI in the Czech Republic. Evidence from a Gravity Model Approach / J. Schäffler, V. Hecht, M. Moritz // IAB-Discussion Paper. Articles on labour market issues. – Nuremberg, 2014. – 40 p.
6. Eurostat [Electronic resource]. – Mode of access : epp.eurostat.ec.europa.eu.
7. State Statistics Service of Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access : www.ukrstat.gov.ua.
8. Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access : www.me.gov.ua.
9. World Investment Report 2014: FDI outflows, by region and economy, 1990–2013 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment%20Report/Annex-Tables.aspx>.

ФОРМИ І МЕТОДИ БОРотьБИ КАТОЛИЦЬКОГО КЛІРУ ЗА ПОЛЬСЬКУ ПОЧАТКОВУ ОСВІТУ НА ВОЛИНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Сторожук Ірина Анатоліївна
Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, аспірантка кафедри історії України (Україна)
e-mail: irinabalyas2@ukr.net

РЕЗЮМЕ

На основі матеріалів фондів Центрального державного архіву України та інших джерел розглядаються форми і методи боротьби католицького духовенства за польську початкову освіту на Волині у ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: духовенство, Волинська губернія, римо-католицька церква, початкова освіта, царизм.

РЕЗЮМЕ

На основе материалов фондов Центрального государственного архива Украины и других источников рассматриваются формы и методы борьбы католического духовенства за польское начальное образование Волынской губернии в ХІХ – в начале ХХ ст.

Ключевые слова: духовенство, Волынская губерния, католическая церковь, начальное образование, царизм.

ABSTRACT

Based on the material assets of the Central State Archive of Ukraine and other sources are considered forms and methods of struggle for the Polish Catholic clergy primary education for Volyn ХІХ – early ХХ century.

Key words: clergy, Volyn province, Catholic Church, primary education, czarism.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Освітня діяльність є важливою складовою життя будь-якої конфесії. Без висвітлення цієї частини функціонування церкви неможливо усвідомити її роль у суспільному житті регіону. Крім того, саме через призму навчання священики здійснювали вплив і на пересічних парафіян. Історично так склалося, що на початку ХІХ ст. на Волині монополію у освітній сфері мали римо-католицька та уніатська конфесії. Протягом тривалого часу саме ці віросповідання займали провідне місце в регіоні. Особливо тут вирізнялися єзуїтські, піарські та василіанські освітні заклади, в яких освітньо-виховний процес організовувався у кращих європейських традиціях [16, с. 123]. З приєднанням Волині до складу Російської імперії попередня система освіти поступово реорганізується і підлаштовується під потреби часу. Проте, протягом тривалого періоду католики та уніати продовжували відігравати головну роль у функціонуванні освітньої системи регіону.

Метою статті є з'ясування форм і методів боротьби католицького духовенства за польську освіту Волині. Для вивчення зазначеної проблеми автором опрацьовано й залучено архівні документи, матеріали періодики та наукові розвідки, зокрема монографії П. Батюшкова, О. Буравського, Ю. Поліщука, Ю. Хитровської, І. Шостак. Праці історика ХІХ ст. П. Батюшкова в цілому присвячені поширенню вирішального впливу російського православ'я в Південно-Західному краї, а тому роль католицького духовенства дослідник розглядав доволі однобічно і суб'єктивно [5]. Сучасні історики більш об'єктивні у висвітленні даного питання. О. Буравський, Ю. Хитровська частково аналізують діяльність римо-католицької церкви на Волині через призму Правобережної України [8; 15]. Ю. Поліщук розглядає ліквідацію польського шкільництва в краї в контексті вивчення етнічної політики Російської імперії щодо національних меншин [12]. Дослідниця І. Шостак розкриває окремі аспекти освітньої діяльності луцько-житомирських єпископів К. Цецішовського та М. Пивницького [16]. Таким чином, проблема певною мірою висвітлена в згаданих працях, але на сьогодні спеціального дослідження, в якому б аналізувалися форми і методи боротьби католицького духовенства за польську освіту на Волині, не існує.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

На початку ХІХ ст. Волинська губернія мала розвинуту шкільну мережу: упродовж 1804–1827 рр. тут налічувалося від 28 (1805 р.) до 85 парафіяльних шкіл (1808 р.) і 14 середніх шкіл [9, с.166]. Більшість навчальних закладів перебували під опікою римо-католицького духовенства. Так, станом на 1804 р. у Віленському навчальному окрузі (до складу якого входила територія Волинської губернії) із 349 викладачів 254 (73 %) становили викладачі, що працювали у костельних та монастирських школах [10, с. 253]. Активну долучалися до освітньої справи чернечі ордени. Із зазначеної кількості викладачі ордену піарів становили 15 %, домініканців – 10 % [18, с. 112]. Таким чином, на даному етапі саме католицьке духовенство займало передові позиції в розвитку духовної освіти. Лише католицький клір Луцько-Житомирської єпархії на початку століття мав три семінарії в Луцьку, Житомирі та Олиці [17, с. 178]

Активній діяльності католицьких священиків в сфері освіти сприяла політична ситуація на Волині початку XIX ст. Так, незважаючи на приєднання до Російської імперії, в цей час поляки відігравали значну роль у реформуванні місцевого шкільництва. Очільник Віленського навчального округу поляк А. Чарторийський мав великий вплив на російського царя. Протягом 1803–1824 рр. А.Чарторийський опікувався освітою. Саме в цей період Віленський округ став найбільшим серед навчальних округів імперії як за територією, так і за кількістю учнів. У цей час не тільки відновлюються старі польські школи, а й відкриваються нові. Тому кількість людей, які розмовляли польською мовою, в західних губерніях подвоїлася, а польський патріотизм знову посилювався [6, с. 14]. Варто зазначити, що престиж римо-католицького духовенства прямо пропорційно залежав від позицій поляків у краї. Слово «поляк» було синонімом до «католик».

У союзі з найвпливовішими поляками того часу А.Чарторийським та Т.Чацьким ієрархи католицької церкви завзято займалися діяльністю на освітній ниві. До розбудови освітньої справи було залучене весь клір. Так, 20 жовтня 1803 р. в Луцьку під головуванням єпископа К. Цецішовського зібралось все духовенство Луцько-Житомирської дієцезії. Це зібрання постановило всім духовним громадам та духовним особам підтримувати матеріально як існуючі школи, так і відкривати нові. Парафіяльних священиків зобов'язували щотижня відвідувати школу у їхніх парафіях. Для підготовки вчителів чернечі ордени мали надсилати своїх представників до Віленського університету. На Волині планувалось відкрити 85 парафіяльних училищ [7, с. 45]. Таким чином, питання освіти були близькими і нижчому, і вищому духовенству. Рядовий клір ніс безпосередню відповідальність перед вищими ієрархами за розвиток грамотності у своєму регіоні.

Традиції католицької школи серйозно вплинули й на російську освітню систему. Багато добрих думок і починань зазначеного зібрання духовенства було покладено в Устав для парафіяльних училищ у Волинській, Київській та Подільській губерніях, затверджений Олександром I від 31 серпня 1807 року [13, с. 20]. Проект уставу 1807 р. був укладений Т.Чацьким. Цей указ стосувався як міських, так і сільських шкіл, які передавалися під безпосередній нагляд католицьких священиків і під опіку населення. Католицьке духовенство і надалі зобов'язувалося утримувати початкові школи при монастирях та костельох [14, с. 54]. Отже, цілком законно католицькі священики мали опікуватися розвитком початкової освіти в краї.

Завдяки старанням католицького кліру мережа початкових шкіл на Волині значно розширилася. З'явилися школи в Овручі, Житомирі, Любарі, Клевані, Володимирі-Волинському та інших містах. Вони відкривались та утримувались за рахунок місцевої знаті та католицького духовенства. Діти у них вивчали Закон Божий, основи польської граматики та арифметики, правила морально-етичної та суспільної поведінки, історію Старого Заповіту, латинську мову [6, с. 11]. Фактично програма була складена таким чином, щоб школа виховувала юних католиків у глибокому релігійному дусі і відданості католицькій церкві.

Значний внесок у становлення католицької освіти на Волині здійснив єпископ К. Цецішовський. Не чекаючи дозволу російської влади, К. Цецішовський надавав підлеглим прямі вказівки щодо створення початкових шкіл. Зокрема, у вересні 1800 р. єпископ наказав ксьондзу Т. Сушицькому заснувати школу для сиріт в Кодні при августинському та в Чуднові при францисканському монастирях. В 1803 р. францисканці відкрили початкову школу в Житомирі. За сприянням К. Цецішовського в губернії виникла велика кількість парафіяльних шкіл [18, с. 23]. Саме в цих школах на початку XIX ст. більшість населення Волині отримувала освіту. Традиційно жителі регіону відвідувала католицькі та уніатські навчальні заклади, які були для них звичними і близькими. Першу третину XIX ст. без перебільшень можна назвати «золотою добою» католицьких початкових закладів на Волині. У цей час спостерігається тенденція до якісного та чисельного зростання подібних навчальних закладів.

Новий етап для католицької освіти на Волині розпочинається після придушення російським урядом польського повстання 1830–1831 рр. Імперська влада видала ряд законів, якими суттєво обмежила вплив католицьких священиків у освітній площині. Микола I наказав: «...зачинити всі польські навчальні заклади та створити замість них російські» [12, с. 126]. У результаті цього на Волині було скасовано 137 польських початкових навчальних закладів. Серйозним ударом по католицькій освіті стало закриття 35 монастирів та 50 костельох на території губернії. Таким чином були зачинені й школи, що знаходилися при них, а ті, що залишилися, перейшли в руки училищному керівництву [12, с. 127]. Відповідно роль католицького кліру у освітніх процесах після повстання 1830–1831 рр. різко зменшилась, хоча польська освіта продовжувала існувати.

Важливою складовою наступу російського уряду на католицьку освітню систему була інформаційна компанія. На сторінках місцевої преси викладачів латинських навчальних закладів зображували як радикально налаштованих прихильників польського національно-визвольного руху. Зокрема, подібним чином російський уряд намагався зіпсувати репутацію католицького училища при Августинському монастирі у с. Радзихов, Володимирського повіту. Цей навчальний заклад користувався великою популярністю серед місцевого населення, тому навіть імперська влада не могла заперечити схвальні відгуки селян про ксьондзів. Особливо авторитетними монахи були серед молоді. Російський уряд через місцеву пресу намагався переконати населення, що головною метою існування зазначеного училища було поширення католицької віри. Однак, насправді навчальна програма закладу не обмежувалася богословськими науками, крім них тут викладалися морально-філософські, математичні, природничі дисципліни та іноземні мови [4, с. 108, 110]. Ксьондзів Августинського монастиря було звинувачено у підтримці польського національно-визвольного руху 30-х рр., костельол передано православному духовенству, а училище зачинене.

Про посилення контролю за римо-католицькими парафіяльними школами в цей період можемо стверджувати на основі матеріалів справи за 1838–1839 рр. «Пропозиція генерал-губернатора про доставку відомостей про усіх настоятелів навчальних закладів, що існують у губерніях, та про тих, які є при католицьких монастирях» [11, с. 178]. Згідно з нею було визначено навчальні заклади, що підлягали скасуванню, а саме ті, якими опікувалося католицьке духовенство. Замість них у Подільській та Волинській губерніях передбачалося створити парафіяльні училища, що мали перебувати під наглядом православних священників.

В середині XIX ст. генерал-губернатор Південно-Західного краю Д. Бібіков категорично заборонив католикам обіймати посади в адміністрації краю та вчителювати [13, с. 16]. Російська мова стала пануючою на всіх ступенях шкільного навчання, а польська була повністю усунена зі школи, навіть як предмет вивчення. Брутальне втручання імперської влади у освітню діяльність католицької церкви підштовхнуло римо-католицьких священників до боротьби за польську початкову школу на Волині. На даному етапі католицьке духовенство обирало легальні форми боротьби за освіту, основним методом якої стали приватні школи. Ці школи створювалися з ініціативи католицького кліру та поляків для навчання дітей польській мові та молитвам. Відомо, що після листопадового повстання на Волині діяло 55 приватних польських школи [14, с. 90]. Невдовзі й вони були заборонені.

Подібні обмеження у освітній сфері викликали невдоволення польської шляхти. Щоб не загострювати суспільно-політичну ситуацію в регіоні, місцева влада дещо пом'якшує свою політику щодо католицької церкви. У 40-х роках XIX ст. імперський уряд дозволив латинському духовенству засновувати школи при церквах. Однак, навчання в них мало відбуватися виключно на російській мові. За цим мала стежити місцева поліція. Незважаючи на ці заборони, у цих школах ксьондзи продовжували вчити учнів на польській мові. Тому 10 березня 1845 р. Д. Бібіков наказав ліквідувати подібні заклади [9, с. 148].

Рішення генерал-губернатора обурило місцевих поляків. В 1859 р. польська шляхта Волині звернулася до імператора з проханням відновити навчання селян-католиків на польській мові. Російський уряд прийняв постанову про рівноправність католицького й православного духовенства в навчанні віри [12, с. 77].

У 60-х роках зазначена постанова спричинила до похвалення діяльності католицького кліру у сфері початкової освіти. Відтепер ксьондзи отримали хоч і невелику, проте свободу у освітній галузі. Це підтверджував дозвіл виданий волинським генерал-губернатором 7 січня 1861 р. Згідно з ним католики мали право «навчати дітей правилам святої віри та молитвам». Використовуючи ці поступки влади римо-католицький єпископ К. Боровський наказав «всім настоятелям та священникам, що живуть при католицьких монастирях, щоб вони збирали дітей римо-католиків і навчали їх догмам римо-католицької віри, молитвам та обрядам». Єпископ відзначав, що велика кількість духовенства відгукнулася на його заклик [1, арк. 99].

Відомо, що у лютому 1861 р. подібні школи було засновано містечках Стара Котельня і Лещині Житомирського повіту. Школи були відкриті в будинках, де проживали органісти католицьких монастирів. У школі, що знаходилася в м. Стара Котельня навчалось 19 хлопчиків віком від 6 до 12 років і 10 дівчат від 5 до 12 років [1, арк. 8]. У новостворених католицьких школах викладав переважно середній та нижчий клір, іноді місцеві поляки. Дітей навчали читати по польських та російських букварях, молитов та костьольного співу. Однак, незважаючи на офіційний дозвіл уряду, після виявлення зазначених шкіл, місцева влада негайно зачинила їх [1, арк. 80].

Однак, на повну ліквідацію католицьких шкіл на Волині царський уряд не наважувався. Для періоду між листопадним та січневим польськими повстаннями характерним є поступове обмеження офіційною владою освітньої діяльності католицького кліру. Зокрема, єпископ К. Боровський зобов'язувався кожні три місяці надсилати волинському генерал-губернатору списки осіб, що будуть викладати в школах. На думку високопосадовця, така міра мала попередити спроби ксьондзів навчати дітей забороненим предметам та пропагувати свої ідеї серед населення [1, арк. 88]. Крім цього, до справи контролю за ксьондзами долучалося православне духовенство. За наказом волинського архієпископа Антонія православні священники у своїх парафіях повинні були спостерігати за католицьким духовенством. Батьюшки мали контролювати, щоб католики не відкривали школи при костьолах, монастирях і «не навчали грамоті простий православний селянський народ» [2, арк. 7].

Якщо подібні школи було виявлено, то місцева поліція негайно їх зачиняла. Іноді від батьків вимагали підписку, що вони не будуть відсилати дітей до настоятелів костьолів на навчання [1, арк. 128]. Генерал-губернатор постійно отримував інформацію про кількість католицьких шкіл на Волині та про те, хто там вчителює. Якщо в школі викладалися будь-які предмети, крім Закону Божого, молитв та церковного співу, то її потрібно було негайно зачинити. На основі звітів Овруцької, Дубенської і Новоград-Волинської поліції можна стверджувати, що католицьких шкіл на їхній території не існувало. Винятком став лише Любарський домініканський монастир. Виявилось, що, крім дозволених предметів, тут діти вчилися писати та читати [18, с. 254]. Тому ксьондзам було наказано негайно припинити навчання дітей.

В 1862 р. місцева влада дозволила ксьондзам навчати дітей основам польської граматики. Однак, ксьондзам було заборонено викладати польську граматику селянам і представникам інших станів руського походження, що належали до римо-католицького віросповідання [8, с. 78]. При цьому головною умовою було те, що навчання буде здійснюватись при парафіяльних костьолах їхніми настоятелями або вікаріями. Проте, відкривати школи католицькому духовенству категорично заборонялося.

Таким чином, політика російського уряду щодо католицької освіти була не однозначною. Так, згідно з

розпорядженням генерал-губернатора ксьондзи не мали права відкривати школи. З іншого боку, дозвіл на навчання дітей основ польської граматики сприяв тому, що при костьолах регулярно збиралися учні, щоб вивчати польську мову. Закономірно, що в цьому місці виникала школа і католицьке духовенство, що нею завідувало тільки користувалося дозволеними йому генерал-губернатором правами. Для того, щоб обійти жорсткі імперські закони католицькі священники почали називати ці зібрання не школами, а «школками» [1, арк. 129]. Таким чином, латинський клір продовжував викладати в «школках» цілком легітимно.

До боротьби з подібними католицькими навчальними закладами уряд залучив поліцію. Архівні документи свідчать, що на місцях ні поліція, ні духовенство не могло розтлумачити суті законів. Коли міністерство внутрішніх справ почало вимагати дані про католицькі школи в краї, поліція не розуміла як кваліфікувати існуючі зібрання (школки) [1, арк. 130].

Останню крапку у боротьбі за освітню сферу поставило повстання 1863–1864 рр. 17 жовтня 1864 р. вийшов урядовий наказ, за яким у навчальних закладах римо-католицький Закон Божий мав викладатись виключно на російській мові [9, с. 198]. Згідно із циркулярами Міністерства народної освіти існуючі в західних губерніях імперії польські школи підлягали закриттю [9, с. 198]. Тому було скасовано католицькі парафіяльні школи, відкриті незадовго до того з дозволу волинського генерал-губернатора. Так, у Житомирському повіті були зачинені школи в Чуднові, Івниці, Янушполі, Кодні, Коростишеві, Краснополі, Ліщині, Павлинові, Стецькові, а також у Новоград-Волинському, Любарі, Овручі [14, с. 74]. Тому після 1863 р. освіта для польської громади Волині перестала існувати на інституційному рівні взагалі, якщо не вважати інституціями поодинокі випадки навчання дітей польської мови для вивчення ними Закону Божого римо-католицького віросповідання при костьолах [14, с. 73].

Ще більше загострили ситуацію видані в 1864 р. царським урядом «Правила». Згідно з ними, відкривати нові школи в «південно-західній Росії» дозволялося лише православному духовенству. У 1869 р. католицьким навчальним закладам було завдано останнього удару. Відповідно до «Положення про народні училища в губерніях Київській, Подільській та Волинській» початкову народну школу було остаточно підпорядковано православному духовенству. Запроваджувався штат інспекторів народних училищ, у процесі формування якого переваги надавалися вихідцям із Лівобережної України або росіянам за походженням [8, с. 129]. Таким чином, від цього моменту католицька освіта повністю переходить у підпілля, основною формою освітньої діяльності ксьондзів стали таємні школи.

Відомо, що на Волині існували таємні польські школи у яких викладали католицькі священники. Подібну школу було виявлено в 1873 р. в м. Заславль. Після навчання в російській школі учні католики збиралися в квартирі органіста костюлу св. І. Чайковського, де вчилися співу на латинській мові. 18 лютого 1873 р. вчитель російської школи Новоселицький випадково зайшов в костюл св. Іосифа та побачив, як учень православного віросповідання Пасечников прислужував ксьондзу І. Малевичу при здійсненні богослужіння. За такі дії рада училища винесла догану учню [3, арк. 2]. Отже, католицькі священники продовжували вчити дітей таємно, незважаючи на всі заборони місцевої влади.

Імперський уряд був переконаний, що внаслідок всіх прийнятих заходів вплив католицького духовенства зведений нанівець і не становить серйозної загрози. 17 квітня 1905 р. Микола II підписав указ «Про зміцнення початків віротерпимості», який дозволив викладати в школах Закон Божий рідною мовою. У 1906 р. було скасовано заборону на навчання у польських школах. Через декілька років волинський губернатор з розпачем заявляв, що після відміни цієї заборони у регіоні стали відкриватися польські школи без належного дозволу. Ці школи утримуються на місцеві кошти і знаходяться у віданні їх засновників ксьондзів. Тож можна стверджувати, що й на початку ХХ ст. католицьке духовенство продовжувало відігравати важливу роль у розвитку парафіяльного шкільництва на Волині. Тільки за 1905–1913 рр. на території губернії нам відомо про діяльність 126 початкових шкіл з польською мовою навчання [8, с. 77].

ВИСНОВКИ

Таким чином, відверто дискримінаційна та репресивна політика російського уряду щодо католицької початкової школи на Волині викликала активний спротив римо-католицьких священників. Із посиленням втручання царської влади в релігійне життя регіону змінювалися форми і методи боротьби ксьондзів за польську початкову освіту. Від початку ХІХ ст. до листопадового польського повстання (1830–1831 рр.) ксьондзи обирали легальні методи боротьби за елементарну освіту. У період між листопадним (1830–1831 рр.) та січевим (1863–1864 рр.) повстаннями католицькі священники починають застосовувати поряд із законними і напівлегальні методи боротьби, що виявилися у формі приватних шкіл і «школок». Протягом 1864–1905 рр. відбувається повний перехід католицької освіти в підпілля. У цей час католицькі навчальні заклади діяли лише у вигляді таємних шкіл.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України) Ф. 442, Оп. 810, Спр. 182. – 218 арк.
2. ЦДІАК України Ф. 707, Оп. 261/1864 р., Спр. 12. – 20 арк.

3. ЦДІАК України Ф. 707, Оп. 261/1873 р., Спр. 1. – 3 арк.
4. Село Радзыхов Владимирского уезда // Волыньские епархиальные ведомости. – 1874. – № 4, неоф. ч. – С. 105–116.
5. Батюшков П. М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю / П. М. Батюшков. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 200 с.
6. Білоусов Ю. А. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія / Ю. А. Білоусов. – Житомир : [б.в.], 2000. – 193 с.
7. Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863–1914 рр.) / Д. Бовуа // Пам'ять століть. – 2001. – № 5. – С. 42–70.
8. Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : [монографія] / О. А. Буравський. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 452 с.
9. Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917рр.) : [монографія] / С. І. Жилюк, Б. Є. Бойко. – Острогоз : Нац. ун-т. «Остроз. академія», 2010 – 228 с.
10. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К. : Вища школа, 1991. – 125 с.
11. Кудрик В. О. Маловідоме з історії української Католицької Церкви / В. О. Кудрик. – Вінніпег : Вид-во Спілки «Тризуб», 1952. – Т. 1. – 251 с.
12. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ю. М. Поліщук. – К. : НАН :України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2012. – 428 с.
13. Поліщук Ю. М. Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Ю. М. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 33. – С. 6–21.
14. Сейко Н. А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т. ім. І. Франка, 2002. – 158 с.
15. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття / Ю. В. Хитровська. – К. : Вид-во Європейського університету, 2011. – 472 с.
16. Шостак І. В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / І. В. Шостак. – Острог, 2005. – 200 с.
17. Шостак І. В. Освітня діяльність римо-католицького духовенства Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині XIX ст. / І. В. Шостак // Наукові записки : Історичні науки. – Вип. 4. – Острог, 2004. – С. 252–261.
18. Шостак І. В. Роль римо-католицьких духовних семінарій у духовному житті Волині першої половини XIX ст. [Електронний ресурс] / І. В. Шостак // Режим доступу до книги : http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=708

ІНДИКАТОРИ НАУКОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ БІОГРАФІЇ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ІВАНОВИЧА НИЖНЬОГО

Чалаван Віктор Арісовіч
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, аспірант (Україна)
e-mail: dodpmpor-mvs14@ukr.net

РЕЗЮМЕ

На основі матеріалів Державного Архіву Міністерства аграрної політики та продовольства України, Архівів ННЦ «Інституту аграрної економіки» НААН, Національного університету біоресурсів і природокористування України та інших джерел запропоновано календарну та сутнісну періодизацію формування професора М. І. Нижнього як видатного науковця, що уможливило встановлення етапності його входження в науку, становлення, утвердження та модернізації наукової діяльності. У ході дослідження встановлено, що тривалість і особливості проходження М. І. Нижнім відповідних періодів залежали від їх історичних особливостей, видів діяльності, предметності досліджень та наукових регалій вченого.

Ключові слова: Микола Іванович Нижній, періоди наукової діяльності, проблематика досліджень.

РЕЗЮМЕ

На основе материалов Государственного Архива Министерства аграрной политики и продовольствия Украины, архивов ННЦ «Института аграрной экономики» НААН, Национального университета биоресурсов и природопользования Украины и других источников предложено календарную и сущностную периодизацию формирования профессора Н. И. Нижнего как выдающегося ученого, что позволило установление этапности его вхождения в науку, становления, утверждения и модернизации научной деятельности. В ходе исследования установлено, что продолжительность и особенности прохождения Н. И. Нижним соответствующих периодов зависели от их исторических особенностей, видов деятельности, предметности исследований и научных регалий ученого.

Ключевые слова: Николай Иванович Нижний, периоды научной деятельности, проблематика исследований.

ABSTRACT

On the basis of material of the State Archive of the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine, Archives NSC "Institute of Agrarian Economics" of NAAS, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine and other sources was developed a calendar and essential periods of formation of Professor N. I. Nijniy as outstanding scientist, allowing ascertain of stages of his entry into science, development, approval, slowing the pace of research and modernization of scientific practice. The study found that the duration and features of passing by N. I. Nijniy appropriate steps depended on their historical features, practice and academic regalia of the scientist, and the period of his scientific practice – on the subject of research as well.

Keywords: Nikolai Ivanovich Nijniy, periods of scientific practice, research problems.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У ході дослідження історіографічних джерел встановлено, що вивчення наукової спадщини професора М. І. Нижнього не носить комплексного характеру, а опубліковані матеріали лише фрагментарно висвітлюють окремі періоди життя, напрями діяльності та предмети досліджень вченого, що потребує відповідних уточнень за допомогою введення в галузевий оборот невідомих фактів. З огляду на зазначене, проблема проведення наукового дослідження, в якому об'єктивно та усебічно була б відтворена періодизація його багатогранної життєвої та науково-організаційної діяльності є актуальною й існує необхідність подання сутнісної характеристики найважливіших етапів формування професора М. І. Нижнього як видатного вченого в галузі оплати праці.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виділимо основні періоди життя та науково-організаційної діяльності М. І. Нижнього на основі упорядкування хронології його життєвого шляху та висвітлимо у проблемно-хронологічній послідовності чинники та умови, які вплинули на науковий світогляд вченого та зумовили його обрати напрям аграрно-економічної науки, зокрема, оплати сільськогосподарської праці, для здійснення досліджень, оскільки первинне психологічне середовище значною мірою впливає на формування особистості.

За результатами досліджень архівних матеріалів, які безпосередньо чи опосередковано висвітлюють етапність самостійного життя та трудової діяльності М. І. Нижнього, нами виділено чотири періоди. Перші три відображено в табл. 1.

Таблиця 1

Початкові періоди самостійного життя та трудової діяльності М. І. Нижнього (1934–1954 рр.)

Період	Місце роботи (навчання)	Місто (край)
Період. 1. Довоєнний період		
IX.1934 р. – IV.1939 р.	Студент Житомирського сільськогосподарського інституту	Житомир
IV.1939 р. – IX.1939 р.	Заступник начальника Житомирського Облземвідділу по кадрах	- «-
IX.1939 р. – IX.1940 р.	Курсант Київського воєнно-політичного училища (куди направлений у зв'язку з призовом до армії)	Київ
Період 2. Служба в лавах Радянської армії		
IX.1940 р. – VII.1941 р.	Політрук роти 61 с. н., 45 с. д.	- «-
VII.1941 р. – XII.1941 р.	У шпиталі на лікуванні	- «-
VII.1941 р. – IX.1942 р.	Старший інструктор Політвідділу 15-ї запасної ст. дивізії	- «-
Період 3. Робота у партійних і державних установах		
Підперіод 3.1. Політробота в Алтайському краї (російський період)		
IX.1942 р. – VI.1943 р.	Начальник Політвідділу Білоглазівської МТС	Алтайський край
VI.1943 р. – XI.1943 р.	Інструктор Крайкому КПРС	Алтайський край
Підперіод 3.2. Робота в народному господарстві України		
XI.1943 р. – III.1947 р.	Заступник директора по кадрах «Київпромторг»	Київ
III.1947 р. – VIII.1947 р.	Завідуючий дослідним полем сільськогосподарської академії	- «-
VIII.1947 р. – IV.1950 р.	Контролер апарату Представника Ради у справах колгоспів по Київській області	- «-
1948 – 1950 рр.	Вечірній університет марксизму-ленінізму	- «-
IV.1950 р. – V.1953 р.	Заступник представника Ради у справах колгоспів по Київській області	- «-
V.1953 р. – VIII.1954 р.	Начальник управління організації і оплати праці в колгоспах Міністерства сільського господарства УРСР	- «-

У «Довоєнний період» М. І. Нижній – студент Житомирського сільськогосподарського інституту, заступник начальника Житомирського Облземвідділу по кадрах та курсант Київського воєнно-політичного училища, куди був направлений у зв'язку з призовом до армії (IX.1934 р. – IX.1940 р.). Вступ до Київського воєнно-політичного училища визначив долю М. І. Нижнього під час другої світової війни.

Наступний період характеризується службою в лавах Радянської армії (IX.1940 р. – IX.1942 р.). Напередодні (1920-ті – 1930-ті рр.) була проведена військова реформа і вдосконалена система підготовки командних кадрів, зокрема, здійснено перехід від короткострокових курсів до військових шкіл. Кількість військово-навчальних закладів була приведена у відповідність до військових потреб, у результаті чого підвищилась якість військового навчання та політичного виховання майбутніх командирів. У 1926 р. із 49 військових шкіл СРСР (без шкіл ВПС і ВМФ) 12 або 24,5 % знаходились на території Українського військового округу: Київська, Сумська й Одеська піхотні, Харківська школа червоних старшин, Київська об'єднана школа командирів РСЧА імені С. С. Каменева, Кримська кавалерійська, Київська воєнна школа зв'язку, Українська кавалерійська (Кіровоград), Київська воєнно-політична, Українська воєнно-підготовча школа (Полтава), які в 1926 р. випустили 1886 командирів та політпрацівників [1]. Оскільки перші випуски показали, що курсанти під час навчання не набули достатніх практичних навичок, було організовано систематичне

стажування курсантів у військах: сумісно проводились табірні збори частин та військових шкіл, курсанти брали участь у військових ученнях. Вже в 1927 р., як було відмічено на нараді політпрацівників навчальних закладів округу, стажування курсантів дало позитивні результати. Курсанти знайомились у частинах з життям, побутом, строевим і тактичним навчанням, станом партполітпросвітрова, отримували навички проведення політичних занять [2]. З часом чимало випускників військових шкіл тих років стали генералами Радянської Армії та видатними полководцями (Київську об'єднану школу командирів РККА імені С. С. Каменєва закінчив генерал армії Н. Ф. Ватутін, генерал-майор І. В. Панфілов, дивізія якого в 1941 р. покрила себе безсмертною славою при захисті столиці Радянського Союзу – Москви; Київську артилерійську школу – генерал армії І. Д. Черняхівський, двічі герой Радянського Союзу, який командував фронтом у роки Великої Вітчизняної війни).

Зростання загальноосвітнього, воєнно-політичного рівня командирів, збільшення серед них числа комуністів створили об'єктивні умови для введення в червні 1924 р. постановою ЦК РКП (б) єдиноначальності, що підвищувало роль та авторитет командного складу, його відповідальність за навчання та виховання підлеглих. В окрузі проводилась атестація на посади командирів-єдиноначальників, кращим з яких, які проявили себе в боях і в дні навчання, довели відданість справі революції, доручалось очолювати корпуси і дивізії, полки й військові школи. Заручившись підтримкою партійних організацій, командири-єдиноначальники плідно працювали над посиленням могутності української армії. У частинах та об'єднаннях вдосконалилась організованість і посилилась дисципліна, що відзначилось на успішності бойової та політичної підготовки [3, с. 79–80].

Складні, відповідальні завдання, які стояли перед Українським військовим округом, вирішувались керівним складом, яким з 22 лютого 1938 р. командував командарм 2 рангу С. К. Тимошенко, а політичне управління очолював спочатку бригадний комісар С. П. Поляков (з лютого 1938 р. по листопад 1939 р.), а потім – дивізійний комісар Є. Т. Пожидаєв. Сконцентрувавшись на подальшому вдосконаленні бойової та політичної підготовки військ, командування округу змушене було долати численні труднощі. До того ж, у результаті перестановки кадрів після необґрунтованих репресій, на високі пости було висунуто багато командирів з недостатнім досвідом роботи. Відбулося також значне оновлення штабів, у результаті чого мав місце значний некомплект командирів та політпрацівників середньої ланки, що у зв'язку зі швидким ростом чисельності військ округу породжувало проблеми, зокрема, у сухопутних військах не вистачало понад 10000 командирів і 850 політпрацівників [4].

В умовах, що склалися, створювались багаточисельні курси молодших лейтенантів та молодших воєнтехніків, на яких в 1938 р. навчалось біля 10 тисяч осіб [5]. Кадри політпрацівників поповнювались за рахунок комуністів, призваних із запасу згідно з партійною мобілізацією. Перепідготовку вони проходили на курсах при чернігівському воєнно-політичному училищі. Резервом виконання політскладу середньої ланки стали замісники політруків, інститут яких введений в 1938 р. Замполітруки готувались на 6-місячних курсах з числа кращих червоноармійців та молодших командирів – комуністів та комсомольців. Такі курси були в Києві на 200 осіб (на яких навчався і М. І. Нижній), Вінниці – 250, Одесі – 350 і в Житомирі на 200 осіб [6].

Різноманітність та складність справ, якими займались війська, потребували цілеспрямованої, дієвої партійно-політичної роботи. Політоргани постійно вдосконалювали манеру своєї діяльності, укріплювали зв'язки з червоноармійськими масами, виховували їх у дусі радянського патріотизму та інтернаціоналізму. Набували досвіду та відігравали все більшу роль у посиленні політичного впливу на особистий склад воєнні комісари, інститут яких був введений в армії Постановою Центрального Комітету ВКП (б) і Ради Народних Комісарів Союзу РСР від 10 травня 1937 р. Вдосконаленню партійно-політичної роботи у вітчизняних військах сприяло зростання чисельності партійних рядів. Так, у лютому 1938 р. ЦК ВКП (б) прийняв постанову, яка полегшила прийом до партії червоноармійців, курсантів та молодших командирів термінової служби. Тільки за три квартали 1938 р. в члени і кандидати партії в окрузі прийнято понад 8 тисяч осіб – в чотири рази більше, ніж в 1936 та 1937 рр. В ряди Ленінського комсомолу вступило 40 тис. воїнів – в два рази більше, ніж за два попередні роки [7]. Командири, політоргани, партійні та комсомольські організації проводили роботу по роз'ясненню особистому складу затвердженого Президією Верховної Ради СРСР 3 січня 1939 р. нового тексту військової присяги, порядку її прийняття. Роз'яснюючи обов'язки воїна та морально-бойові якості, які необхідні для перемоги, командири та політпрацівники особливо підкреслювали значення особистої відповідальності за виконання вимог військової присяги в лютому 1939 р. [3, с. 125–129].

Відносно третього періоду, з вересня 1942 р. по листопад 1943 р. М. І. Нижній працював начальником політвідділу Білоглазівської МТС та інструктором Крайкому КПРС, а з листопада 1943 р. по серпень 1954 р. – займав різні керівні посади в народному господарстві. Обіймаючи посаду контролера апарату Представника Ради у справах колгоспів по Київській області, з 1948 по 1950 рр. він одночасно навчався у Київському вечірньому університеті марксизму-ленінізму, який був формою вищої ланки системи освіти Комуністичної партії, куди райкомаами та міськкомаами направлялись на навчання члени КПРС і перспективні безпартійні з урахуванням рекомендацій первинних парторганізацій. Про освіту в університеті на той час мріяли, адже диплом про його закінчення був запорукою успішного кар'єрного зростання. Перші університети марксизму-ленінізму були створені в 1938 р. як форма ідейно-теоретичної підготовки членів комуністичної партії, їх марксистсько-ленінського виховання. В 1940 р. їх було близько 40, де безкоштовно та без відриву від виробництва навчалось 12000 слухачів. Комплектування університетів здійснювалось комітетами КПРС, при

яких вони створені. Прийом здійснювався без вступних іспитів, навчальний рік тривав з жовтня по червень місяці, а термін навчання – 2–4 роки.

Університет включав в себе факультети загального та ідеологічного спрямування, партійно-господарського активу. Програма навчання була розрахована на два роки. Слухачі вивчали історію КПРС, політичну економію, діалектичний і історичний матеріалізм, науковий комунізм, питання економічної політики КПРС, питання управління виробництвом, партійного і радянського будівництва, літератури і мистецтва, основи радянського законодавства, суспільну психологію, зовнішню політику СРСР і міжнародні відносини, журналістику, філософію та інші. Навчальний процес складався з циклів лекцій, семінарських та практичних занять; вагоме місце займала самостійна робота слухачів над творами класиків марксизму-ленінізму, партійними документами, навчальною та історичною літературою. Заняття в університеті проводили висококваліфіковані викладачі вищих навчальних закладів, керівники підприємств, республіканських і союзних міністерств, журналісти-міжнародники, відомі юристи та інші. Після закінчення випускники здавалися іспити, заліки та дипломні роботи і здобували вищу політичну освіту, їм видавалися дипломи про закінчення університету та нагрудні значки. Навчання в цьому університеті входило в систему безперервної освіти кожної людини, що сьогодні втрачено.

З архівних матеріалів, що відтворюють четвертий період діяльності М. І. Нижнього («Науково-організаційна діяльність», VIII.1954 р. – 13.VI.2003 р.), використані документи, які знаходяться на державному зберіганні в архіві Міністерства аграрної політики та продовольства України, а саме: 1) наказ від 2 серпня 1954 р. № 1122-к/1 по (м. Київ) про затвердження аспірантом з відривом від виробництва Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства по профілю економіка і організація сільського господарства М. І. Нижнього в рахунок набору 1953 р. з строком закінчення аспірантури і захисту дисертації 1 грудня 1956 р., звільнивши його з посади начальника управління по організації та оплаті праці внутрі-колгоспного планування Головного управління по організаційно-колгоспних справах з 9 серпня 1954 р. (за підписом заступника міністра сільського господарства УРСР І. Басова); 2) довідка, видана Житловим Управлінням Ленінської Районної Ради депутатів трудящих «Будинкоуправління» № 1058 про місце проживання та наявність утриманців, зокрема про наявність на утриманні дочки Нелі 1947 р. народження; 3) картки по заробітній платі за 1952–1953 рр.

Згідно історичної довідки, наданої Національним університетом біоресурсів і природокористування України (підстава: книги наказів ректора сільськогосподарського інституту за 1947 р.), з'ясовано, що М. І. Нижній працював у Київському сільськогосподарському інституті згідно з Наказом ректора по Київському сільськогосподарському інституту № 42 від 10 березня 1947 р. на посаді асистента кафедри загального хліборобства з 8 березня 1947 р. і виконував обов'язки завідувача дослідним полем з оплатою 1050 крб на місяць. На посаду був зарахований на підставі подання учбової частини. Згідно з наказом ректора по Київському сільськогосподарському інституту № 183 від 9 серпня 1947 р. завідувач дослідним полем М. І. Нижній з 11 серпня 1947 р. був звільнений з займаної посади в зв'язку з переходом на іншу роботу. Обидва накази були підписані директором Київського сільськогосподарського інституту Т. Долгополовим. На жаль, будь-які інші дані про М. І. Нижнього в архівних документах університету відсутні. У післявоєнні роки Київський сільськогосподарський інститут зазнав реорганізації. Відповідно до постанови Ради Міністрів від 1 липня 1954 р. № 1320 та наказу Міністерства вищої освіти СРСР від 14 липня 1954 р. № 773 Київський лісгосподарський інститут було об'єднано з Київським ордена Трудового Червоного Прапора сільськогосподарським інститутом. Об'єднаному вищому навчальному закладу присвоєно найменування Українська орден Трудового Червоного Прапора сільськогосподарська академія. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 500 від 25 серпня 1992 р. «Про створення Українського державного аграрного університету» на базі Української ордена Трудового Червоного Прапора сільськогосподарської академії створено Український державний аграрний університет, а Постановою Верховної Ради України № 158 від 29 липня 1994 р. «Про Національний аграрний університет» Українському державному аграрному університету надано статус національного. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2008 р. № 945 «Питання Національного аграрного університету» перейменовано Національний аграрний університет в Національний університет біоресурсів і природокористування України.

Аналіз архівних документів ННЦ «Інституту аграрної економіки» ім. О. Г. Шліхтера обумовив виокремлення у період науково-організаційної діяльності М. І. Нижнього чотирьох підперіодів (табл. 2).

Визначимо сутнісні характеристики виділених нами періодів наукової діяльності професора М. І. Нижнього, ув'язавши їх з трудовою діяльністю вченого (рис. 1).

Період «Входження в науку» (1950–1954 рр.) пов'язаний з роботою М. І. Нижнього у партійних і державних органах, зокрема, закінченням навчанням у Вечірньому університеті марксизму-ленінізму (1948–1950 рр.) під час роботи контролером апарату Представника Ради у справах колгоспів по Київській області (1947–1950 рр.), а згодом – заступником представника Ради у справах колгоспів по Київській області (1950–1953 рр.) та начальником управління організації і оплати праці в колгоспах Міністерства сільського господарства УРСР (1953–1954 рр.).

У період «Становлення як науковця» (1954–1960 рр.) вчений був аспірантом Українського науково-дослідного інституту землеробства (1954–1956 рр.), виконував обов'язки старшого наукового співробітника спочатку у відділі розміщення, спеціалізації і перспективного планування сільського господарства (1956–

1957 рр.), а потім – відділу економіки і організації колгоспного виробництва (1957–1960 рр.) при Українському науково-дослідному інституті економіки і організації сільського господарства.

Таблиця 2

Періоди науково-організаційної діяльності (1950–2003 рр.) М. І. Нижнього

Періоди	Місце роботи (навчання)	Місто
Період 1. Вхідження в науку (1950-1954 рр.)		
IV.1950 р. – V.1953 р.	Заступник представника Ради у справах колгоспів по Київській області	Київ
V.1953 р. – VIII.1954 р.	Начальник управління організації і оплати праці в колгоспах Міністерства сільського господарства УРСР	-«-
Період 2. «Становлення як науковця» (1954-1960 рр.)		
VIII.1954 р. – XII.1956 р.	Аспірант Українського науково-дослідного інституту землеробства	-«-
XII.1956 р. – I.1957 р.	В. о. старшого наукового співробітника відділу розміщення, спеціалізації і перспективного планування сільського господарства УкрНДІЕОСГ	-«-
I.1957 р. – VII.1960 р.	В. о. старшого наукового співробітника відділу економіки і організації колгоспного виробництва УкрНДІЕОСГ	-«-
Період 3. «Утвердження в науці» (1960-1984 рр.)		
VII.1960 р. – III.1963 р.	Завідуючий відділом організації, нормування й оплати праці в колгоспах і радгоспах УкрНДІЕОСГ	-«-
III.1963 р. – VI.1968 р.	Завідуючий сектором оплати праці в колгоспах і радгоспах відділу організації, нормування й оплати праці в колгоспах і радгоспах УкрНДІЕОСГ	-«-
VI.1968 р. – VI.1984 р.	Завідуючий відділом організації, нормування й оплати праці в колгоспах і радгоспах (з 04.04.1977 р. – організації, оплати праці і госпрозрахункових відносин) та завідуючий сектором оплати праці УкрНДІЕОСГ	-«-
Період 4. «Уповільнення темпів наукових досліджень» (1984-1989 рр.)		
IV.1984 р. – XII.1987 р.	В. о. завідуючого сектором оплати праці відділу організації, оплати праці і госпрозрахункових відносин УкрНДІЕОСГ	-«-
XII.1987 р. – XII.1989 р.	В. о. старшого наукового співробітника сектору оплати праці відділу організації, оплати праці і госпрозрахункових відносин УкрНДІЕОСГ	-«-
Період 5. «Модернізація наукової діяльності» (1989-2003 рр.)		
XII.1989 р. – V.1991 р.	Головний науковий співробітник сектору оплати праці відділу організації, нормування й оплати праці в колгоспах і радгоспах УкрНДІЕОСГ	-«-
V.1991 р. – I.1998 р.	Головний науковий співробітник – консультант сектору стимулювання праці в сільському господарстві відділу підприємництва та зовнішньоекономічних зв'язків УкрНДІЕОСГ	-«-
I.1998 р. – I.2000 р.	Головний науковий співробітник відділу підприємництва та зовнішньоекономічних зв'язків УкрНДІЕОСГ [обґрунтування питань, пов'язаних з оплатою праці в сільському господарстві в нових умовах]	-«-
I.2000 р. – XII.2000 р.	Головний науковий співробітник відділу підприємництва УкрНДІЕОСГ [консультації з питань розвитку підприємницької діяльності в підприємствах АПК]	-«-
XII.2000 р. – XII.2001 р.	Наукова пенсія	-«-
I.2002 р. – XII.2002 р.	Головний науковий співробітник відділу підприємництва УкрНДІЕОСГ [консультації з питань матеріального стимулювання працівників аграрної сфери економіки]	-«-
I.2003 р. – VI.2003 р.	Головний науковий співробітник відділу підприємництва УкрНДІЕОСГ [консультації по складанню тематичного плану дослідних робіт відділу]	-«-

«Утвердження в науці» (1960–1984 рр.) – період, коли М. І. Нижній завідував відділом організації, нормування й оплати праці в колгоспах і радгоспах (з 04.04.1977 р. – організації, оплати праці й госпрозрахункових відносин) Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства ім. О. Г. Шліхтера – у 1960–1963 рр., окрім періоду 1963–1968 рр. (завідував сектором оплати праці в колгоспах і радгоспах при цьому ж відділі інституту у зв'язку з написання докторської дисертації).

Період «Уповільнення темпів наукових досліджень» 1984–1989 рр. пов'язаний переходом спочатку на посаду завідуючого сектору раніше очолюваного ним відділу організації, оплати праці й госпрозрахункових відносин (1984–1987 рр.), а згодом – на посаду виконуючого обов'язки старшого наукового співробітника

інституту (1987–1989 рр.) через погіршення здоров'я.

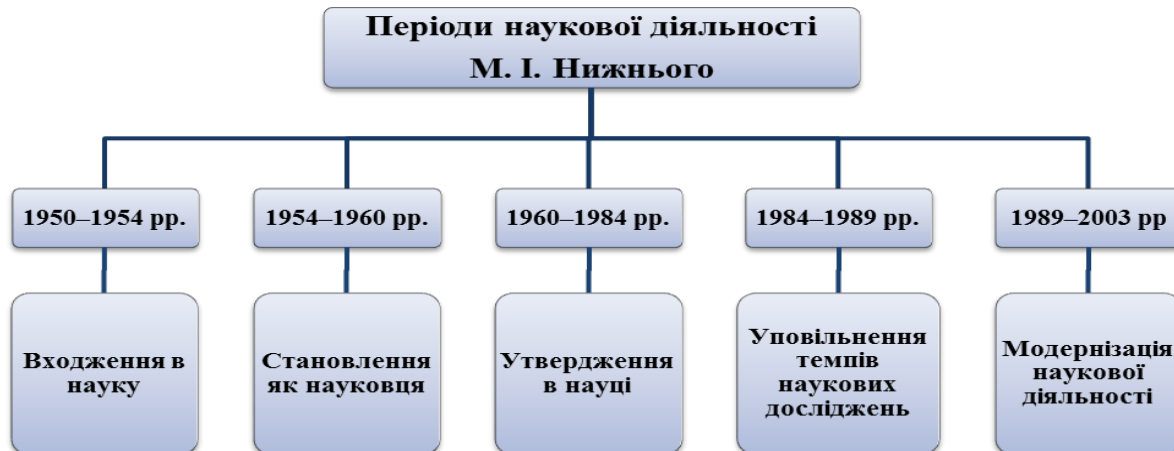

Рис. 1. Періоди наукової діяльності М. І. Нижнього, 1950–2003 рр.

Період «Модернізації наукової діяльності» (1989–2003 рр.) характеризується працею вченого спочатку головним співробником сектору оплати праці раніше очолюваного ним відділу (1989–1991 рр.), а згодом – на основі контрактних відносин з сектором стимулювання праці в сільському господарстві відділу підприємництва та зовнішньоекономічних зв'язків Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства ім. О. Г. Шліхтера займався консультативною діяльністю в області проблемних питань, пов'язаних з оплатою праці в сільському господарстві в нових умовах (1991–2000 рр.), питань розвитку підприємницької діяльності в підприємствах АПК (2000 р.), матеріального стимулювання працівників аграрної сфери економіки (2002 рр.) та складання тематичного плану дослідних робіт відділу (2003 р.).

У ході аналізу наукового доробку М. І. Нижнього встановлено, що він відображує всі аспекти оплати праці у сільському господарстві.

Нами було здійснене групування наукових праць М. І. Нижнього за предметом досліджень і виділено 7 груп. Предмети досліджень професора у різні періоди наукової діяльності відображено на рис. 2.

Предметний аналіз публікацій М. І. Нижнього показав, що спільним для всіх періодів наукової діяльності вченого було дослідження організації праці, її оплати та результативності господарювання в аграрній сфері.

Періоди «Входження в науку» (1950–1954 рр.) й «Утвердження в науці» (1960–1984 рр.) характеризуються формуванням науковця в умовах модернізації кризи радянської тоталітарної системи в Україні:

- реформуванням занепаду сільського господарства і підвищенням закупівельних цін для колективних сільськогосподарських підприємств у 2–5 разів;
- відтоком з України трудових, матеріальних і фінансових ресурсів у зв'язку з освоєнням цілинних земель у Казахстані й зменшенням посівних площ в самій країні;
- невдалим перейняттям успішного досвіду США («кукурудзяно-горохова епопея»);
- передачею техніки з МТС колективним сільськогосподарським підприємствам.

Такі історичні умови спонукали вченого сконцентруватись на дослідженні всіх аспектів у галузі оплати аграрної праці: формах нарахування, видах, системах, фонді оплати праці, нормуванні праці й тарифікації робіт у сільському господарстві, а також гарантованій оплаті та авансуванні сільськогосподарських працівників. Віхами періоду «Входження в науку» стали наукові праці «Додаткова оплата праці» й «Приблизні норми виробітку та розцінки в трудових в колгоспах», до яких М. І. Нижній причетний як укладач. Віхами періоду «Утвердження в науці» стали наукові праці «Авансирование в колхозах», «Денежная оплата труда в колхозах», «Нормування праці в колгоспах», «Новые условия оплаты труда руководителей и специалистов колхозов» і «Рекомендации по оплате труда в колхозах Украинской ССР» [8–12].

У період «Становлення як науковця» (1954–1960 рр.) предмети досліджень вченого були такі ж, що й у попередній та наступний періоди», окрім систем оплати праці. Віхою цього періоду стала праця «Досвід авансування колгоспників грошми» [13].

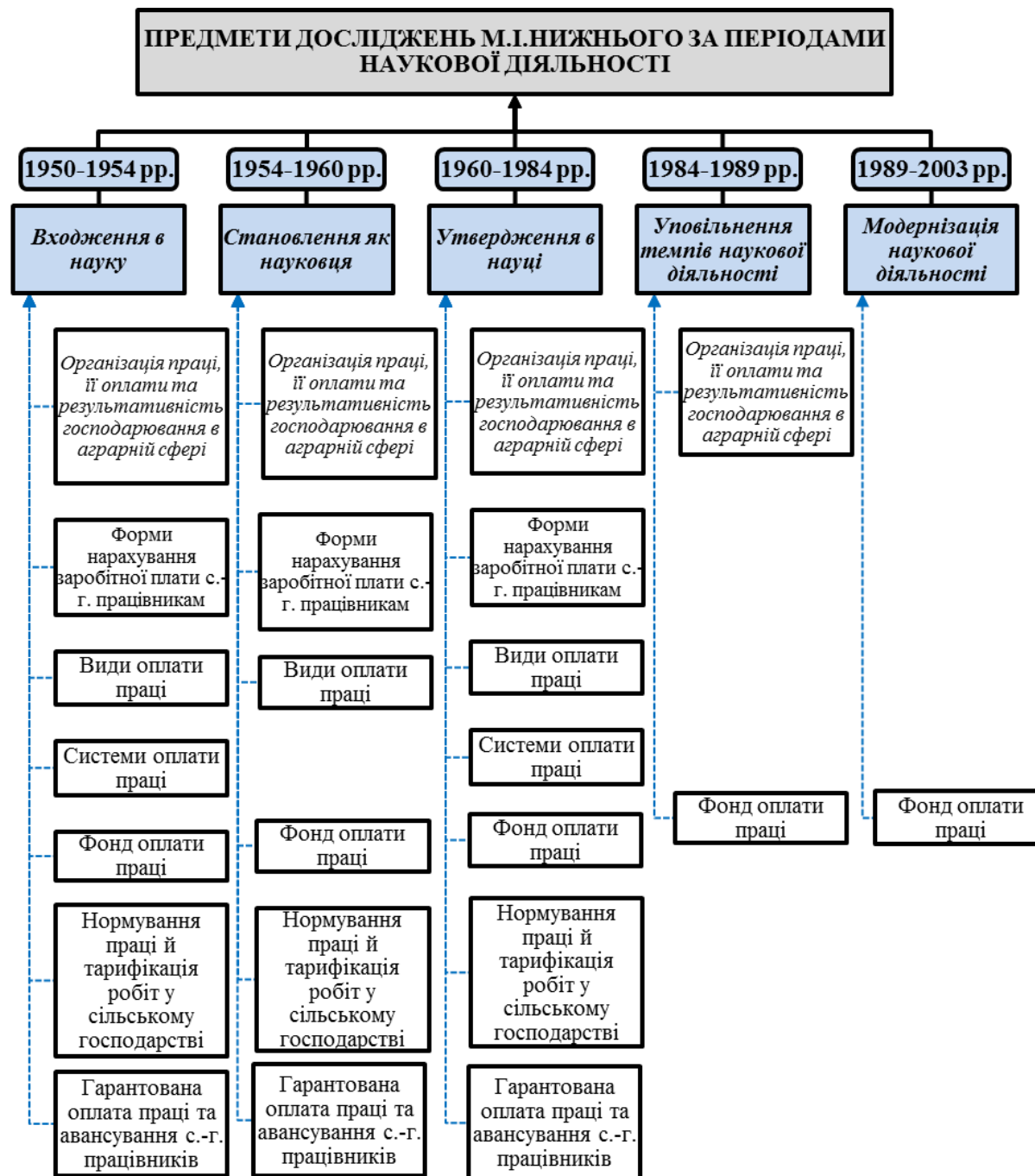

Рис. 2. Предметність досліджень М. І. Нижнього за періодами його наукової діяльності, 1950–2003 рр.

Віхами періоду «Уповільнення темпів наукової діяльності» (1984–1989 рр.) стали наукові праці «Оплата по конечным результатам труда в колхозах» і «Рекомендации по оплате труда в колхозах Украинской ССР» [14, 15], періоду «Модернізації наукової діяльності» (1989–2003 рр.) – «Оплата по конечным результатам труда в сельскохозяйственных предприятиях» [16]. В ці два періоди М. І. Нижній досліджував проблеми формування фонду оплати праці, як складової фонду оплати споживання, та неділимі фонди. У цей час сільське господарство розвивалось в умовах відновлення галузевої системи управління, підвищення закупівельних цін на продукцію сільського господарства, перерозподілу частки національного прибутку на користь аграрного сектору; зростання продуктивності праці; збільшення частки фінансування аграрної галузі

до 27 % від усіх капіталовкладень в економіку завдяки запровадженню масштабних програм механізації, хімізації та меліорації. Однак такі значні капіталовкладення в аграрну галузь супроводжувались екстенсивним розвитком в умовах обмежених природних та трудових ресурсів у зв'язку з розміщенням в країні виробництв із незавершеним технологічним циклом; низькою ефективністю використання трудових ресурсів; відсталістю збутової політики, зокрема зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, що призвело до втрат урожаю окремих видів продукції до 30 %. Таке зменшення капіталовіддачі було спричинене відчуженням аграріїв від результатів їх праці.

Дослідимо вплив наукових регалій вченого (наявності наукового ступеня, вченого звання тощо) М. І. Нижнього (рис. 3) на творчість і предмет його досліджень.

Рис. 3. Наукові регалії М. І. Нижнього, 1950–2003 pp.

У ході дослідження нами з'ясовано, що, займаючись наукою і працюючи у народному господарстві (1950–1957 pp.) у період, коли М. І. Нижній не мав наукових регалій, предметами його досліджень були: ефективність діяльності сільськогосподарських підприємств, гарантована оплата праці й авансування працівників сільського господарства, додаткова оплата праці, фонду оплати праці, нормування праці й тарифікація робіт у сільському господарстві, організація оплати праці сільськогосподарських працівників різних категорій і організація обліку праці та її оплата в сільському господарстві.

Маючи науковий ступінь кандидата економічних наук, з 1958 по 1962 pp., вчений приділяв увагу дослідженню форм нарахування заробітної плати, нормуванню й тарифікації робіт у сільському господарстві, організації оплати праці сільськогосподарських працівників різних категорій, гарантованої оплати праці й авансування, видів і фонду оплати праці, а також ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств.

Отримавши вчене звання старшого наукового співробітника по спеціальності «Економіка сільського господарства», з 1963 p. по 1971 p. вчений проводив дослідження на предмет організації оплати праці сільськогосподарських працівників різних категорій, форм нарахування заробітної плати, нормування й тарифікації робіт у сільському господарстві, гарантованої оплати праці та авансування сільськогосподарських працівників, а також систем, фонду й ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств та видів оплати праці.

У статусі доктора економічних наук М. І. Нижній направив свої зусилля на дослідження організації оплати праці сільськогосподарських працівників різних категорій. У статусі професора з 1973 по 1981 pp. вчений публікувався на предмет організації оплати праці сільськогосподарських працівників різних категорій, видів і систем оплати праці, а також ефективності діяльності сільськогосподарських працівників різних категорій. У званні Заслуженого діяча науки і техніки Української РСР з 1982 по 2003 pp. предметами досліджень М. І. Нижнього були фонд та організація оплати праці сільськогосподарських працівників різних категорій.

ВИСНОВКИ

Встановлено, що тривалість і особливості проходження відповідних життєвих періодів М. І. Нижнього визначають історичні особливості, види діяльності та наукові регалії вченого. Запропонована нами календарна й сутнісна періодизація формування професора М. І. Нижнього як видатного науковця уможливила встановлення етапності його входження в науку, становлення, утвердження та модернізації наукової діяльності.

Результати дослідження свідчать про те, що важливими умовами формування особистості

М. І. Нижнього було первісне психологічне середовище, яке склалося з бідних селян. Досвід і настанови освічених і талановитих політпрацівників обумовили його організаторський талант. Основний вплив на становлення наукового світогляду здійснили прогресивні вчені економісти-аграрії І. Н. Романенко й І. І. Лукінов.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. ЦДАРА, ф. 25899, оп. 1, спр. 250, арк. 17.
2. Совещание политработников ВУЗ УВО. – Харьков, 1927. – С. 15.
3. Киевский краснознаменный. – Москва : Воениздат, 1974. – 432 с.
4. ЦДАРА, ф. 25880, оп. 74, спр. 14, арк. 140, 141.
5. ЦДАРА, ф. 25880, оп. 74, спр. 14, арк. 140.
6. ЦДАРА, ф. 25880, оп. 74, спр. 71, арк. 503.
7. ЦДАРА, ф. 25880, оп. 74, спр. 14, арк. 142.
8. Досвід авансування колгоспників грішми. – К. : Держсільгоспвидав УРСР, 1955. – 88 с.
9. Нижний Н. И. Авансирование в колхозах / Н. И. Нижний. – Москва : Сельхозгиз, 1959. – 152 с.
10. Денежная оплата труда в колхозах / Н. И. Нижний, А. М. Онищенко, И. Н. Романенко, А. А. Сторожук. – Москва : Сельхозгиз, 1961. – 232 с.
11. Нижний М. І. Нормування праці в колгоспах / М. І. Нижній, П. В. Василенко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1961. – 52 с. – (Економічні знання – трудящим).
12. Нижний Н. И. Новые условия оплаты труда руководителей и специалистов колхозов / Под. ред. В. Н. Журикова, Н. И. Нижнего, А. Г. Корчевского. – К. : Урожай, 1979. – 116 с.
13. Рекомендации по оплате труда в колхозах Украинской ССР / Н. И. Нижний, Н. П. Полищук [и др.] ; МСХ УССР, УНИИ ЭОСХ им. А. Г. Шлихтера. – К. : Урожай, 1982. – 448 с.
14. Нижний Н. И. Оплата по конечным результатам труда в колхозах. – К. : Урожай, 1985. – 176 с. – (Шаги бригадного подряда).
15. Рекомендации по оплате труда в колхозах Украинской ССР / Н. И. Нижний, Н. Х. Вдовиченко [и др.] ; Госагропромкомитет УССР. – К. : Урожай, 1986. – 366 с.
16. Нижний Н. И. Оплата по конечным результатам труда в сельскохозяйственных предприятиях. – К. : Урожай, 1990. – 168 с.

СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В ОКРЕМИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ УТВОРЕННЯХ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.)

Левченко Юрій Іванович

Національний Педагогічний Університет імені М. П. Драгоманова, аспірант кафедри історії України, Інституту історичної освіти (Україна)

e-mail: hjcj@i.ua

РЕЗЮМЕ

У статті розкриваються особливості становища церков, конфесій та релігійних організацій адміністративно-територіальних одиниць створених на території України під владою Німеччини і Румунії в 1941–1944 рр. Висвітлюється специфіка релігійної політики німецьких та румунських загарбників у кожному окупаційному утворенні.

Ключові слова: адміністративно-територіальні утворення, релігійна політика, церква, релігійні конфесії, релігійні організації.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются особенности положения церквей, конфессий и религиозных организаций административно-территориальных единиц созданных на территории Украины под властью Германии и Румынии в 1941–1944 гг. Раскрывается специфика религиозной политики немецких и румынских захватчиков в каждом оккупационном образовании.

Ключевые слова: административно-территориальные образования, религиозная политика, церковь, религиозные конфессии, религиозные организации.

ABSTRACT

The peculiarities of the situation of churches, confessions and religious organizations the administrative units created in Ukraine under the power of Germany and Romania in 1941–1944. Reveals the specifics of the religious policy of the German and Romanian invaders in every occupation formation.

Keywords: administrative-territorial entities, religious politics, church, denomination, religious organizations.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В історії окупаційного режиму України у роки Другої світової війни залишається малодослідженим питання релігійного стану адміністративно-територіальних одиниць створених під владою Німеччини та Румунії. Дослідження К. Є. Дмитрука [1] і М. В. Ковалюка [2], що вийшли за радянської доби акцентувались на колаборації церкви з окупантами. Об'єктивне вивчення відносин церкви і окупаційної влади було зроблено П. П. Панченком [3], Ю. Волошином [4], та О. Є. Лисенком [5] після здобуття незалежності. Сучасні історики О. І. Сурмач [6], І. М. Грідіна [7] й М. І. Михайлуца [8] досліджують діяльність окремих православних конфесій під окупацією. Огляд історіографії доводить відсутність цілісного дослідження з цього питання. Автор робить спробу показати релігійний стан кожної адміністративно-територіальної одиниці використовуючи історичні методи порівняння та синхронного аналізу, збірники документів та праці попередників. Для цього ставить завдання: розкрити специфіку реалізації релігійної політики німецьких та румунських загарбників у адміністративно-територіальних одиницях через домінуючи в них церкви, конфесії, релігійні організації та політику окупантів щодо їх.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Відродження релігійного життя в адміністративно-територіальних одиницях залежало також від активності церковної діяльності у регіонах перед окупацією. Найбільш активними були Волинь, Галичина, Північна Буковина, Північна і Південна Бессарабія, що були приєднані до Української РСР протягом 1939–1940 рр. та не зазнали активної «богоборницької» політики радянської влади. На інших територіях УРСР впродовж 20–30-х рр. ХХ ст. церква була майже знищена радянською владою.

В німецькій зоні окупації України у релігійній сфері німці намагалися одночасно підтримували та використовувати у своїх цілях всі релігійні конфесії на підконтрольній території. Церковно-релігійного життя у дистрикті «Галичина» (далі – ДГ) визначалися етноконфесійними параметрами, що склалися історично на території Східної Галичини. Тут співіснували три основні церкви: Греко-католицька церква, очолювана Митрополитом Галицьким, Архієпископом Львівським Андреем Шептицьким, що складалась з трьох єпархій: Львівської, Перемиської, Станіславської [6, с. 39]. Римо-католицька церква представлена Львівською архідієцезією, на чолі Митрополитом Львівським Болеславом Твардовським [9, с. 200]. Українська православна церква, яку очолив Архієпископ Лемківський, Краківський та Львівський Палладій (Видибід-

Руденко) [10, с. 155]. У «Прокламації до населення Галичини», виданій Г. Франком 1 серпня 1941 р., проголошувалась свобода віросповідання та релігійного життя. Згідно з цим, всі церкви та релігійні об'єднання дистрикту отримали рівні права та відновили свою діяльність, тому крім вказаних церков окупаційна влада визнала права інших релігійних конфесій та об'єднань: Вірмено-католицької церкви, Візантійсько-слов'янської церкви, Євангелістської аугсбурзької церкви, Польської автокефальної православної церкви, Євангелістської реформаторської церкви, Марійської церкви, Старокатолицької церкви Утрехтської унії, церкви методистів, баптистів і адвентистів [11, с. 164–166].

Політика німецької цивільної адміністрації в ДГ зводилась до контролю релігійного життя місцевого населення: визначення церковних свят, заборона богослужінь серед тижня, вимоги до церковних ієрархів офіційно підтримувати всі заходи окупаційної влади тощо.

На території Рейхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) впродовж серпня – грудня 1941 р. утворилась Українська Автономна Православна Церква на чолі з Митрополитом Волинським і Житомирським Олексієм (Громадським). З грудня 1941 по липень 1942 р. виникла і поступово встановилась Українська Автокефальна Православна Церква під керівництвом Митрополита Луцького Полікарпа (Сікорського) [4, с. 45–47]. Впродовж червня 1941 – липня 1942 р. цивільна адміністрація РКУ не втручалась у внутрішні церковні справи, чим сприяла утворенню Автономної й Автокефальної церков. Реорганізація церковних структур розпочалась 1 червня 1942 р. з виданням Рейхскомісаром України Е. Кохом «Розпорядження про правні відносини релігійних організацій» за яким: всім церквам наказувалось зареєструватися при місцевих органах влади. Згідно із цим рейхскомісар офіційно визнавав їх існування, а генералкомісари отримували право затверджувати склад церковних організацій підконтрольних територій. У січні 1943 р. почався новий етап реорганізації церков на основі директиви Е. Коха «Про організацію православної церкви на території РКУ та зруйнувала їх адміністративну структуру обмеживши їхні епархії територією генерального округу [12, с. 747–752].

Окрім вищезгаданих церков на теренах РКУ були поширені релігійні конфесії та організації Римо-католицька церква, адвентистів, баптистів, євангелістів і п'ятидесятників [13, с. 105–107; 14, с. 36; 15, с. 136]. Цивільна адміністрація РКУ активно втручалась у їх діяльність, примушувала їхніх керівників підтримували новий режим, виступати з пронацистськими проповідями, відправляти молебні за здоров'я німецьких солдат тощо.

У «зоні військової адміністрації» на території України (далі – ЗВА) релігійне життя відновлювалось під керівництвом німецької військової адміністрації. Найбільш поширеною була Автокефальна церква під проводом Митрополита Харківського та Охтирського Феофіла (Булдновського) епархіальне управління якого було поширено на території Полтавської, Сумської, Харківської, Ворошиловградської, Курської та Воронізької областей. Також існувала Чернігівська епархія на чолі з єпископом Чернігівським Фотієм (Тимошком). Автономна церква була представлена Чернігівською епархією очолюваною Архієпископом Чернігівським і Ніжинським Симоном (Івановським) [7, с. 136–138]. Військова влада ЗВА проводила більш лояльну політику щодо Автокефальної і Автономної церков. Тут не було проведено підпорядкування церков німецькій владі, так як це відбулось у РКУ, адже військові використовували їх для стабільності біля лінії фронту. Військова адміністрація протягом всієї окупації не перешкоджала відновленню православ'я на підконтрольній їй території. Релігійна політика виходила з двох основних положень. По-перше, допомога у відкритті храмів та здійсненні богослужінь. По-друге, обмежене втручання в процеси відродження і становлення церков обох напрямів [16, арк. 169]. Німецьким командуванням були дозволені всі релігійні свята, що не випадали на період весняних та осінніх польових робіт.

Окрім вищезгаданих православних церков на теренах ЗВА знаходились інші конфесії. Наприклад, Вірменська григоріанська церква діяла у м. Харків, Грецька православна церква у м. Маріуполь. Були поширені релігійні організації баптистів та євангелістів [17, с. 158].

У румунській зоні окупації України в церковно-релігійному житті домінувала Румунська православна церква під керівництвом Патріарха Никодима (Мунтяну). на відміну від німців, що підтримували різні православні конфесії задля контролю населення, румуни виступали ревними прибічниками єдиної православної церкви під керівництвом румунського патріарха.

Після захоплення Бессарабії та Північної Буковини 3 вересня 1941 р. ці території реорганізувались на губернах «Бессарабія» та «Буковина». Наступного дня уряд Румунії прийняв закон про відновлення на їх території діяльності Румунської Православної церкви. У «Буковині» відновилась Митрополія Буковинська та Хотинська під управлінням Митрополита Тита (Симедря) [18]. У «Бессарабії» Митрополія Бессарабська очолювана «місцєблюстителем» Ерфреєм (Енеческу) [19, с. 126]. На українській території Південної Бессарабії відновилась епархія Четая-Албе – Ізмаїл Бессарабської Митрополії. Спочатку її очолював єпископ Діонісій (Ерхан), однак через поважний вік 19 вересня 1941 р. його змінив єпископ Полікарп (Мурашка) [8, с. 117–119].

На території обох губернах румунська церква продовжила політику «християнізму» 20–30-х рр. Першим її проявом стало відновлення церковної юрисдикції Румунської православної церкви. Відбувався зворотній перехід парафій від Російської до Румунської православної церкви та відкриття закритих радянською владою храмів. Другим – нав'язування румунської мови під час богослужінь. Третім виявом стала боротьба із

стилізмами. У 1924 р. Румунська православна церква прийняла Григоріанський календар та виправила свої свята на його стиль. Населення і духовенство новостворених губернаторств дотримувалася Юліанського календаря або старого стилю, тому окупаційна влада застосовувала всі засоби для проведення релігійних свят за новим стилем. Четвертим – боротьба із сектантством та малими релігійними організаціями. 30 грудня 1942 р. уряд Румунії прийняв закон № 927 «Про ліквідацію релігійних сект». Цим законом всі секти та їхні представники мали перейти в православ'я, а їх майно оголошувалось власністю уряду та підлягало конфіскації. У губернаторствах переслідувань та насильного навернення в православ'я зазнали адвентисти, баптисти, євангелісти, липовани, іннокентіївці, молокани та інші дрібні релігійні організації. Румунський уряд, надаючи підтримку Православній церкві, вимагав підтримувати його державну політику, тому під час урочистих панахид та богослужінь проголошувались промови, в яких вихвалялась румунська влада. Таким чином, Румунська православна церква забезпечила собі домінуюче становище на території «Бессарабії» та «Буковини» [4, с. 36; 8, с. 171; 20, с. 164].

Для управління релігійним життям губернаторства «Трансністрія» Синод Румунської православної церкви 15 серпня 1941 р. створив «Misiunea Ortodoxa, Romana in Transnistria» – «Румунську православну місію в Трансністрії». Головним її завданням була організація церковно-релігійного життя губернаторства. Наприкінці 1941 р. було організовано 14 повітових протоірейств (одне – в Одеському муніципалітеті) та 63 районних субпротоірейств. У 1942 р. їх було реорганізовано на три єпархії (вікаріати): північну – з центром у м. Тульчин, центральну – центр у м. Балта та південну – центр у м. Одеса. Керівництво місії змінювалось кілька разів, а разом і з ним політика, яку намагалась проводити Румунська православна церква. Перший керівник архімандрит Юлій (Скрябін) (15 серпня 1941 – 16 листопада 1942 р.) втілював у життя курс «румунізації» місцевого релігійного життя. Другий колишній єпископ Хотина і митрополит Буковини – Віссаріон (Пуя) у своїй діяльності (грудень 1942 – 14 грудня 1943 р.) він проводив політику зближення румунського та місцевого духовенства, відкинувши курс «румунізації». Третій і останній керівник місії (грудень 1943 – березень 1944 р.) архімандрит Атім (Ніка) представляв крайні румунізаторські ідеї [8, с. 132–138; 20, с. 177–182].

Релігійне життя в губернаторстві організовувалось на основі статуту Румунської православної церкви, тому не дивно, що нововведення місії, такі як: богослужіння за григоріанським календарем, відправлення служб румунською мовою, встановлення румунських церковних канонів сприймалися місцевим населенням з повним незрозумінням. Завдання місії полягало у відродженні християнської віри та відновлення церковного життя на території міжріччя Дністра та Південного Бугу зруйнованого радянською владою протягом останніх 20 років. Фактично це означало: по-перше, уніфікацію релігійного життя місцевих храмів і монастирів на румунський лад; по-друге, відкриття та відбудова закритих і зруйнованих за радянської влади храмів. У подальшому церковно-релігійна політика місії була подібною до тієї, що мала місце в губернаторствах «Буковина» та «Бессарабія». Богослужіння переводились з російської та церковнослов'янської мов на румунську; релігійні свята відзначали за Григоріанським календарем; проводилась активна боротьба із впливом Російської православної церкви та Української Автокефальної Православної Церкви [20, с. 157–162; 21, с. 126].

На території «Трансністрії» протягом всього періоду окупації існували громади «тихонівців», «обновленців», прихильників «живої церкви» та Української Автокефальної православної церкви. Розповсюдженими релігійними організаціями були євангелісти, адвентисти, баптисти, штундисти, богомольці, драконівці, безпопівці, іннокентіївці та ін. Церкви західних християнських обрядів були представлені Католицькою місією «Трансністрії» та лютеранськими священнослужителями [22, с. 93; 23, с. 180].

ВИСНОВКИ

Отже, кожна адміністративно-територіальна одиниця мала особливі риси релігійного становища, яка прослідковується в політиці німецької та румунської окупаційної влади щодо православних церков, релігійних конфесій та організацій на їх територіях. Релігійний стан країн-окупантів впливав на політику в підвладних їм окупаційних утвореннях. У Німеччині переважали католицизм і протестантство, однак, з приходом до влади А. Гітлера, нацисти почали боротися з церквами, а потім – використовувати у власних цілях. У Румунії домінувала православна церква, а православ'я було державною релігією. Це доводить, що політика німецьких та румунських окупантів на території України в релігійній сфері мала різні витоки. Для німців релігія була засобом впливу на населення, а для румун – державницькою ідеєю єднання країни.

Релігійне життя в кожній адміністративно-територіальній одиниці мало свої особливості, що було пов'язано з етноконфесійним станом регіонів та політикою окупаційної влади щодо церков, конфесій та релігійних організацій. У німецькій зоні окупації більш поміркована політика відносно церкви здійснювалась у дистрикті «Галичина». На цій території провідними були Греко-католицька, Римо-католицька та Українська православна церкви. Подібний стан був у «зоні військової адміністрації», де влада використовувала Автокефальну та Автономну церкви для заспокоїливого впливу на населення регіонів, наближених до лінії фронту. У Рейхскомісаріаті «Україна» Автономна і Автокефальна церкви наприкінці окупації були підпорядковані німецькій цивільній адміністрації, а потім влада вдалася до терору щодо релігійних діячів. У румунській зоні окупації домінувала Румунська православна церква. В 1941 р. вона відновила губернаторствах свої митрополії та створила для «Трансністрії» православну місію. Незважаючи на загальне відновлення

релігійного життя, існування української церкви як окремого соціального інституту владою не допускалося.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антирадянської діяльності уніатської і автокефальної церков / К. Є. Дмитрук. – К. : Наукова думка, 1976. – 384 с.
2. Коваль М. В. УАПЦ – служниця нацистських окупантів / М. В. Коваль // Людина і світ. – 1986. – №1. – С. 56–62.
3. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і початок 90-х рр.) / П. П. Панченко. – К. : НАН України, 1993. – 44 с.
4. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Ю. Волошин. – Полтава : IBMЦ «Освіта», 1997. – 128 с.
5. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. / О. Є. Лисенко. – К. : НАН України, Ін-т історії НАН України, 1998. – 404 с.
6. Сурмач О. І. Дні Кривавих свастик : Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) / О. І. Сурмач. – Львів : СПОЛОМ, 2005. – 176 с.
7. Грідіна І. М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни / І. М. Грідіна. – Донецьк : Норд-Прес, 2006. – 212 с.
8. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / М. І. Михайлуца. – Одеса : Вид-во «ВМВ», 2008. – 329 с.
9. Лисенко О. Релігійне життя в Україні (1941–1946) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. – К. : Наукова думка, 2010. – Т.2. – С. 177–231.
10. Антонюк Н. В. Українське життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.) / Н. В. Антонюк. – Львів, 1997. – 232 с.
11. Культурне життя в Україні. Західні землі : док. і матер. в 3-х т. Т.1 : 1939–1953 / упоряд. Т. Галайчак. – К. : Наукова думка, 1995. – 749 с.
12. Мартирологія українських церков у 4-х т. Т.1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / ред. О. Зінкевич., О. Воронин. – Тронто-Балтимор : Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1208 с.
13. Історія релігії в Україні : у 10 т. Т.6 : Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови) // за ред. П. Яроцького. – Київ–Дрогобич : видавець Сурма С., 2008. – 632 с.
14. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки ХХ ст. : Історико-релігієзнавче дослідження. – Коломия : ВПТ ВІК, 2001. – 68 с.
15. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / ред. Л. В. Легасова. – К. : Ін-т історії НАН України, 2012. – 504 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 156. – 316 арк.
17. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01. / Вадим Анатолійович Нестеренко. – К., 2005. – 307 с.
18. Ієрархія літургійних церков / Єпархії Румунської Православної Церкви. [Електронний ресурс]: Режим доступу : <http://www.hierarchy.religare.ru/h-orthod-ruminepar.html>
19. Стратулат Н. В. Православная церковь в Молдавии в контексте истории молдавско-румынских межцерковных отношений в XX веке : дис... канд. Богословия / Никита Викторович Стратулат. – СПб, 2010. – 290 с.
20. Шорников П. М. Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг. / П. М. Шорников / Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем: Сб. докл. межд. науч. конфер. – М. : РИСИ, 2011. – С. 162–188.
21. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В'ячеслав Володимирович Гордієнко. – К., 1999. – 189 с.
22. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії/ А. Жуковський// Український історик. – 1987. – №1–4. – С. 83–96.
23. Попа І. Румыны, Бессарабия и Приднестровье / И. Попа, Л. Попа. – Кишинев : K-Gh. Prut International, 2010. – 268 с.

АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНА НАУКА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Тараненко Оксана Григорівна
Київський кооперативний інститут бізнесу і права, аспірант, викладач (Україна)
e-mail: Okstar08@ukr.net

РЕЗЮМЕ

Системний аналіз вітчизняної (української) спадщини в галузі історії аграрно-економічної науки допоміг сформуванню загальної картини її розвитку у другій половині ХХ ст. У статті уточнені та систематизовані етапи еволюції аграрно-економічних досліджень в цілому; виявлені об'єктивні передумови становлення їх основних напрямів в контексті суспільно-політичних подій, у межах яких виникла потреба в науковому обґрунтуванні розв'язання актуальних завдань галузі. Здійснено групування усієї сукупності досліджень за наступними напрямками: організація сільськогосподарського виробництва; еволюція відносин власності; розвиток і вдосконалення товарно-грошових відносин; інтенсифікація сільськогосподарського виробництва та форми її здійснення; дослідження ефективності сільськогосподарського виробництва; соціально-економічні відносини в сільському господарстві та соціально-економічний розвиток села; методико-методологічне забезпечення аграрно-економічних досліджень та завдань практичного характеру.

Ключові слова: аграрно-економічна наука, сільськогосподарське виробництво, відносини власності, товарно-грошові відносини, ефективність сільськогосподарського виробництва, інтенсифікація, соціально-економічний розвиток села.

РЕЗЮМЕ

Системный анализ отечественного (украинского) наследия в отрасли истории аграрно-экономической науки помог сформировать общую картину её развития во второй половине ХХ в. В статье уточнены и систематизированы этапы эволюции аграрно-экономических исследований в целом; раскрыты объективные предпосылки становления их основных направлений в контексте общественно-политических событий, в рамках которых возникала потребность в научном обосновании решения актуальных задач отрасли. Выполнено группирование всей совокупности исследований по следующим направлениям: организация сельскохозяйственного производства; эволюция отношений собственности; развитие и усовершенствование товарно-денежных отношений; интенсификация сельскохозяйственного производства и формы её осуществления; исследования эффективности сельскохозяйственного производства; социально-экономические отношения в сельском хозяйстве и социально-экономическое развитие села; методико-методологическое обеспечение аграрно-экономических исследований и задач практического характера.

Ключевые слова: аграрно-экономическая наука, сельскохозяйственное производство, отношения собственности, товарно-денежные отношения, эффективность сельскохозяйственного производства, интенсификация, социально-экономическое развитие села.

ABSTRACT

Systematic analysis of native (Ukrainian) heritage in a branch of agricultural economics science history helped to form general picture of its development in the second half of the 20th century. There are specified and systematized stages of evolution of agricultural economics research in general; found objective preconditions of formation its basic trends in the context of socio-political events, within the bounds of which arose a necessity in scientific grounds of topical branch problems solving. All complex of research were classified into the next trends: organization of agricultural yield, evolution of property relations, development and improvement of commodity-money relations, intensification of agricultural yield and forms of its realization, research of agricultural yield efficiency, socio-economics relations in agriculture and socio-economics rural development, methodical and methodological implementation of agricultural economics research and tasks of practical character.

Keywords: agricultural economics science, agricultural yield, property relations, commodity-money relations, agricultural yield efficiency, intensification, socio-economics rural development.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Наука за своєю сутністю є явищем динамічним і мінливим. Як система знань про закономірності розвитку процесів і явищ, вона дає можливість ґрунтовно дослідити ту чи іншу дійсність на всіх етапах її існування. Наука виникла з практичних потреб людей, в першу чергу пов'язаних з землеробством. Тому з часом, щоб забезпечити всебічний розвиток і вдосконалення всіх галузей сільського господарства з метою збільшення виробництва високоякісних сільськогосподарських продуктів з найменшими трудовими і матеріальними витратами, поступово виокремилася аграрно-економічна наука. При урахуванні її історичного поступу на вітчизняних теренах в сучасних дослідженнях на особливу увагу заслуговує досвід функціонування наукового забезпечення аграрної економіки другої половини ХХ ст.

Основними працями, які відображають загальну історію аграрної економіки, та її наукову складову

зокрема є: «Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє» П.Т. Саблука [1]; «Аграрна історія України» (П.П. Панченко, Ю.Ф. Мельник, В.А. Вергунов) [2]; «Сільське господарство України – від минулого до сьогодення» (М.В. Зубець, В.А. Вергунов, В.І. Власов та інші) [6]; «Українське село у 20–90 роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис)» Л.Ю. Беренштейна, С.В. Кульчицького, Г.П. Мигрини [9] та ін.; монографія Г.І. Сургай «Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс» [7]; «Становлення і розвиток сільського господарства України» П.К. Канінського та М.П. Канінського; стаття «Періодизація історії аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття», автор – С.М. Жирова [8] тощо.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу історії аграрно-економічної науки України другої половини ХХ ст., в контексті основних суспільно-політичних подій, у межах яких виникала потреба в науковому обґрунтуванні розв'язання її актуальних завдань; уточненні і систематизації основних напрямів розвитку аграрної економіки того часу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

В процесі політичної боротьби періоду становлення та утвердження радянської влади у першій половині ХХ століття аграрна економічна наука зазнала великих втрат. Докорінні зміни розпочалися після смерті Й.В. Сталіна в 1953 р., коли за ініціативою М.С. Хрущова для посилення науково-дослідної роботи в галузі економіки сільського господарства в СРСР була заснована низка республіканських інститутів, серед яких – Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства (1956), сьогодні – ННЦ «Інститут аграрної економіки» Національної академії аграрних наук України. Передумовою цього стала постанова ради Міністрів СРСР від 14 лютого 1956 року «Про заходи з поліпшення роботи науково-дослідних установ сільського господарства», в якій і були визначені заходи щодо створення інститутів, а також поставлені завдання щодо розвитку землеробства, тваринництва, механізації, гідротехніки і меліорації, електрифікації та завдання в галузі економіки та організації виробництва, стосовно підвищення ефективності використання земель, технічних і трудових ресурсів, організації і нормування праці, посилення матеріальної зацікавленості, поєднання громадських і особистих інтересів колгоспників, розміщення і планування виробництва, зниження витрат виробництва, ціноутворення, нагромадження і споживання, забезпечення рентабельності виробництва [3].

Вагоме місце в історії розвитку аграрно-економічної науки України займало заснування наприкінці 1956 року Української академії сільськогосподарських наук. Важливим також стало входження у її структуру вищих навчальних закладів – Української ордену Червоного Трудового Прапора сільськогосподарської академії та Київського ветеринарного інституту, що дало можливість ширше залучити до наукових досліджень висококваліфіковані кадри вчених академії, об'єднати сили наукових працівників і професорсько-викладацького складу на дослідній та педагогічній роботі.

Недостатньо потужне наукове забезпечення розвитку сільськогосподарського виробництва вимагало посилення науково-дослідної роботи в галузі економіки та організації сільського господарства. Паралельно з активізацією досліджень в наукових закладах, на відповідних кафедрах вищих навчальних установ, дослідних станціях тощо за рішенням уряду було підготовлено і проведено ряд економічних конференцій, почали видаватися наукові та науково-методичні праці з питань удосконалення обліку в колгоспах, визначення собівартості продукції, оплати праці в колгоспах, розміщення та спеціалізації сільськогосподарського виробництва, запровадження госпрозрахунку, ефективності капітальних вкладень, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, зміцнення економіки новостворених радгоспів, з економіки лісового господарства та ін.

Оскільки доля наукових установ аграрного профілю, як і всіх інших, залежала від керуючої верхівки, буденним явищем була часта зміна їх підпорядкування та структури. Так з 1962 по 1969 рік Української сільськогосподарської академії не існувало як самостійної інституції, її функції було передано Міністерству сільського господарства УРСР, а з 1969 року і до розпаду СРСР координацією розвитку аграрної науки займався Південне відділення ВАСГНІЛ.

Наступним переломним етапом в еволюції аграрно-економічної науки СРСР та України зокрема стає березневий пленум ЦК КПРС 1965 року. Детальний аналіз значення Пленуму в аграрній історії Союзу здійснено в статті А.І. Шевелькова «Документи березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС як важливе джерело в дослідженні аграрної історії» [4].

Спрямовувана «новою аграрною політикою» Л.І. Брежнева, не дивлячись на характерні негативні тенденції періоду застою, аграрна наука все-таки досліджувала важливі проблеми розвитку АПК, особливо в економічній сфері. Найважливішими науковими проблемами, які стояли на порядку денному у цей період, були: опрацювання систем господарювання у всіх природно-економічних зонах України; питання спеціалізації, розміщення і концентрації виробництва, собівартості основних видів сільськогосподарської продукції, рентабельності сільськогосподарського виробництва, удосконалення фінансово-кредитних відносин, обліку та економічного аналізу та ін. Над їх розв'язанням працювали співробітники Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства ім. О.Г. Шліхтера, Інституту економіки АН УРСР та провідні науковці аграрних ВНЗ України. Проблема ж полягала в тому, що численні напрацювання залишалися

нереалізованими.

Продовольча криза, яка охопила країну на початку 80-х рр., негативно позначилася на життєвому рівні населення. Для виходу із ситуації, що склалася, відповідно до рішень чергового з'їзду КПРС, уряд розробив Продовольчу програму до 1990 року, яка була схвалена травневим пленумом (1982 р.) ЦК КПРС. Для її реалізації передбачалися наступні заходи: поліпшення управління сільським господарством; вдосконалення економічного механізму функціонування та зміцнення економіки колгоспів та радгоспів; посилення матеріальної зацікавленості працівників сільського господарства у збільшенні виробництва продукції і підвищенні її якості, поліпшення житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення.

Згодом була розроблена концепція оновлення (якісного вдосконалення соціалізму), висунута квітневим (1985 р.) пленумом ЦК КПРС. Новий генеральний секретар Комуністичної партії Михайло Горбачов виступив із пропозицією прискорити науково-технічний процес, а на основі цього – форсувати соціально-економічний розвиток країни. Та це не відвернуло краху «соціалістичної економіки» загалом і її аграрного сектору зокрема, що функціонували на основі командно-адміністративної системи господарювання. Не врятувало аграрний сектор і те, що науковці розробили для нього нові системи машин, індустріальних технологій в рослинництві і тваринництві, що на деякий час підвищило урожайність і валові збори, урізноманітнювали форми організації колективної праці та засади створення агропромислових формувань тощо.

З розпадом Радянського Союзу постало питання розв'язання нових проблем, пов'язаних насамперед з реформуванням системи відносин власності. На той час у сфері аграрно-економічних досліджень в Україні працювало багато установ і ВНЗ. Керівну ж роль в дослідженні усіх аграрних проблем у 1990-х рр. перебрала на себе Українська академія аграрних наук (з 2010 року – Національна академія аграрних наук України).

Друга половина ХХ століття в аграрній економіці характеризується розгортанням досліджень, які давали відповідь на актуальні проблеми сільськогосподарської галузі, що виникали в процесі її розвитку. Слід зазначити, що дублюючи усі постанови партії та уряду СРСР, Україна мала свою наукову еліту, яка формувала аграрну науку, з лише їй притаманними рисами. До 1991 року основними центрами економічної науки, які забезпечували аграрну галузь УРСР, були: Інститут економіки АН УРСР (1936) з відділеннями у Харкові, Львові, Одесі; Рада по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР (1934); Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР (1962); Головний науково-дослідний інформаційно-обчислювальний центр Держплану УРСР (1964); Український науково-дослідний інститут науково-технічних та техніко-економічних досліджень Держплану УРСР (1964); Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства імені О.Г. Шліхтера ВАСГНІЛ (1956). Аграрно-економічні дослідження велися також у спеціалізованих підрозділах галузевих науково-дослідних установ і більш як на 130 економічних кафедрах ВНЗ республіки. Всі ці наукові установи стали потужною основою для розвитку аграрно-економічної науки незалежної України.

Аграрно-економічна дослідницька справа формувалася під впливом суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних процесів, які й визначали її еволюційний розвиток. Всю сукупність цих досліджень можна згрупувати за наступними основними напрямками:

1. Організація сільськогосподарського виробництва, основними питаннями якої були розміщення, спеціалізація, концентрація та оптимізація, міжгосподарська кооперація, агропромислова інтеграція, формування агропромислового комплексу та агропромислових формувань на регіональному і локальному рівнях, управління. Названі питання є характерними для досліджень К.Є. Сироцінського, А.Ф. Чайковського, П.Г. Дубінова, І.Н. Романенка, І.І. Жадана, М.М. Паламарчука, В.В. Юрчишина, П.П. Маракуліна, І.І. Лукінова, О.М. Онищенко, В.І. Бойка, Л.О. Шепотько, М.Ю. Коденської, В.Я. Меселя-Веселяка, А.І. Тіпка, О.В. Крисального.

2. Еволюція відносин власності. Розв'язанням відповідних проблем займалися П.М. Першин, П.Ф. Веденічев, В.В. Юрчишин, П.П. Маракулін, О.М. Онищенко, Л.Я. Новаковський, Д.С. Добряк, М.М. Федоров, Б.Й. Пасхавер, В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, О.В. Крисальний, П.І. Гайдуцький.

3. Розвиток і вдосконалення товарно-грошових відносин. До цього напрямку можна віднести дослідження таких питань: оцінка витрат праці, визначення собівартості продукції, наукове обґрунтування запровадження грошової оплати праці в колгоспах, механізми реалізації продукції, ціноутворення. Найвизначнішими дослідниками цих проблем були Т.Я. Коцюба, А.Ф. Чайковський, І.Н. Романенко, М.І. Нижній, О.О. Сторожук, І.І. Лукінов, О.М. Онищенко, К.І. Якуба.

4. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва та її напрями: індустріалізація, хімізація, меліорація земель. Науковим забезпеченням розв'язання цих завдань займалися І.Н. Романенко, П.Ф. Веденічев, О.М. Онищенко, В.П. Мертенс, Л.О. Шепотько, В.П. Мартянов, І.Г. Яремчук, Л.Я. Новаковський, П.О. Мосіюк, В.С. Уланчук, Л.Д. Павловська.

5. Дослідження ефективності сільськогосподарського виробництва та обґрунтування шляхів її підвищення (продуктивність праці, рентабельність, ефективність праці та капітальних вкладень, оцінка ресурсного потенціалу тощо). Дослідженню цих питань присвячені праці П.М. Першина, А.Я. Радченка, А.Ф. Чайковського, О.О. Сторожука, В.І. Котелянца, І.І. Лукінова, О.М. Онищенко, Л.О. Шепотько, І.Й. Дороша, В.М. Трегобчука, Г.М. Підлісецького, Б.Й. Пасхавера, М.І. Кисіля, М.П. Кононенка, В.Г. Більського.

6. Соціально-економічні відносини в сільському господарстві та соціально-економічний розвиток села (В.В. Юрчишин, І.І. Лукінов, О.М. Онищенко, Л.О. Шепотько, О.О. Бугуцький, М.Х. Вдовиченко, К.І. Якуба, В.М. Трегобчук, І.В. Прокопа, М.К. Орлатий).

7. Методико-методологічне забезпечення аграрно-економічних досліджень та завдань практичного характеру: бухгалтерський облік, аналіз господарської діяльності, статистика тощо, чим займалися такі вчені як П.М. Радченко, Б.Й. Пасхавер, Т.П. Саблук, Л.О. Шепотько, М.Ф. Огійчук, А.Т. Опря, В.К. Савчук, В.М. Олійник.

ВИСНОВКИ

Отже, всебічне дослідження вітчизняної спадщини в галузі історії аграрно-економічної науки на основі сучасних методів аналізу, з урахуванням її основних етапів; витоків, причин і наслідків багатьох явищ і процесів, дає підстави для висновку, що ця галузь науки розвивалася по висхідній, а науково-дослідні роботи того періоду були спрямовані на розв'язання проблем, які диктувалися вимогами та умовами життя. Кожне нове покоління дослідників використовувало багатогранний досвід попередників, здобутки колег з колишніх республік СРСР та пострадянської доби, напрацювання зарубіжних науковців, а теоретичні та методичні розробки вчених того періоду широко впроваджувалися та впроваджуються сучасними дослідниками у народному господарстві.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Аграрна економіка і політика в Україні : підсумки минулого та погляди у майбутнє: науково популярні нариси у трьох томах / П.Т. Саблук. – К. : Інститут аграрної економіки, 2001. – Т.1. – 432 с.
2. Аграрна історія України / П.П. Панченко, Ю.Ф.Мельник, В.А. Вергунов // Навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти I-IV рівнів акредитації. – К. : ВЦ : Просвіта, 2007. – 532 с.
3. Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Электронный ресурс]. – LibUSSR.RU, 2011. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5061.htm.
4. Документи березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС як важливе джерело в дослідженні аграрної історії [Електронний ресурс] / А.І. Шевельков // Історичний архів : наукові студії. – Миколаїв, 2013. – Вип. 11. – Режим доступу : http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2014/03/11_%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D0%B2.pdf.
5. Періодизація історії аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / С. М. Живора // Історія аграрних відносин в Україні. – К., 1999. – С. 19–24.
6. Сільське господарство України – від минулого до сьогодення / М.В. Зубець, В.А. Вергунов, В.І. Власов та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2006. – 358 с.
7. Сільське господарство України : уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г.І. Сургай. – К. : Либідь, 1991. – 184 с.
8. Становлення і розвиток сільського господарства України : монографія / П. К. Канінський, М. П. Канінський. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 86 с.
9. Українське село у 20–90 роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / Л.Ю. Беренштейн, С.В. Кульчицький, Г.П. Мигрин та ін. – К. : ПУ НАНУ, 1998. – 87 с.

БАЗОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СФЕРЕ АРХИТЕКТУРЫ

Блинова Мария Юрьевна

Харьковский национальный университет строительства и архитектуры, кандидат архитектуры, доцент
кафедры Дизайн архитектурной среды (Украина)

e-mail: artmaria@list.ru

РЕЗЮМЕ

В статье предлагается рассматривать концепцию социокультурной идентичности в качестве одной из ключевых, в изучении архитектурной среды современного города в условиях мультикультурности и глобализации. Ставится вопрос исследования базовых механизмов формирования социокультурной идентичности в архитектуре, отражающих взаимодействие между городской средой и образом жизни ее обитателей.

В статье утверждается, что всеобщей характеристикой, на основании которой может быть построена объективация «человеческого фактора» при системном исследовании социокультурного аспекта архитектуры, является его телесная природа. Определено, что базовым механизмом формирования социокультурной идентичности в сфере архитектуры является автопоэзис.

Ключевые слова: глобализация, архитектурная среда, идентичность, социокультурный аспект, автопоэзис, трансляция, коммуникация.

РЕЗЮМЕ

У статті пропонується розглядати концепцію соціокультурної ідентичності в якості однієї з ключових, у вивченні архітектурного середовища сучасного міста в умовах мультикультурності та глобалізації. Ставиться питання дослідження базових механізмів формування соціокультурної ідентичності в архітектурі, що відображають взаємодію між міським середовищем і способом життя її мешканців.

У статті стверджується, що загальною характеристикою, на підставі якої може бути побудована об'єктивация «людського фактора» при системному дослідженні соціокультурного аспекту архітектури, є його тілесна природа. Визначено, що базовим механізмом формування соціокультурної ідентичності у сфері архітектури є автопоезиса.

Ключові слова: глобалізація, архітектурне середовище, ідентичність, соціокультурний аспект, автопоезис, трансляція, комунікація.

ABSTRACT

The article proposes to consider the concept of socio-cultural identity as one of the key in the study of modern city's architectural environment under multiculturalism and globalization. Research question of underlying mechanisms of socio-cultural identity's formation in architecture, reflecting the interaction between the urban environment and way of life of its inhabitants was considered. The article states that the general characteristic upon which can be built objectification of the "human factor" in the study of social and cultural aspects of the system architecture is its physical nature. It was determined that the basic mechanism of the sociocultural identity's formation in architecture is autopoiesis.

Keywords: globalization, architectural environment, identity, socio-cultural aspect, autopoiesis, translation, communication.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Актуальность темы исследования определяется современными тенденциями мультикультурализма и глобализации в Европе, которые развиваются как всемирный цивилизационный процесс, начиная со второй половины XX в.. В связи с образованием Европейского союза и развитием межконтинентальных торговых отношений на базе международных корпораций значительно изменилась демография городского населения и повысилась свобода миграции. С одной стороны этот процесс несет положительный смысл интеграции европейского и мирового сообщества как определенного целого, однако с другой стороны имеет и негативные последствия. Прежде всего, это кризис идентичности, сегрегация населения и утрата локального разнообразия культурных форм как следствие трансляции унифицированной корпоративной культуры.

Дать ответ на эти вызовы современности была призвана концепция устойчивого развития, направленная на стабильность экологических, экономических и социальных систем при сохранении культурного многообразия в глобальных масштабах [1, 2]. Внедрение в жизнь данной теоретической концепции потребовало существенных изменений в самом способе осмысления городской среды – сугубо функциональный или узкоэкологический подход к развитию городской среды, теперь представляется

неадекватным реальности. Об этом в свое время говорил еще В.Л.Глазычев: «Акцент на отношение между городским окружением и живым организмом влечет за собой, как правило, ослабление внимания к связи того же окружения с социальным человеком. Город, как явление природы, начинает тогда, существенно теснить город, как явление культуры...» [3]. Данная концепция требует особого подхода к развитию городской среды, позволяющего максимально реализовать особенности взаимосвязей между городской средой и образом жизни ее обитателей, чтоб интегрировать в единую систему и экологические, и экономические и социальные факторы. На данный момент, в гуманитарных исследованиях в качестве основания для интеграции этих составляющих предлагается концепция идентичности, как отражающая взаимодействие между городской средой и образом жизни ее обитателей. Системный подход к формированию архитектурной среды в гуманистическом ключе на основании ее принадлежности различным социокультурным общностям предполагает исследование тех механизмов, с помощью которых социокультурная идентичность реализуется в архитектурной среде.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

В качестве основания для выявления основных механизмов формирования социокультурной идентичности в сфере архитектуры была взята так называемая «идентификационная матрица» С.Московичи, представляющая собой особую категориальную подсистему в сознании индивида, основу которой составляет множество социальных принадлежностей, структурированных по трем категориям [4]:

1. Объективные антропологические идентичности – живое существо, человек, пол, возраст, состояние здоровья (лежат преимущественно в сфере бессознательного).
2. Объективные социальные идентичности «Мы-концепция» – национальность, религия, культура, субкультура, гражданство, профессия, финансовый статус, гендер, семья, территория места жительства, политические взгляды и др.
3. Субъективные идентичности «Я-концепция» – ролевые характеристики, самооценка личностных черт, достижений и пр.

Для данного исследования интерес представляют первые два уровня в структуре идентичности личности, т.к. они в большей степени подлежат научной объективации и могут быть проанализированы в отношении их реализации в архитектурной среде города.

Архитектура как автопозная система человека. Постмодернистская парадигма мышления, сводившая все проявления жизни человека к знаковым манипуляциям сознания и «выведению за скобки» его бытийствующей сущности привела к тому, что сегодня принято называть «кризис идентичности». Тотальное «обскуствление» обыденной жизни человека, засилье массовой культуры и информационных технологий, по общему мнению психологов крайне негативно сказываются на психике современного человека и его связи с реальностью. В качестве реакции на эту печальную ситуацию выдающийся философ эпохи постмодернизма Жак Деррида, высказал ставшую афоризмом фразу: «Архитектура – это самый важный дом метафизических настоящих, это последнее пристанище».

Полностью соглашаясь с философом, предпримем попытку обосновать данное утверждение, исходя из представлений о человеке как автопозной системе. Автопозис, (др.-греч. αὐτός ауто- — сам, ποιήσις — сотворение, производство) — термин, введенный в начале 1970-х г. Учёными-биологами У. Матураной и Ф. Варелой, означающий самопостроение, самовоспроизводство живых существ, в том числе человека, которые отличаются тем, что их организация порождает в качестве продукта их самих [5, с. 21]. Согласно теории У. Матураны и Ф. Варелы, живые существа отличаются «автопозной организацией», то есть способностью к самовоспроизводству — к порождению, «строительству» самих себя неизменными во времени. И в этом контексте особую роль играет память: «Опыт временности отсылает нас к фундаментальному факту того, что мы существуем только внутри прозрачной паутины времени» [6], т.е. здесь уже человечество конституируется как операционально замкнутая (автономная) система-субъект, самовоспроизводящая себя во времени и пространстве в неизменном виде.

Революционность данной концепции была оценена во всех областях современного знания, связанных с феноменом «жизни», т.к. теория автопозиса предложила наиболее адекватное объяснение этому феномену, утверждая, что главным отличительным свойством живых систем является способность воссоздавать свои структуры вопреки энтропийному давлению внешней среды [5, с. 22]. В социальных науках эта концепция разрабатывалась Николасом Луманом, который предположил, что принцип автопозиса объясняет жизнь не только биологической системы человека как организма, но и распространяется на прочие его жизненные проявления, в т.ч. социальные [7, с. 70]. В интерпретации Лумана автопозис общества является способом воспроизводства общества в целом, осуществляемое трансляцией смысловых структур посредством коммуникации. Для него это коммуникация в контексте автопозиса обеспечивает онтологическое основание бытия жизни. В психологии концепция автопозиса напрямую связывается с феноменом идентичности. Такую идею развивает в своих исследованиях Дж. Марсиа, определяя идентичность как внутреннюю самосозидающуюся (автопозную) структуру эго [8].

Работы этих и других авторов имеют общий момент, в них отмечается, что автопозис как принцип самовоспроизводства представляет собой не «воссоздание системы в неизменном виде», а «поддержание ее

самотождественности», т.е. сохранение ее онтологических характеристик и общих принципов существования [9, с. 518]. В контексте данного исследования автопоэзис как воспроизводство онтологии собственно человеческого бытия применительно к сфере архитектуры будет рассмотрен с позиций феноменологии телесности. Такой взгляд обоснован в первую очередь тем фактом, что все существующие концепции онтологии архитектуры, так или иначе, выводят ее из способа телесной жизни человека – потребности в убежище, пластичности кинестезии, эротичности, материальности и воссоздаваемости.

Все эти моменты во многом совпадают с исследованиями восприятия пространства французским ученым М.Мерло-Понти. Так согласно М. Мерло-Понти единство трансцендентального и эмпирического в человеке укоренено в особой форме его бытия – телесности, т.е. субъект это не чистое сознание, но «вырастающее из мира тело». Пространственный уровень появляется для человека в процессе смыкания деятельностной направленности и перцептивного поля, когда действительное тело (как способность и потребность совершать некие действия) смыкается с телом потенциальным, а действительное воспринимаемое (как приглашение к этим действиям) с ситуацией, организуемой телом вокруг себя. Именно благодаря телесности имеют смысл пространственно-временные отношения: «Мое тело вовсе не является для меня всего лишь фрагментом пространства; не обладай я телом, пространство для меня не существовало бы» [10, с. 142].

Обобщая все вышесказанное можно сделать вывод о том, что базовым механизмом формирования социокультурной идентичности в сфере архитектуры является автопоэзис, который реализуется в двух уровнях:

1. Личная идентичность конституируется исходя из глубокой субъективности переживания собственного «экзистенциального ужаса бытия» и воссоздания собственной структуры «живущего телесного субъекта» через идентификацию в памяти себя с местом, благодаря которому дискретности «я-вчерашний» и «я-сегодняшний» обретают континуальность жизни во времени.

2. Групповая идентичность конституируется тем же образом только в большем масштабе через самоотождествление «Мы-люди», т.е. наличие архитектуры позволяет идентифицировать собственную базовую структуру как живущего сообщества (человечества) самовоспроизводящую себя в масштабе истории, через связывание «мы»-«место» благодаря механизму культурной памяти, который складывает в непрерывную «линию жизни» разные дискретные культурно-исторические ситуации.

Отметим, что многие традиции в архитектуре связаны именно с этим механизмом – периодические действия, которые происходят циклически, связаны с самовоссозданием себя. Существовавшая на территории Украины Трипольская культура периодически сжигала свои города, ученые полагают, что трипольцы относились к жилищу как к живому существу и таким образом поддерживали его и свой жизненный цикл. Ежегодное беление хат в Украине трактовалось не только как необходимая функциональная процедура, но ритуально связывалась с Жизнью. В японской религиозной традиции также принято периодически сжигать храмы и воссоздавать их на новом месте. На этот момент похоже указывал и Дж.Рескин, когда говорил о «материале, хранящем тепло рук» и возможности почувствовать и прикоснуться к «радости творческого труда», переживаемых во взгляде на пластику фасада [11, с. 186]. Родственное понимание автопоэзиса как базового механизма формирования человеческой идентичности в архитектуре высказывает и современный ученый-социолог Хайке Делитц: «Архитектура с точки зрения философской антропологии, является одним из наиболее своеобразных и необходимых средств воплощения жизни человека – живого существа в условиях времени и пространства. ... Архитектура является монополией человечества, частью «естественной искусственности». Одновременно она в своем проявлении есть выражение и маска существа опосредованного самим собой» [12, с. 119.]

Механизм трансляции социокультурной нормы. Как уже говорилось выше, общим основанием для построения идентичности человека является фактор телесности, как собственно человеческий способ бытия в мире. Понятие телесности с одной стороны сообщает субъекту качества «естественности» и выносит его за пределы культуры и языка к границам витального индивидуального опыта, а с другой стороны является основой для навязывания норм чувствительности и конкретных телесных практик, принятых в конкретных культурах и закрепляемых в первую очередь в традиции. В первом случае, исходя из внутренней позиции включенности, телесный субъект также конституирует и архитектуру – как живое тело – антропологизирует ее. Во втором случае тело архитектурного сооружения конституируется как образец, интерпретируется согласно общепринятых норм и правил понимания и тем самым выводит субъекта во внешнюю позицию наблюдателя.

Таким образом, можно обозначить следующий по уровню механизм формирования социокультурной идентичности в сфере архитектуры – механизм трансляции социокультурной нормы. Данный механизм довольно подробно описан и изучен в теории архитектуры. Воспроизводство культуры посредством канона и его закрепление в традиции исследовалось во множестве работ. Так в плане воспроизводства национальной идентичности в традиционной архитектуре можно назвать фундаментальные работы Ю.С. Яралова, С.О. Хан-Магомедова, В.Л.Хайта, А. В. Иконникова, а также работы таких украинских ученых как Б.С.Черкес, Н.В.Бевз, Я.И.Юрик. Методологические исследования канона как способа трансляции культуры в историческом контексте были предприняты А.Ф.Лосевым, Э.Пановским, С.С.Аверинцевым, О.И.Генисаретским, А.В. Шило. Обобщая, можно сказать, что большинство исследователей сходится во мнении, что «Канон – это, по сути дела, кристаллизация целесообразного практического опыта, отработанного эмпирически в длительном

историческом процессе становления данной нации в борьбе за свое самосохранение, и поддержание исторически оправдавших себя форм жизнедеятельности» [13, с. 35–36]. Для наиболее точного и постоянного во времени воспроизводства социокультурной идентичности, культурные нормы (канон, ордер, стиль) приобретали форму мифо-религиозного закона, включенного в ритуалы обыденной жизни и не подлежащие перепроверке со стороны членов общества [14, с.37]. Как отмечает А.В.Шило, идеальное функционирование культурной нормы подразумевает ее повторение во времени за счет механизма трансляции, который обеспечивает идентичность в различных ситуациях: например, мастер, производя продукт, воспроизводит культурный образец (канон); в то время как потребитель, получая продукт, также сравнивает его с образцом и устанавливает соответствие между вновь созданным продуктом и системой социокультурных норм общества [14, с. 38].

Следует заметить, что данный механизм осуществляет трансляцию культурных норм определенных социальных общностей в архитектурной сфере преимущественно посредством региональной и религиозной традиции, а также исторического стиля (рис. 1). Если механизм автопоэзиса конституировал собственно человеческий способ телесной жизни как бытия во времени и пространстве, то механизм трансляции осуществляет конституирование собственно человеческого способа мышления – концептуализирующего законы жизни в нормах и образцах культуры.

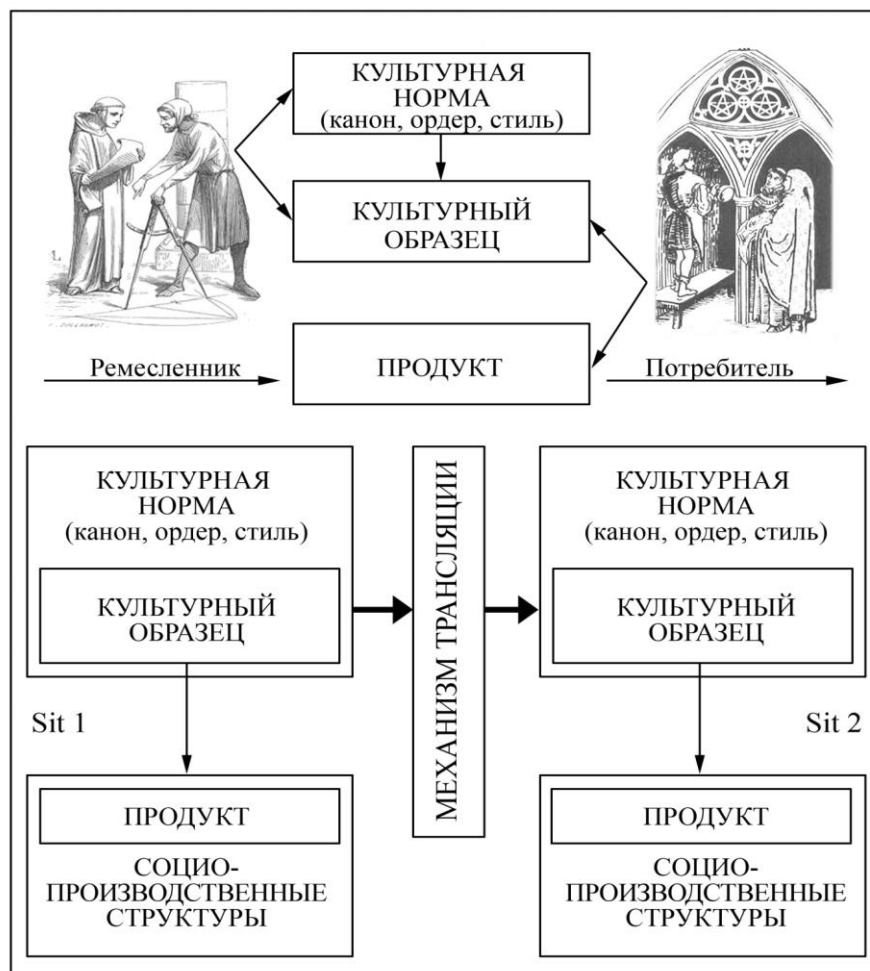

Рис. 1. Механизм трансляции социокультурной нормы по А.В. Шило

И это концептуализирование мира в виде «законов бытия» осуществляется разными социальными общностями в различные периоды времени по-разному. Соответственно это уже другой уровень «матрицы идентичности» – объективный социокультурный. Свои традиции в архитектуре имеют различные народы и религиозные конфессии, которые в свою очередь имеют местные особенности. Стиль в архитектуре также существует не сам по себе, а реализуется в конкретном историческом периоде и регионе. Стиль транслирует во времени определенный способ миропонимания, фиксируя его в нормах морфологии и семантики

архитектурной формы, устанавливающих определенные правила композиции и формообразования, пластики и декора, а также способа пользования и понимания. Заметим, что категория архитектурного стиля более связана с представлениями об имидже и власти, реализующим свою идентичность в разные исторические периоды, нежели традиционная архитектура.

Коммуникативный механизм социокультурной интеграции. Основываясь на принятой за основу для настоящего исследования матрице идентичностей Московичи, можно говорить о том, что механизм автопозиции имеет наибольший масштаб и реализуется на общечеловеческом бытийном уровне, механизм трансляции имеет меньший масштаб и реализуется на уровне таких социокультурных групп как раса, нация, религия, идеология, регион проживания и историческое время, т.е. наиболее стабильные во времени и пространстве социокультурные структуры. В свою очередь на уровне непосредственного социокультурного взаимодействия в масштабе конкретной средовой ситуации включается коммуникативный механизм формирования социокультурной идентичности.

Тот факт, что коммуникативные механизмы «включаются» непосредственно в средовых ситуациях социокультурного взаимодействия рассматривали в своих исследованиях по семиотике Ю.М. Лотман, У. Эко, Г.П. Щедровицкий, С.А. Шубович, в сфере творческой деятельности эти моменты рассматривали В.Л. Глазычев, А.Г. Раппапорт, А.В. Шило. В работах Ю. С. Янковской исследуется коммуникативная функция архитектурного образа и прикладной аспект межсубъектного взаимодействия в архитектурном проектировании [15]. Также следует отметить исследования В. И. Иовлева посвященные анализу экпсихологических проблем, возникающих в процессе взаимодействия человека с архитектурной средой; труды Е.Я. Басина и Э. Лича посвященные исследованиям коммуникации в сфере культуры и искусства [16, 17, 18]. Обобщая, можно выделить следующий основной смысл – только в коммуникативной ситуации живого взаимодействия происходит действительная социокультурная интеграция личности и архитектурной среды города, и как следствие – формирование социокультурной идентичности. Именно на этом уровне, транслируемые сквозь время абстрактные культурные нормы мифа, религии и идеологии осваиваются в процессе живого личного участия применительно к конкретной средовой ситуации. И если механизм трансляции более соотносится с категорией времени, то механизм коммуникации в этом плане главным образом актуализирует категорию среды и стоящего за ней деятельностного понимания, освоения и живого взаимодействия.

В плане реализации коммуникативного механизма можно привести ряд примеров. В первую очередь следует назвать различные практики архитектуры соучастия (*participatory design*), где проектные решения принимаются непосредственно в процессе диалога между архитектором и потребителем. Свообразное столкновение социокультурных норм этих различных в отношении проектируемого объекта позиций позволяет в максимальной полноте реализовать концепцию идентичности, на основании которой архитектурный объект будет глубоко укоренен как «свой». Данная практика реализации коммуникативного механизма на данный момент является самой распространенной и актуальной в сфере архитектуры в сегменте жилищного строительства. Как показал в своем исследовании «Архитектура и социальное моделирование жилища» К.В. Кияненко, социальные модели «потребителей» архитектуры часто играют детерминирующую роль по отношению к проектной деятельности архитектора. Однако именно демократическая архитектура формируется обществом с использованием соучаствующих процедур и использованием демократических инструментов согласования интересов [19].

В непрофессиональной сфере одним из самых распространенных на сегодняшний день примеров в украинской жилой архитектуре является вмешательство потребителя в уже готовый архитектурный объект – повсеместное остекление балконов и лоджий, достройка мансард, пристройка первых этажей, перепланировка, навешивание на фасадах кондиционеров и спутниковых антенн. В зарубежной практике, в частности в так называемой «архитектуре соучастия» такая «коммуникативная» активность по «доделыванию» архитектурной среды на свое усмотрение потребителем часто является предусмотренной и заранее обеспеченной архитектурными средствами. Так, архитектор Герман Херцбергер возвел это в проектный принцип [20]. Например, в одном из его жилых комплексов было предусмотрено, что плитка покрытия на придомовой территории будет мобильной, и хозяева смогут сформировать участки по своему желанию. Фасад выполнен в виде ячеистой структуры, которую жильцы могут заполнять озеленением, уличной мебелью, освещением согласно своим потребностям.

В качестве следующего примера можно привести ситуацию, когда на основании неких внешних предпосылок меняется способ деятельности в архитектурной ситуации, которая изначально имеет одни устойчивые связи между архитектурной формой и ее деятельностным освоением в локусе определенной социальной группы. Впоследствии эти связи по тем или иным причинам ослабевают и вытесняются другими, присущими другой социальной группе. Так, в периоды революций, часто даже без особого вмешательства в архитектурную ситуацию за счет изменения способа говорения о нем и его использования, меняется его содержание – царский дворец становится музеем, храм – органным залом, банк – кукольным театром или учреждением образования, частные усадьбы – домами культуры и т.д. Т.е. коммуникативный механизм социокультурной интеграции реализуется за счет изменения способа деятельностного освоения архитектурной ситуации.

ВЫВОДЫ

Таким образом, можно утверждать, что для поддержания и развития качественного уровня жизни общества, необходимо, чтоб в сфере архитектуры работали все три вышерассмотренных механизма формирования социокультурной идентичности. Иначе не находя подтверждения своей идентичности в окружающей среде индивид начнет ее утрачивать и его постигнет т.н. в психологии «кризис идентичности». В связи с этим утверждается большой исследовательский и проектный потенциал предложенной модели для развития архитектурной среды современного города в перспективе ее влияния на уровень жизни общества в будущем.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Kates R. W. What is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice / R. W. Kates, T. M. Parris, A. A. Leiserowitz. – Environment: Science and Policy for Sustainable Development. – Number 3. – P. 8–21.
2. Герасимчук З. В. Стимулювання сталого розвитку регіону : теорія, методологія, практика : Монографія / З. В. Герасимчук. – Луцьк, 2011. – 516 с. – (РВВ ЛНТУ).
3. Глазычев В. Л. Социология архитектуры – какая и для чего? / В. Л. Глазычев // Зодчество. – 1978. – С. 25–29.
4. Moscovici S. The Age of the Crowd: A Historical Treatise on Mass Psychology / Serge Moscovici. – New York : Cambrige University Press, 1985. – 408 с.
5. Maturana H. Autopoiesis / Humberto Maturana // Autopoiesis : A theory of living organization. – New York : North Holland, 1981. – P. 21.
6. Varela, F. The specious present : The neurophenomenology of time consciousness / J.Petitot, F.J. Varela, B.Pachoud and J.M.Roy (Eds.), Naturalizing Phenomenology, Stanford University Press, 1999. – P. 266–314.
7. Lumen N. Die Gesellschaft der Gesellschaft / Nicolas Lumen. – Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1997. – 1164 с.
8. Marsia J. E. Identity in adolescence / J.E. Marsia // Handbook of adolescent psychology / Marsia. – N.Y. : John Wiley, 1980. – С. 213 – 231.
9. Общая социология : Учебное пособие / Под общ. ред. проф. А.Г. Эфсндиева. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 654 с.
10. М.Мерло-Понти. Феноменология восприятия. – СПб. : «Ювента», «Наука», 1999. – 606 с.
11. Ruskin, John. The Seven Lamps of Architecture / John Ruskin. – London Waverley Book Co, 1920 – 296 p.
12. Делитц Х. Архитектура в социальном измерении / Хайке Делитц // Социологические исследования. – 2008. – №10. – С. 113–121.
13. Сидоренко В. Ф. Социально-техническая и культурно-историческая процедуры проектирования / В. Ф. Сидоренко // Труды ВНИИТЭ, сер. Техническая эстетика. – 1974. – №8. – С. 34–57.
14. Шило А. В. Пластика и текст в художественной деятельности / А. В. Шило. – Харьков : Основа, 1997. – 260 с.
15. Янковская Ю. С. Образ и морфология архитектурного объекта / Ю.С. Янковская – Екатеринбург : Архитектон, 2004. – 91 с.
16. Иовлев В. И. Экопсихология для архитекторов: процесс и форма / В.И.Иовлев. – Екатеринбург : Архитектон, 1996. – 304 с.
17. Басин Е.Я. Искусство и коммуникация / Е.Я.Басин. – М., МОНФ, 1999. – 239 с.
18. Лич Эдмунд. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов / Эдмунд Лич. – М. : «Восточная литература» РАН, 2001. – 142 с.
19. Кияненко К.В. «Архитектура и социальное моделирование жилища» : Дисс. ... д. арх. 18.00.02 – Вологда : ВГТУ, 2005. – 370 с.
20. Кияненко К. Уроки архитектуры германа Херцбергера [Электронный ресурс] / Константин Кияненко // Архитектурный вестник. – 2010. – Режим доступа к ресурсу : <http://archvestnik.ru/node/2213>.

ДИАЛОГ МЕЖДУ МЕДИЦИНОЙ И АРХИТЕКТУРОЙ: ГУМАНИЗАЦИЯ АРХИТЕКТУРНОЙ СРЕДЫ БОЛЬНИЧНЫХ КОМПЛЕКСОВ

Скороходова Алина Валерьевна¹, Блинова Мария Юрьевна², Родик Янина Сергеевна³,
Мосендз Анна Юрьевна⁴

Харьковский национальный университет строительства и архитектуры, кандидат архитектуры, доцент Дизайн архитектурной среды, (Украина)¹,

Харьковский национальный университет строительства и архитектуры, кандидат архитектуры, доцент кафедры Дизайн архитектурной среды (Украина)²

Харьковский национальный университет строительства и архитектуры, кандидат архитектуры, доцент кафедры Дизайн архитектурной среды (Украина)³

Харьковский национальный университет строительства и архитектуры, кандидат архитектуры, доцент кафедры Архитектурного проектирования (Украина)⁴

e-mail: alinask1106@ukr.net¹, artmaria@list.ru², rodik24@ukr.net³, annamosendz@mail.ru⁴

РЕЗЮМЕ

Среди гуманитарных наук в последнее время все большую актуальность приобретают исследования, связанные с проблемой устойчивого развития городской среды. В архитектурной науке одним из направлений этих исследований является гуманизация архитектурной среды больничных комплексов. Однако в теории архитектуры тема реформирования больниц является достаточно новой, но активно разрабатывается. Специальная научная литература по данной проблеме стала появляться не так недавно, и преимущественно в странах западной Европы и США, где уже с очевидностью видны результаты масштабного строительства больничных комплексов нового поколения. Эта тенденция также очевидна и в Украине, и в связи с этим возникает необходимость в исследованиях направленных на изучение данной проблематики в архитектурной теории в рамках движения гуманизации архитектурной среды.

Ключевые слова: устойчивое развитие, больницы, реабилитационные центры, гуманизация, архитектурная среда.

РЕЗЮМЕ

Серед гуманітарних наук останнім часом все більшої актуальності набувають дослідження, пов'язані з проблемою сталого розвитку міського середовища. В архітектурній науці одним з напрямків цих досліджень є гуманізація архітектурного середовища лікарняних комплексів. Однак у теорії архітектури тема реформування лікарень є досить новою, але активно розробляється. Спеціальна наукова література з даної проблеми стала з'являтися не так недавно, і переважно в країнах західної Європи і США, де вже з очевидністю видно результати масштабного будівництва лікарняних комплексів нового покоління. Ця тенденція також очевидна і в Україні, у зв'язку з цим виникає необхідність у дослідженнях спрямованих на вивчення даної проблематики в архітектурній теорії в рамках руху гуманізації архітектурного середовища.

Ключові слова: сталий розвиток, лікарні, реабілітаційні центри, гуманізація, архітектурне середовище.

ABSTRACT

Among the humanities in recent years become increasingly important studies related to the issue of sustainable urban development. In architectural science one of the trends of this research is to humanize the architectural environment of hospital complexes. However, in architectural theory the theme of hospitals reforming is fairly new, but is actively developed. Special literature about the subject began to appear not so long ago, and mainly in Western Europe and the United States, which already clearly see the results of large-scale construction of hospital complexes of the new generation. This trend is also evident in the Ukraine, in this regard; there is need for research aimed at the study of this problem in architectural theory in the movement of architectural environment's humanization.

Keywords: sustainable development, hospitals, rehabilitation centers, humanization, architectural environment.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Публикация доклада Всемирной организации здравоохранения за 2000г., озаглавленного «Системы здравоохранения: совершенствование деятельности», стимулировала тех, кто разрабатывает политику, еще раз взглянуть на устройство своих систем здравоохранения [1]. Лица, ответственные за государственную политику в странах Европы, придерживаются единого мнения о коренных задачах здравоохранения. Перечень этих задач краток: доступ к медицинским услугам для всех граждан, улучшение здоровья населения, эффективное использование средств, высокое качество услуг, отзывчивость на нужды больных [2].

Происходящие изменения в отношении проблем здоровья и социальной защиты населения как

одного из факторов устойчивого развития общества формируют новую методологическую базу стимулирующую переход во взаимодействии между системой государственного управления, специалистами по клинической медицине и архитекторами-проектировщиками на новый, более высокий уровень. При этом организация дружественной человеку предметно-пространственной среды учреждений здравоохранения представляет собой весьма важную проблему, которая в русле концепции устойчивого развития требует научного подхода и всестороннего осмысления. Согласно концепции устойчивого развития, системный подход к исследованию и формированию архитектурной среды должен интегрировать в себе как экологические, так и социальные и экономические факторы (рис. 1).

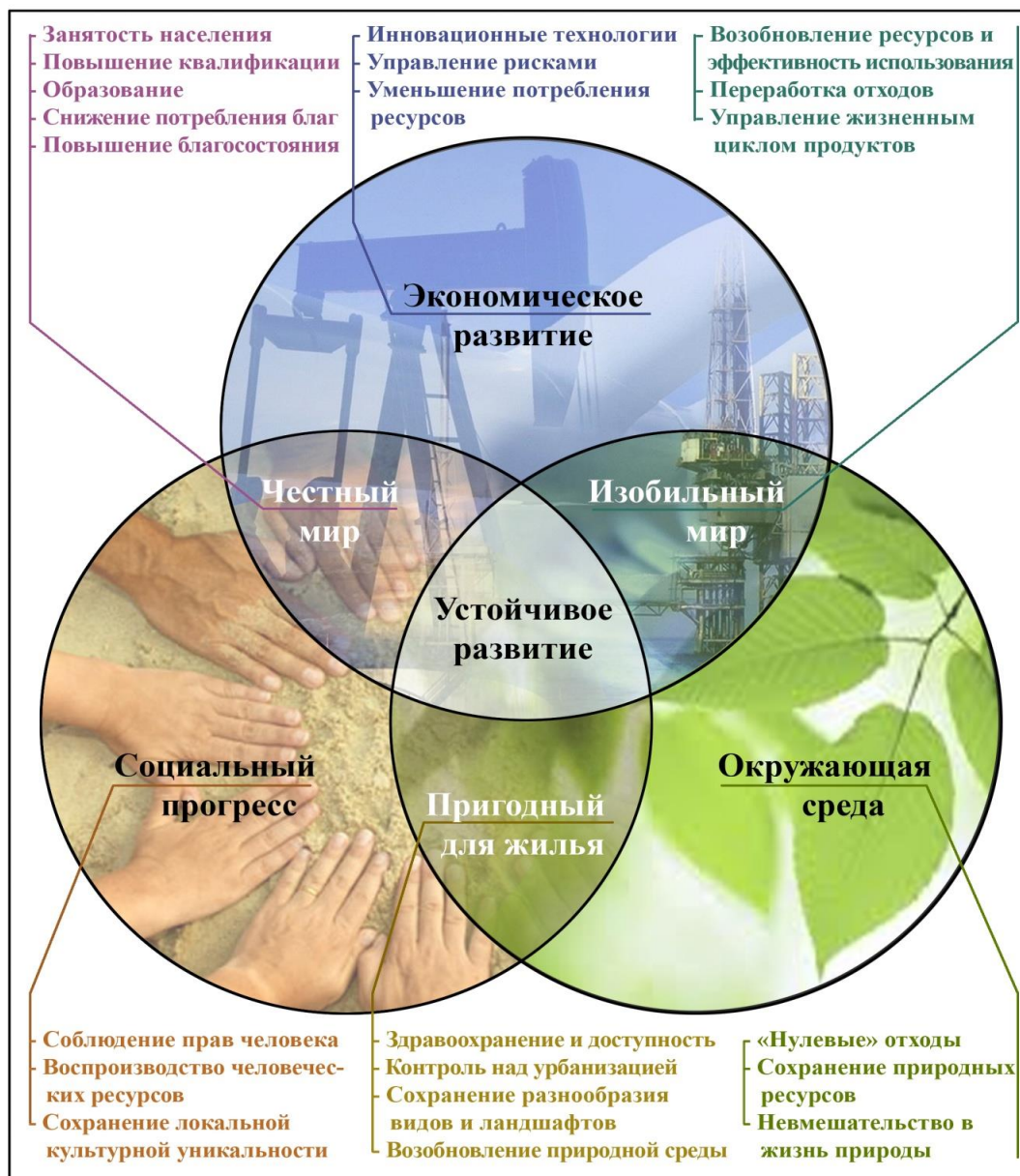

Рис. 1 Концепция устойчивого развития среды

В странах с различными историческими, культурными и политическими традициями на протяжении долгого времени складывались совершенно различные институциональные структуры финансирования и предоставления медицинских услуг и т.д. В связи с подобным многообразием естественно возникает вопрос о том, каковы сильные и слабые стороны отдельных систем и какой подход предпочтительнее в той или иной социокультурной ситуации [3]. В украинской теории архитектуры данная проблема только начинает осознаваться и осваиваться. Ввиду особенностей украинской культуры, менталитета и исторического

прошлого прямое заимствование наработок европейской архитектурной науки не представляется правильным и возможным. Поэтому и возникает необходимость в исследованиях, направленных на изучение данной проблемы применительно к современным условиям Украинской реальности, а также сложная задача формирования системного взгляда на проблему, который бы способствовал развитию архитектурной среды медицинских комплексов в гуманистическом ключе.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Больницы – сложные учреждения, нередко окруженные таинственным ореолом, территориальное распределение и структура больниц часто отражают потребности предшествующих поколений; нередко больницы кажутся весьма устойчивыми к переменам. Тем не менее, им приходится, так или иначе, приспосабливаться к изменениям в составе населения и в картине заболеваемости, а также к техническому прогрессу и к новым общественным ожиданиям. Как больницы, так и политики, и архитекторы-проектировщики должны реагировать на эти факторы, побуждающие к переменам. Больницы – важный элемент систем здравоохранения, без которого невозможно представить себе процесс реформ; вместе с тем исследователи и те, кто разрабатывает политику в области здравоохранения, почему-то не обращают на институт больниц особого внимания. Значимость больниц в системе здравоохранения обуславливается несколькими причинами. Во-первых, на больницы уходит значительная часть бюджета здравоохранения: в среднем в Европейских странах около 50%. Во-вторых, положение больниц на вершине системы здравоохранения означает, что принятая ими политика, определяющая доступ к специализированным медицинским услугам, оказывает значительное влияние на услуги здравоохранения в целом. В-третьих, специалисты, работающие в больницах, составляют ведущую «прослойку» медиков-профессионалов. Наконец, благодаря прогрессу медицинской технологии и фармацевтической промышленности и возрастающему значению доказательной медицины больницы становятся особенно важным фактором, влияющим на здоровье населения в целом. Если больницы организованы недостаточно эффективно, их потенциально положительное влияние на здоровье населения может снизиться или даже переродиться в свою противоположность.

На функционирование больниц влияют такие факторы, как изменение численности и образа жизни населения, картина заболеваемости, научный и технический прогресс, общественные и политические ожидания. Новые формы и типы лечения требуют, по-новому обученного персонала, новых методов работы и, что особенно важно, новых зданий и помещений. Данные изменения приводят и к изменениям в функционировании лечебных учреждений. Так с начала 1980-х годов многие развитые страны стремятся сократить емкость (или пропускную способность) больниц, делая основной упор на альтернативных формах организации медицинской помощи. Больницы постепенно ограничивают свою деятельность, лечением острых случаев, принимая только таких больных, которые нуждаются в относительно интенсивной помощи, в постановке сложного диагноза или в сложном лечении. Соответственно требуется определенные трансформации и в организации предметно-пространственной среды, отвечающей новым условиям работы. Лица, ответственные за внедрение новых форм организации медицинской помощи, далеко не всегда имеют в своем распоряжении готовую программу действий. Европа весьма разнородна; в системе здравоохранения каждой отдельной страны запечатлелись ее культура и история. Многочему можно научиться из опыта других стран; вместе с тем политика, эффективная в одной культурно-исторической ситуации, не может быть прямо продублирована в другой. Сказанное может быть проиллюстрировано на примере часто задаваемого вопроса о том, какое число больничных коек является «правильным». Среди западноевропейских экспертов существует согласие насчет того, что в советскую эпоху емкость больниц в странах Восточной Европы была чрезмерно высока и ныне ее следует сократить; вместе с тем сравнения с западноевропейскими нормами емкости, эти сокращения должны проводиться весьма осторожно [4].

Одно из определений «больница» гласит: это «учреждение, предоставляющее койки, питание и постоянный медицинский уход для своих больных, пока их лечат профессиональные врачи» [5]. Хотя это определение отражает суть понятия «больница», последнее в равной степени может относиться к самым разнообразным структурам. Больница может представлять собой здание с десятью койками и без проточной воды, как в сибирской деревне, или крупный многопрофильный центр, оснащенный самым современным оборудованием, как в западноевропейском городе. Подобное разнообразие неудивительно: в одних европейских странах на больницы отпускается менее 50 евро в год на душу населения, тогда как в других странах – до 14000 евро в год [6, 7]. Во-вторых, типологическая классификация больниц может представлять определенные трудности. В-третьих, одна больница может занимать много зданий, а больницы, находящиеся в разных местах, могут сливаться в единую организационную структуру. Так, в Великобритании с 1992 г. понятие «больница» в статистических сводках не используется, а вместо этого публикуются статистические данные о больничных трестах; последние часто включают здания, расположенные в разных местах. В других странах «рассредоточенные» больницы могут функционировать как единая организация, но в статистических сводках проходят по отдельности. Данные о больницах и койках в разных странах часто легко доступны, однако интерпретация этих данных может представлять определенные трудности. В четвертых, предусматривает ли определение больницы только ту деятельность, которая происходит в ее стенах? В

результате вертикальных слияний больницы могут выполнять и другие функции, в том числе реабилитационную, как это часто происходит в США [8]. Прогресс в области обезболивающих средств кратковременного действия позволяет небольшим автономным хирургическим подразделениям осуществлять операции в амбулаторных условиях. Функционируют также автономные родильные подразделения и автономные подразделения для хронических больных, где средний медицинский персонал обеспечивает услуги, в иных случаях предоставляемые врачами. Хотя на больницы уходит значительная часть бюджета здравоохранения, их деятельность – в отличие от деятельности структур первичной медицинской помощи – исследована относительно слабо. Научные работы, посвященные деятельности больниц, редко пользуются широкой известностью; причины успехов и неудач, несмотря на серьезную реструктуризацию больничных систем, остаются недостаточно хорошо понятыми. Слабое развитие исследований о системах и организациях в здравоохранении резко контрастирует с обилием научных работ о всевозможных формах клинического вмешательства. Новое лекарство не может быть внедрено без всесторонних научных экспериментов; что касается новых форм предоставления лечебных услуг, то их внедрение обычно происходит без детальной предварительной научной оценки. Итак, вопрос о всемерном повышении влияния больниц на состояние здоровья населения исследован мало. Это могло бы показаться удивительным, если бы задача не была столь масштабной. Во-первых, больница – это сложная организация, а не простое подразделение. Задачи, стоящие перед крупными больницами, многообразны, нередко конфликтуют друг с другом и могут отличаться от тех задач, которые должны решаться отдельными подразделениями [9, 10].

Сравнительный анализ по отдельным странам не всегда позволяет связать наблюдаемые результаты с определенными политическими мерами, однако он помогает избавиться от предвзятых мнений и извлечь полезные уроки из чужого опыта. Сравнительный анализ по отдельным странам позволяет идентифицировать политические альтернативы, оценить успех или провал определенной стратегии и лучше понять значение контекста. Однако сравниваемые данные требуют к себе самого осторожного отношения, поскольку даже основополагающие понятия – такие, как больничная койка или средний медицинский персонал, – в разных странах зачастую трактуются по-разному. Как уже было отмечено, термин «больница» в разных странах может иметь различные значения и функции. Западноевропейские больницы в настоящее время сосредоточены преимущественно на лечении острых случаев, тогда как больницы в Восточной Европе и в некоторых частях Южной Европы продолжают выполнять функции социальной опеки и охраны здоровья.

Структурная негибкость больниц и неторопливый темп их функционирования контрастируют с быстро меняющейся средой. Больницы характеризуются значительной устойчивостью, которая имеет не только структурную, но и, так сказать, культурную природу. Можно сказать, что больницы – это структуры, рассчитанные на длительное и, в общем, неизменное существование. Функциональная конфигурация больниц часто отражает устаревшую практику здравоохранения и не учитывает изменений в структуре заболеваемости. В Западной Европе есть больницы, донны занимающие помещения бывших монастырей; вместе с тем даже относительно новые больницы не успевают за происходящими процессами. Отставание больниц даже может выражаться в недостаточном количестве розеток для непрерывно растущего числа электронных приборов, в недостаточном числе операционных мест и т.д.

За последние два десятилетия удалось извлечь важные уроки из опыта реформирования здравоохранения в Европе. Один из уроков заключается в том, что политические меры, основанные на рыночных принципах – таких, как конкуренция, – оказались в плане сдерживания расходов менее эффективны, чем меры регулирующего и бюджетного характера. Среди мер, направленных специально на улучшение работы больниц, – установление ограничений на больничные бюджеты и регулирование распределения больничных коек. Также, удалось лучше понять факторы среды, влияющие на здоровье населения и на деятельность больниц. К числу таких факторов относятся изменение возрастного состава населения, изменение структуры заболеваемости населения и быстрый технический прогресс.

Недавние научные публикации о больницах содержат принципиально новые данные по таким вопросам, как оптимальная пространственно-планировочная организация больниц и ее влияние на профессиональное поведение больничного персонала. Недавний опыт стран Восточной Европы по реструктуризации больших больничных комплексов также помогает лучше уяснить причины успехов и неудач, обусловленных применением определенных управленческих мер. Хотя больницы являются ключевым элементом реформы системы здравоохранения, они долгое время рассматривались как своего рода черный ящик: их влияние на здоровье населения оставалось во многом неясным. Ныне, однако, исследователи имеют возможность заглянуть внутрь этого «черного ящика» и задаться вопросом о том, насколько эффективна деятельность больниц и почему больницы в каждой отдельно взятой стране именно таковы, и какие проблемы встают перед больницами ныне и могут возникнуть в будущем. Проектирование и строительство больниц – важная и сложная тема будущего [11].

В настоящей статье больница рассматривается с системной точки зрения. Понятия и принципы теории систем применяются в разных областях, включая исследование таких сложных организаций, как больницы. Общая теория систем предлагает ряд понятий, помогающих объяснить характер работы больницы, идентифицировать и упорядочить проблемы, затрагиваемые в настоящей работе. Ключевое свойство открытой системы заключается в том, что она должна взаимодействовать со своей средой, дабы обеспечить ресурсы, необходимые для ее выживания, адаптации и роста. Это значит, что больница должна

рассматриваться в связи со своей средой и что эта среда сама по себе является важным средоточием исследовательского интереса. То, как больница реагирует на политические меры и стимулы, зависит от ее роли и функции, равно как и от убеждений и опыта тех, кто взаимодействует с ней. Именно поэтому необходимо иметь понятие об историческом развитии больниц в европейских системах здравоохранения. Больница подвержена постоянному влиянию множества внешних факторов (факторов среды). Среди факторов среды – изменение состава обслуживаемого населения, изменение структуры заболеваемости населения и общественных ожиданий; все эти факторы, так или иначе, влияют на работу больничных служб. Второе свойство системы заключается в том, что она существует внутри иерархии других систем; соответственно больница может исследоваться с точки зрения различных системных уровней. Отдельно взятая больница должна рассматриваться как часть целостной системы больниц, как часть системы здравоохранения данного государства и, наконец, как часть большой социально-экономической и политической системы. Чтобы очертить контекст, необходимый для понимания отдельных больниц, мы прослеживаем тенденции развития больничных систем в разных странах Европы. Изучение больниц с точки зрения разных системных уровней позволяет провести разграничение, принципиально важное для нашего анализа политических стратегий, а именно – разграничение между внешними и внутренними рычагами перемен. Третье фундаментальное понятие теории систем – взаимозависимость между различными элементами, входящими в состав организации. Источник системности – совокупность организующих взаимодействий между частями; свойства отдельных частей могут быть поняты только в связи с целым. Больница представляет собой комплексную организацию, состоящую из ряда подсистем. К числу последних относятся, например, системы набора и удержания персонала, системы организации вспомогательных служб, системы воспроизведения диагностических схем для клиницистов. Все эти подсистемы могут преследовать собственные интересы, однако любое сколько-нибудь заметное изменение одной из частей непременно повлияет на функционирование остальных частей.

В границы системы, рассматриваемой в настоящей работе, входят больницы, предоставляющие вторичную и третичную медицинскую помощь, но не входят учреждения, предоставляющие услуги по долгосрочному уходу. За этим на первый взгляд простым определением скрыты достаточно сложные проблемы. Ключевой вопрос для современной больницы заключается в том, какие типы медицинских услуг должны предоставляться в ее стенах. Элементы системы, включая отдельные больницы, находятся в динамическом взаимоотношении друг с другом и с меняющейся средой. Эти отношения влияют на оптимальный размер каждого элемента и на способ распределения элементов [12].

Проблемы, затронутые в настоящей работе, в ряде случаев тесно взаимосвязаны; наличие границ между ними отражает непосредственные интересы тех или иных разработчиков политической линии. Проблемы могут быть объединены в четыре группы. Первая группа – совокупность факторов, влияние которых больничная система начнет испытывать в скором будущем. Вторая группа проблем связана с тем, какова должна быть конфигурация системы и как нужно управлять системой; речь идет о размерах, внутренней структуре и функциях больниц. Третья и четвертая группы – внешние и внутренние рычаги перемен [13].

Как уже говорилось выше, одним из системообразующих факторов в функционировании больничных учреждений является фактор контекста, т.к. в каждой отдельно взятой стране функционирует больничная система определенного исторически сложившегося типа. Каждая система существует и развивается не только за счет финансовых вливаний, но и за счет исторического наследия в виде долгосрочных вложений в мощности, людей и знания. Кроме того, в будущем разным странам предстоит столкнуться с разными проблемами, поскольку картины заболеваемости и общественные ожидания варьируют в них в весьма широких пределах. Поэтому не будет одного рецепта на все случаи жизни. Огромный технический прогресс в области хирургии позволяет расширить спектр операций, которые могут быть сделаны в амбулаторных условиях вне больничных стен. Стоило бы также задаться вопросом о том, что лучше для долгосрочного ухода – большие обезличенные больницы или компактные учреждения, специально предназначенные для этой цели и находящиеся ближе к семье больного. Учреждения здравоохранения во многом являются продуктом сложившегося образа жизни и особенностей исторического развития конкретного общества. Основания, обусловившие их территориальное местоположение и пространственно-планировочную структуру, могут сохранять свою силу, но могут и устареть. Как бы то ни было, эти основания нуждаются в регулярной переоценке. Население многих стран стареет; связанная с этим возникает перспектива повышения расходов на здравоохранение. Можно предположить, что последствия старения населения можно смягчить, если передать часть функций больниц менее дорогостоящим службам социальной опеки. Основная проблема для больниц состоит в том, что пожилые люди будут страдать разнородными болезнями, для лечения которых потребуются координированные программы, предусматривающие участие многопрофильных групп медиков-профессионалов. Старение населения – лишь один из факторов, преобразующих общую картину заболеваемости. Больницам придется считаться и с эволюцией факторов риска – таких, как курение, режим питания и образ жизни. Кроме того, больницы должны реагировать на меняющиеся общественные ожидания и на более высокие запросы потребителей.

Но политики, медики и архитекторы должны выработать взгляд на больничную систему как на единое целое: ведь отдельно взятая больница не должна рассматриваться в изоляции. Прежде всего, политики

должны учесть точку зрения определенной части населения, имеющей определенные потребности в медицинской помощи, и осуществить инспекцию всего спектра медицинских услуг, оказываемых больницами и коммунальными учреждениями. Так же необходимо учитывать, что при организации больничных служб важна географическая доступность. Следует также иметь в виду те элементы медицинской помощи, которые могут предоставляться вне больниц, например реабилитация.

ВЫВОДЫ

Страны Европы располагают отличными друг от друга системами здравоохранения и устоявшимися принципами пространственной организации больничных учреждений к тому же в ряде стран на сегодняшний день происходят весьма масштабные преобразования в этой сфере. Тем не менее, были выявлены три основных момента, актуальные для всех. Во-первых, больницы существуют ради улучшения здоровья населения; эту задачу они выполняют не только, предоставляя медицинскую помощь в соответствии с потребностями и ожиданиями своих пациентов, но и посредством обучения и научных исследований. Во-вторых, больницы составляют лишь одну из частей системы здравоохранения. Они не могут рассматриваться изолированно друг от друга или от других учреждений, предоставляющих медицинскую и социальную помощь. В-третьих, грамотно и гуманно организованная архитектурная среда учреждений здравоохранения имеет прямое отношение к поддержанию здоровья населения и оказанию своевременной и качественной медицинской помощи.

В связи с этой ситуацией многие развитые страны, уже остро ставят вопрос о необходимости серьезных исследований и программ, направленных на изучение проблем формирования архитектурной среды учреждений здравоохранения, соответствующей общегуманитарной концепции устойчивого развития. Ведь, с одной стороны – именно архитектурная среда формирует поле возможностей для жизнедеятельности общества, являясь фундаментальным адаптивным ресурсом, а с другой стороны – общество формирует архитектурную среду и тем самым задает условия для своего существования. И реализация этой фундаментальной взаимосвязи в организации предметно-пространственной среды больничных учреждений в контексте концепции устойчивого развития, на сегодняшний день представляет собой актуальнейшую проблему.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. The World Health Report 2000. Health Systems: Improving Performance. [Электронный ресурс] // Geneva. – 2000. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.who.int/whr/2000/en/>.
2. European Health for All Database. Copenhagen [Электронный ресурс] // WHO Regional Office for Europe. – 2001. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.who.int/iris/handle/10665/108565#sthash.jP6JFvgX.dpuf.3>.
3. Roos, N.P. Monitoring the impact of hospital downsizing on access to care and quality of care / N.P.Roos, C.Burchill // *Med Care*. – 1999. – P. 35–50.
4. Hensher M. International trends in the provision and utilisation of hospital care / M. Hensher, N. Edwards, R.Stokes // *British Medical Journal*. – 1999. Vol. 319. – P. 797–798.
5. McKee M. Public health in Europe / M. McKee, B.Jacobson // *Lancet*. – 2000. №19. – P. 8–15.
6. Mossialos E. Health care and cost containment in the EU / E. Mossialos, J.Le Grand – 1999. – P. 135–150.
7. Murphy, D. Where the Indus is Young – a Winter in Baltistan / D. Murphy – London : John Murray, 1995. – P. 58–61.
8. Perrow C. Complex organizations: A critical essay / C. Perrow. – Illinois, 1986. – P.13–15.
9. Pollock A.M. The private finance initiative: planning the 'new' NHS. Downsizing for the 21st century / A.M. Pollock, M.G. Dunnigan, D. Gaffney, 1999. – 319 c. – P. 79–84.
10. Reissman D.B. Downsizing, role demands and job stress, *Journal of Occupational and Environmental Medicine* / Reissman D.B, Orris P, Lacey R., 1999.– P. 89–93.
11. Rose R. Lesson-Drawing in Public Policy: A Guide to Learning Across Time and Space / Richard Rose. – London : Chatham House, 1993. – 194 p.
12. Saltman R.B. European Health Care Reform: Analysis of Current Strategies / R. B. Saltman, J. Figueras // WHO Regional Publications, European Series. – 1997. – №72.
13. Shanahan M. The unintended and unexpected impact of downsizing: costly hospitals become more costly / M. Shanahan, M. D. Brownell, N. P. Roos // *Medical Care*. – 1999. – №37. – P. 23–34.

СТРУКТУРА МЕНТАЛЬНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ КАК ДВИЖУЩИЙ ФАКТОР «МЕНТАЛЬНЫХ РЕВОЛЮЦИЙ»

Башкеева Елена Николаевна
ГВУЗ «Украинский государственный химико-технологический университет», кандидат философских наук,
доцент кафедры философии (Украина)
e-mail: iv.ishchenko@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Рассмотрены особенности функционирования структуры ментальных элементов субъектов истории в период «ментальных революций». Показано, что «ментальные революции» происходят под воздействием глобальных общественных изменений, затрагивающих материальную и духовную жизнь общества. Установлено, что воздействие на структуру ментальных элементов влияет на общий вектор общественного развития системы и ее динамику, вызывая тем самым изменение ментальности общества.

Ключевые слова: «ментальные революции», сознание, ментальные элементы, способ мышления, ментальное пространство.

РЕЗЮМЕ

Розглянуто особливості функціонування структури ментальних елементів суб'єктів історії в період «ментальних революцій». Показано, що «ментальні революції» відбуваються під впливом глобальних суспільних змін, які зачіпають матеріальну та духовну життя суспільства. Встановлено, що вплив на структуру ментальних елементів впливає на загальний вектор суспільного розвитку системи і її динаміку, викликаючи тим самим зміна ментальності суспільства.

Ключові слова: «ментальні революції», свідомість, ментальні елементи, спосіб мислення, ментальний простір.

ABSTRACT

The features of the functioning structure of the mental elements of subjects of history in the period of "mental revolution" described. It is shown that "mental revolution" occurs under the influence of global social change affecting the material and spiritual life of society. It is established that the impact on the structure of mental elements affect the overall direction of social development of the system and its dynamics, thereby changing the mentality of society.

Keywords: "mental revolution", consciousness, mental elements, way of thinking, mental space.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Актуальность данной темы обусловлена тем, что изменения в ментальном пространстве субъектов истории ведут к существенным изменениям социальных систем. Для современного человека, живущего в условиях научно-технического прогресса, быстро меняющегося мира, социально-экономической и религиозной нестабильности, изменения ментального пространства могут носить характер резких, фундаментальных перемен, то есть «ментальной революции», что проявляется в виде коренных, глубоких, качественных изменений глубинных структур мышления и поведения, ценностей и чувств, отношения к прошлому. Целью статьи является выявление особенностей функционирования структуры ментальных элементов субъектов истории в период «ментальных революций».

В современном философском дискурсе феномен «ментальных революций» еще не стал предметом пристального внимания, в отличие от разработки категории ментальности. Несмотря на то, что важность феномена «революций в способе мышления» подчеркивал еще И. Кант в «Предисловии ко второму изданию «Критики чистого разума» [1, с. 15–21], только в последнее время начали появляться исследования по данной тематике. Роль некоторых аспектов, в частности понятия ментального пространства, особенностей его изменения, рассмотрены в научных трудах Ж. Фоконье [2] и Дж. Лакоффа [3], М. А. Егоровой (2012) [4]. Важную роль «ментального конструкта» в условиях нестабильности исследовал Ищенко И.В. (2015) [5]. Классическими трудами по изучению ментальных изменений являются работы французской школы «Анналы» (М. Блок, Л. Февр, Ж. Ле Гофф, Ж.Дюби, и др.), а также труды Л. Леви-Брюля и Э. Дюркгейма. Важнейшим источником по данной проблеме являются научные разработки Ф.И. Щербатского и О.О. Розенберга по структуре ментальных элементов и их взаимодействия с сознанием.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Общепринятым является понимание революции как радикального, коренного, глубокого, качественного изменения, скачка в развитии общества, природы или познания, сопряженного с открытым разрывом с предыдущим состоянием. Революция как качественный скачок в развитии, более быстрые и

существенные изменения, отличается от эволюции, где развитие происходит более медленно, и от реформы, в ходе которой производится изменение какой-либо части системы без затрагивания существующих основ.

Исследователи давно сделали вывод о том, что способы познания окружающего мира, аппарат мышления, сфера эмоций и аффектов, реакции и импульсы деятельности, по существу, однородны в любом человеческом общении. Человек своими привычными средствами, своим вековым стихийным опытом справляется с повседневными трудностями бытия, но когда нависает нежданная опасность, грозит или уже началось бедствие, эпидемия, голодовка, засуха, землетрясение, привычные средства отказывают, вековой опыт бессилён, нужны экстраординарные меры. И вот тогда пускаются в ход магические действия, заклинания, молитвенные обращения к духам предков, к богам, принесение жертв, в том числе человеческих. Активизируется «дологическое мышление» (Л.Леви-Брюль) [6], сфера «коллективных представлений» (Э.Дюркгейм) [7, с.208] – тип мышления, нечувствительный к противоречиям, недоступный для логического контроля, для которого характерны оценки и нормы поведения, продиктованные не здравым смыслом, а эмоциями, чаще – традициями, привычками, унаследованными нормами поведения. Чем ниже уровень развития производительных сил труда и общий культурный уровень народа, тем больше доля сознания, подчиненная законам «дологического» мышления, и чем выше развито материальное производство и общий уровень культуры, тем больше возрастает тот сектор сознания, где господствуют здравый смысл и логические законы умственной деятельности. Рубеж, отделяющий «дологическое» мышление от «логического», режет на две половины сознание каждого человека, к какому бы отсталому или передовому народу он не принадлежал [8, с. 527–554].

«Ментальная революция» (революция в умах, сознании, мышлении) – это коренные, глубокие, качественные изменения глубинных структур мышления, сознания, образа мыслей, поведения людей. «Ментальные» революции проявляются в виде интеллектуального обновления, а формирование нового ментального кругозора неотделимо от социально-экономических и политических изменений. Между структурами с медленной эволюцией (обычай) и конъюнктурами, т.е. сменяющимися видами психологического климата, в которых проявляются кризисы, существует диалектическая взаимосвязь. Область ментальных конъюнктур – это область авангарда, наиболее восприимчивой к обновлениям части общества. «Ментальные» революции закрепляют себя в правовом поле. Каждый социальный класс, профессиональная и религиозная группа являются носителями своего характерного ментального кругозора. Революционные ментальные изменения проявляются в трех измерениях – человеческом, социальной среды и видов деятельности. Так, «ментальная революция» на рубеже XX–XXI веков означалась глобальными переменами в экономике, политике, социальной структуре общества, которые сопровождались кардинальным переломом в ментальном пространстве субъектов, в том числе коренном изменении идеалов, ценностей, смысловых жизненных установок, символов и т.д.

Теория ментальных пространств (mental spaces) Жюль Фоконье (1994) определяет ментальные пространства как упорядоченные множества с элементами и отношениями между ними, открытые для пополнения их новыми элементами и отношениями [2]. В ментальные пространства входят непосредственно данная нам реальность (так, как мы понимаем); гипотетические ситуации; ситуации, относящиеся к прошлому и будущему (так, как мы их понимаем): вымышленные ситуации, например, живописные кинематографические сюжеты; предметные области (такие как экономика, политика, математика и др.) [3]. Термин «ментальное пространство» в последнее время довольно часто используется для обозначения особой ментальности, или менталитета, в той или иной культуре [4, с. 62–67].

Считается, что понятие «ментальность» в XX в. вводит в научный оборот французский философ-позитивист, впоследствии антрополог Л. Леви-Брюль (1910, 1922). Однако активизация исследования ментальности началась уже со второй половины XIX в. [9, с. 105]. В 1842 г., когда, согласно словарю Робера, слово возникло во французском языке, оно имело значение, аналогичное английскому «mentality», и означало то, качеством чего есть область ментального. Эмиль Литтре в своем «Словаре» издания 1877 г. объясняет появление слова «ментальность» влиянием позитивистской философии [10]. Одним из первых, кто стал применять понятие «mentalité» в средствах массовой информации Франции в конце XIX века, был Ипполит Стюпию. После смерти позитивиста Огюста Конта вышла его статья «Позитивная философия», в которой И. Стюпию настаивал на необходимости формирования научного мышления, и замене «религиозной ментальности», основанной на вере в сверхъестественное, новой, «позитивной ментальностью», основанной на вере в силы природы, науку. Автор трансформировал английское понятие «mentality», то есть качество, склад ума, особенность мышления, – и из сферы философии сознания переместил его в область создания новой системы правления, основанной на идеалах позитивной науки. И. Стюпию настаивал, что смена правительства должна быть глубокой, полной, и решающее значение имеет обновленная интеллектуальная революционная философия. «Если «теологическая ментальность» основана на принципе божественного права монархической власти, то позитивистское мышление отрицает этот сверхъестественный провиденциализм, и не преувеличивает роль монарха. Полагать, что божественное провидение управляет миром, или признать, что существуют естественные законы, которые регулируют лишь человек, – это два пути мышления, две ментальности» [11]. Противостояние между религиозными воззрениями и научной мыслью во Франции в конце XIX в. углубилось. Во французской прессе все чаще стали появляться выражения «mentalité religieuse» (религиозная ментальность) и «mentalité scientifique» (научная ментальность). Оппозиция двух

ментальностей – теологической, основанной на вере в сверхъестественное, и научной, основанной на вере в естествознание, в силы природы, была настолько сильной, что в последующие годы во Франции появились предложения по новым проектам обучения в обществе и образовании, которые конкурировали с религиозными системами обучения. Основная задача того времени была обозначена в следующем: заменить старую «католическую ментальность» и установить, по крайней мере, в старших классах общества, новую ментальность (*mentalité nouvelle*), которая основана на последних достижениях науки [12]. Во Франции того периода не было социальной и политической стабильности. О внутривластном кризисе конца XIX – начала XX в. говорит уже тот факт, что за 43 года (1871–1914) в стране сменилось 56 правительств. Отделение церкви от государства, объявленное еще Великой французской революцией, все еще не было решенным вопросом. Возрождались самые темные суеверия, распространялись рассказы о видениях, появлении в разных местах Мадонны и ангелов. Церковь организовала целую сеть религиозных паломничеств и демонстраций. Современник тех событий аббат Мэньен назвал это состояние раскола «две несовместимых ментальности», и поместил статью с аналогичным названием во «Французской правде». Речь шла о двух несовместимых взглядах, по смыслу двух отдельных радикальных мышлениях, культурах, хотя и говорящих на одном языке. Священник указывал на поляризацию ментальности французского общества, констатируя отсутствие общих точек соприкосновения с оппонентами как в рациональной сфере, так и в области веры. Автор отмечал, что в области рациональной люди друг от друга настолько далеки, что даже законы логики являлись предметом обсуждения между ними. В области веры деление также было велико, потому что даже в вероисповеданиях проявлялось непонимание общего смысла слов, которые его составляют [13].

Л. Леви-Брюль объяснил особенности ментальности как способа мышления с точки зрения первичного единства, нерасчлененности сознания, в котором восприятие или познание соединяется или непосредственно сопровождается эмоцией и готовностью к действию. «Мыслить», «воспринимать», «видеть» означало нечто вроде «я испытал некое намерение или чувство и теперь имею его». Это может быть злое, жалостливое, дружеское или доброе чувство по отношению к определенному человеку или к миру вообще. Эта форма часто бывает заряжена эмоцией или энергией, например, завидовать, ненавидеть. Восприятие и знание включало в себя устойчивое расположение, чувство, активную эмоциональную направленность [14, с. 49–60]. В словаре современного человека отсутствует термин для сложного единства, синкретизма ментальных элементов и сознания. В восточных философиях (например, буддизм), термин «*citta-caitta*» (сознание – ментальные элементы) такой термин присутствует, что подробно проанализировал в начале XX в., практически одновременно с Л.Леви-Брюлем академик Ф. И. Щербатской (1923 г.) и его ученик профессор О. О. Розенберг (1918). Чистое сознание без содержания, познающее нечувственные или абстрактные объекты, непосредственно сочетается с ментальными элементами, или способностями. Они делятся на:

1. 10 общих ментальных факторов, присутствующих в каждом моменте сознания: ощущение, представление, усилие, соприкосновение, желание, понимание, память, внимание, намерение, сосредоточение.

2. 10 общих – «хороших» моральных сил, наличествующих в каждом благоприятном моменте сознания: убежденность в воздаянии, чистота духа; мужество (энергия) в добрых делах; невозмутимость, безразличие; скромность и стыдливость в отношении самого себя; отвращение к предосудительному, совершаемому другими людьми; отсутствие (страстной) любви; отсутствие ненависти; непричинение насилия; готовность к умственным действиям (легкость интеллекта); сохранение и использование благоприятных элементов бытия.

3. Общие «омраченные» элементы, наличествующие в каждом неблагоприятном моменте сознания: неведение (обратное пониманию), и поэтому изначальная причина волнения мирового процесса; беспечность; ментальная лень; безверие в воздаяние; лень, пассивный темперамент; приверженность к наслаждению, сангвинический темперамент.

Всегда же плохи следующие два:

1. Бесстыдство в отношении самого себя и своих действий, высокомерие, недостаток скромности; бесстыдство в отношении других;

2. 10 единичных порочных элементов: злоба, насилие; лицемерие; хитрость; зависть; ревность; одобрение предосудительного; причинение вреда, угрозы; нарушение дружбы; обман; вероломство, надувательство; самодовольство, самолюбование. Эти 10 элементов описываются как чисто ментальные; они могут, и должны быть подавлены знанием, а не сосредоточением.

3. 8 элементов, не имеющих определенного места, но способных войти в различные сочетания: раскаяние; отсутствие реакций; апатия; искание; установление; страсть; ненависть; гордость; сомнение.

В каждом моменте или ментальном состоянии всегда имеется 1 преобладающий элемент [15, с. 192]. Чистое сознание никогда в действительности не могло появиться в своем истинном, отдельном состоянии. Оно всегда сопровождалось каким-либо вторичным ментальным явлением. Нет духовной субстанции, отдельной от ментальной сферы; нет духовной субстанции, отдельной от психических элементов или способностей, понимаемых как тонкие реальности или субстанции особого рода, почти такого же характера, как элементы материи.

Различные ментальные элементы более тесно связаны с сознанием, чем атомы материи связаны

друг с другом. Это обстоятельство в буддизме получило характеристику полного и интенсивного соединения, и оно было объяснено как «следование за» и «окутывание» сознания соответствующими ментальными элементами; это означает, что они – сателлиты сознания, они появляются и исчезают вместе, они произведены теми же причинами и имеют тот же нравственный аспект. Ментальные элементы не включены в сознание, но сопутствуют с ним, они совместно окутывают его, но, несмотря на это, являются отдельными элементами. Некоторые ментальные элементы могут быть подавлены только простым знанием; другие – лишь путем экстаза.

В одном индивидуе в данное время определенный элемент может преобладать, в то время как в другом индивидуе или же в другое время в этом же самом индивидуе может получить преобладание другой элемент. Мы, соответственно, говорим «я помню», «я думаю», «я желаю», но это не означает, что в тот момент, когда я вспоминаю, я не желаю. Всякое сознание рассматривается в буддизме как состоящее в каждый данный момент из собрания ментальных атомов, способностей или элементов [16 с. 192, 207]. Его ученик профессор О.О. Розенберг в работе «Проблемы буддийской философии» (1918) указал, что для обозначения неразрывности элементов сознания и ментальных элементов употребляется сложный термин «читта-чайтта» (citta-caitta): «сознание – ментальные элементы», что рассматриваются вместе; они вместе «рождаются» и вместе «исчезают», они вместе опираются на «манас», то есть на сознание предшествующего момента, что возникло, в свою очередь, вместе с «чайтта» или «ментальными элементами предыдущего момента» [17, с. 48, 121].

ВЫВОДЫ

Таким образом, «ментальные революции» происходят под воздействием глобальных общественных изменений, затрагивающих материальную и духовную жизнь общества. С точки зрения синергетической теории, ментальные революции являются следствием бифуркации одной из составляющих диссипативной структуры сферы общества, которая входит в структурный кризис, охватывает глубинные стороны общественного сознания и способствует развитию системного кризиса. Определяющей основой «ментальных революций», являющейся дополнительной флуктуацией, провоцирующей переход структурного общественного кризиса в системный, является интерференция структуры ментальных элементов.

Проведенное исследование дает нам основание утверждать, что в условиях быстро меняющегося мира и социальной нестабильности бифуркация индивидуального и массового сознания одновременно происходит в тот момент, когда под воздействием глобальных факторов, например социальной революции, меняются стереотипы мышления, образцы нравственного сознания, соотношение ментальных элементов. Логично назвать эти изменения «ментальной революцией» в том случае, если они имеют устойчивый характер и закрепляются в массовом сознании. В качестве решающей флуктуации выступает, как правило, структурный кризис. Он может быть следствием модернизации, воздействия научно-технического прогресса и других факторов. Структурный кризис запускает системный кризис, что приводит к «ментальной революции», которая связана также с коренными изменениями в ценностной системе индивидов и групп, которые фиксируются на уровне различных поколений, одновременно живущих в обществе. Воздействуя на одни ментальные элементы знанием (образованием), на другие – воспитанием, религией, медитацией, и т.д., – можно повлиять на общий вектор общественного развития системы и ее динамику, изменив тем самым ментальность общества. Изменив структуру ментальных элементов, можно изменить общую интенциональность системы в определенном направлении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кант И. Предисловие ко второму изданию [Electronic resource] / И. Кант; пер. нем. Н. Лосского // Критика чистого разума. – М. : Мысль, 1994. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/kanti02/txt01.htm>.
2. Fauconnier, G. Mental Spaces. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 190 p.
3. Lakoff, G. Women, Fire, and Dangerous Things : What Categories Reveal about the Mind. Chicago : University of Chicago, 1987. – № XVII. – 614 p.
4. Егорова М.А. «Когнитивное пространство» и его соотношение с понятиями «ментальное пространство», «когнитивная база», «концептосфера», «картина мира» / М.А. Егорова // Вестник ИГЛУ. – 2012. – № 3.– С. 62–67.
5. Іщенко І.В. Політичні інститути в нестабільному середовищі: функціональні особливості : монографія / І.В. Іщенко. – Дніпропетровськ : Інновація, 2015. – 306 с.
6. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
7. Дюркгейм Э. Представления индивидуальные и представления коллективные / Э. Дюркгейм; пер. с франц. А.Б. Гофмана // Социология. Ее предмет, метод, предназначение – М. : Канон, 1995 – 352 с.
8. История первобытного общества : в 3 т. / отв. ред. Ю.В. Бромлей. – М. : Наука, 1986. – Т. 2. – 573 с.
9. Башкеева Е. Н. Особенности генезиса категории «ментальность» (историко-философский анализ) : дисс.

- ... канд. филос. наук : 09.00.05 / Башкеева Елена Николаевна. – Днепропетровск., 2011. – 209 с.
10. Jacques, Le Goff. Mentalities. A new field for historians [Electronic resource] / Le Goff Jacques // Social Science Information. – 2006. – Volume 2. – P. 81–97. – Режим доступа : <http://books.google.com.ua>.
 11. Stupuy, H. Turgot fut-il un homme d'état? [Electronic resource] / H. Stupuy // La philosophie positive. – 1877. – nov-déc. – P. 453. – Режим доступа : <http://books.google.com.ua>.
 12. Rigolage, E. «La pédagogie scientifique» [Electronic resource] / E. Rigolage // Revue occidentale. – 1899. – 1er semester. – T. 18. – P. 152–154. – Режим доступа : <http://books.google.com.ua>.
 13. Abbé, Maignen. «Deux mentalités incompatibles» [Electronic resource] / Maignen Abbé // La Vérité française. – 1904. – 25–27 février. – Режим доступа : <http://stl.recherche.univlille3.fr/seminaires/philosophie/macherey/macherey20052006/keck26102005cadreprincipal.html>.
 14. Онианс, Р. Б. На коленях богов. Истоки европейской мысли о душе, разуме, теле, времени, мире и судьбе / Р. Б. Онианс. – М. : Прогресс-Традиция, 1999. – 592 с.
 15. Щербатской, Ф. И. Центральная концепция буддизма и значение термина “дхарма” / Ф. И. Щербатской; пер. с англ. В. В. Семичева // Избранные труды по буддизму / Ф. И. Щербатской. – М. : Наука, 1988. – С. 112–198.
 16. Щербатской, Ф. И. Концепция буддийской нирваны / Ф. И. Щербатской; пер. с англ. В. В. Семичева // Избранные труды по буддизму / Ф. И. Щербатской – М. : Наука, 1988. – С. 199–262.
 17. Розенберг, О. О. Проблемы буддийской философии / О. О. Розенберг // Труды по буддизму / О. О. Розенберг. – М. : Наука, 1991. – С. 44–254.

СОЦИАЛЬНОЕ УЧЕНИЕ ПЛАТОНА О СПРАВЕДЛИВОСТИ В ЕГО ДИАЛОГАХ «КРИТОН», «ГОРГИЙ» «ГОСУДАРСТВО»

Шмат Руслан Петрович

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, аспирант кафедры философии (Украина)
e-mail: ruslan.schmat@gmail.com

РЕЗЮМЕ

В статье предлагается анализ проблемы и понятия справедливости в платоновских диалогах: «Критон», «Горгий» «Государство». В этих произведениях Платон раскрыл свои взгляды на государство и роль справедливости в ней.

Ключевые слова: справедливость, справедливое государство, справедливый человек, государственное устройство.

ABSTRACT

The article presents an analysis of the problem and the concept of justice in Plato's dialogues, «Crito», «Gorgias» «Republic». In these works, Platon opened his views on the state and the role of justice in it.

Key words: justice, fair state, a just man, polity.

РЕЗЮМЕ

У статті пропонується аналіз проблеми і поняття справедливості в платонівських діалогах: «Критон», «Горгій» «Держава». У цих творах Платон розкрив свої погляди на державу і роль справедливості в ній.

Ключові слова: справедливість, справедлива держава, справедлива людина, державний устрій.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Платон, сын Аристана и Периктионы, происходил из знатного и богатого рода, родился он в Афинах в 427 г. Будучи одаренным умственными и физическими преимуществами, он также получил прекрасное образование, следствием которого было его близкое знакомство с философскими теориями, которые составляли предмет интереса в Афинах. Пелопоннесская война внушила юноше желание политической деятельности. Однако его также привлекало развитие тогдашнего искусства, и он пробовал свои силы в различных родах поэзии. Обе эти склонности легко можно проследить во всей философии Платона; они оказались, с одной стороны, в философском учении о государственных задачах, а с другой – в художественной форме его диалогов. Но сначала то и другое было нераскрытое им из-за приверженности перед личностью и учением великого учителя Сократа, верным и одаренным учеником которого он был много лет [1, 151]. Фактически, философия Платона была реализацией Сократовых идей и дальнейшее их развитие. Сначала представим целостный обзор общественной жизни, как его понимал Платон, а затем перейдем к аналитическому изложению диалогов.

По мнению Платона, совершенство государства зависит от тех же условий, от которых и совершенство человека, поэтому в совершенстве государства мы видим совершенство человека, а в совершенстве человека – совершенство государства. Платон в работе «Тимей» писал: «Бог не имеет зависти, а потому хотел, чтобы и мир имел сущность, соответствующую ему [4, 71]. Он создал демонов и каждого из них поместил на родственной и свойственной ему звезде. Среди этих демонов получила место и человеческая душа, которая за уклонение от предписанного ей стремления к добродетели и за склонность к чувственности была послана в этот мир чувственных явлений и изменений. И тут она проявила себя в тройственном составе: по своей извечной сущности человек состоит из разумной души, но с ней сопряжена неразумная душа, есть вспышка гнева, а также способность чувственных желаний.

Итак, человек есть ум, а совершенство ума состоит в знании добра и мудрости; человек есть воля, и совершенство воли заключается в мужестве и способности подчинять свои чувственные страсти; человек является совершенство – и совершенство его заключается в ограничении вредных удовольствий и сдержанных неразрешенных. Есть еще четвертая добродетель – справедливость, благодаря которой каждая из этих сторон души делает свое дело. Она заключается в прямом подчинении чувственных сил воли и требует, чтобы сила воли, в свою очередь, была подчинена разуму. Именно эта справедливость, объединяя три силы души человека, производит в ней удивительную гармонию всех способностей. Платон говорит, что справедливая душа и справедливый человек живут хорошо, а несправедливая – плохо [2, 40]. Посмотрим дальше на это учение Платона о человеческих совершенствах, чтобы увидеть аналогию между справедливым человеком и справедливым государством. «Справедливая душа, – говорит он, – есть аристократическая или монархическая; здесь властвует познания добра или ум. Наоборот, несправедливость в душе имеет виды или степени: первая ступень несправедливости заключается в потере разумного знания; так возникает тимократическая душа. Большая степень несправедливости заключается в потере мужества, – так возникает душа олигархическая, и, наконец, крайняя степень несправедливости составляет тираническая душа» [2, 242].

В этом учении о человеческих несовершенствах видно все учение Платона о государственном строе жизни. Основным требованием для государственной жизни есть справедливость, которая заключается в том, чтобы каждый член государства был на своем месте и делал свое дело, или лучше то, к чему он призван по своей природе. Поэтому общественное положение человека должно определяться его естественной силой. Так, люди с чувственными потребностями назначаются самой природой в класс промышленников, люди с мужеством в сердце призваны к военному делу, к защите родной страны; люди со знанием добра и чувством справедливости призваны к званию властителей. Поэтому, в государстве Платона ни одна индивидуальная сила не должна потеряться, и для этого каждый человек должен находиться на том месте, с которого ему удобнее действовать. Другого государственного идеала Платон не знал, не знал его и весь греческий мир. Приспосабливаясь к идеалу этого государственного строя, Платон так определяет справедливость: «Справедливость есть обязанность каждого делать принадлежащее ему или то, чем каждый обладает» [2, 60]. Делая присуще и сообразно со своей природой, каждый человек входит в органическое целое и находится в правильном отношении подчинения целому, однако, не теряя своей личной свободы, а только направляя ее в соответствии с требованиями общества.

Конкретизируя идею государства, Платон довел учение о ней к мистицизму, и считал государство как таковой строй жизни, где человек удовлетворяет свои временные и вечные цели. Увлечен этой идеей, он проводит в своем идеальном государстве коммунистические и социальные тенденции, которые тоже часто дают о себе знать в истории политических учений. Это произошло потому, что по Платону справедливость, словно божественная воля, охватывает человека со всех сторон, вмешивается во все ее действия и состояния. Платон наметил идею такого государства, которое для объединения всех в государственную гармонию проникала во все сферы частной жизни со своими предписаниями, запретами, словом, с опекой над гражданами, как над детьми. Государство руководило рождением и воспитанием детей, отношениями супругов и отношением детей к родителям; поэтому вне государства не было ни одной сферы, где отдельная личность могла бы проявить свою индивидуальность; и это делается во имя абстрактной идеи справедливости.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Свои идеи о государстве и роль справедливости в нем Платон излагает в форме диалогов, участниками которых являются Сократ, который со своими оппонентами выражал мысли Платона. Характерные особенности Платоновского учения о государстве группируются вокруг таких основных убеждений: 1) Платон признавал неписанные божественные законы братьями человеческого писаного закона. Отсюда следует, что ценность писаного закона нельзя измерять тем приятным или неприятным впечатлением, которое закон производит на других людей; 2) Положение гражданина в обществе определяется не его личным эгоистическим расчетом, а справедливостью; 3) высокое звание царя или правителя может принадлежать только тому, кто возвысился до совершенного познания идеи справедливости; 4) Совершенное идеальное государство должно быть организовано для добродетели и через добродетель; 5) Человеческие государства должны быть устроены так, чтобы им открывалась возможность приближаться к идеальному, совершенному государству. В этих пяти принципах Платон в целом раскрыл свое понимание государства и законов. Каждый из названных принципов изложен в диалогах. Коротко изложим некоторые из них.

Диалог «Критон». Общая идея произведения такова: отношения человека с государством и отношение к законам не должны измеряться по личным впечатлениям. Поводом для раскрытия этой мысли стало следующее обстоятельство. Сократа осудили афиняне на смерть и бросили в тюрьму. Друзья советовали ему бежать оттуда, чтобы избежать смерти [3, 43]. Такой поступок со стороны Сократа, казался ему самому, был бы несправедлив, и он начинает обсуждать вопрос: хорошо, справедливо он сделает, если убежит из тюрьмы, как советуют ему друзья [3, 47]?

Сократ убежден, что никогда не надо делать незаконно. «Даже на несправедливость не надо отвечать несправедливостью, как это думают многие, потому что ни в коем случае не следует делать несправедливо» [3, 47]. По мнению Сократа; «Делать кому-либо зло – это значит быть несправедливым. Поэтому не надо ни воздавать за несправедливость несправедливостью, ни делать кому-либо зло, даже если кто-то тебе зло причинил» [3, 48].

С этой целью он олицетворяет сам афинский закон, дает ему язык и заставляет его говорить. Так этот олицетворенный закон отвечает на вопросы Сократа, задуманный побег – плохой и несправедливый поступок [3, 48]. Сократ считает, что он не имеет морального права бежать из тюрьмы даже тогда, когда государство обидело его и осудило несправедливо, потому что он обязан афинскому закону всем своим существованием. В случае его побега с тюрьмы законы ему скажут: «Сократ, неужели так мы с тобой договорились? Неужели ты готов не считаться с законным судебным приговором? «А когда мы удивимся этим словам, они наверняка скажут: «Не удивляйся, Сократ, но ответь нам. Не нам ли ты обязан своим рождением, разве это не мы освятили брак твоего отца с твоей матерью и позволили ему родить тебя? Ты считаешь, что эти законы плохо составлены» [3, 49]?

По силе такого значения закона для Сократа он обязан слушаться, как сын, как слуга. Если бы даже

афинский закон был несправедлив по отношению к нему, и тогда было бы крайне неблагодарно со стороны Сократа платить за несправедливость несправедливостью, ведь не разрешено сердиться на отца, когда он несправедлив в отношении сына [3, 49].

Закон говорит далее, что Сократ подчинился афинскому закону вполне свободно, а как афинский гражданин, который принимал участие в управлении, он имел полную возможность в свое время отменить эти законы, или же принять их. Если он не отменил, то, таким образом, он принял законы; поэтому нарушать закон бегством не следует; это означало бы нарушать договор [3, 49]. Афинский закон составляет часть мирового закона, поэтому, если бы он спас свою жизнь бегством, то нарушил бы афинский закон, а с ним и все человеческие и божеские законы [3, 51].

Следствием такого нарушения было бы то, что Сократа везде стали бы считать врагом законов, сначала за рубежом – человеческие законы, а затем и после смерти – божеские законы. Поэтому, задуманный план спасти жизнь бегством не мог быть принят по трем причинам: во-первых, своим бегством Сократ выразил бы крайнюю неблагодарность к афинскому закону; во-вторых, нарушил бы верность договору и, в-третьих, оскорбил бы все человеческое законодательство. «Итак, Сократ, послушай нас, своих воспитателей, и не цени ничего выше справедливости – ни детей, ни жизнь, ни ничего другого, чтобы появившись в Аиде, ты мог все это сказать в свою защиту перед его обладателями» [3, 51].

В этом произведении Платона оказался весь античный взгляд на государство и законы. Отношения человека и закона основываются здесь не на абстрактном понимании долга, а на чувстве справедливости, чести и личного мужества.

Другую идею, а именно, что положение гражданина в обществе определяется не его личным эгоистическим расчетом, а по справедливости, Платон развил в диалоге «Горгий». Этот собеседник Сократа был софист. А софисты учили, что единственное право – право сильного [3, 158].

Когда они приступили к изучению вопроса, какой же добродетели нужно ждать от общества, нужна ли она и для чего нужна, последовал ответ, что общественная жизнь настолько имеет для нас значение, насколько мы имеем в ней власть; добродетель нужна нам только для развития нашей власти. А средством для достижения этого влияния служит красноречие, которое возбуждает ум толпы и заставляет ее действовать согласно нашим расчетам. Поэтому красноречие есть настоящая политическая наука. «Поэтому, в других искусствах все знание связано с ручной работой и другой подобной деятельностью, а в риторике нет никакой ручной работы, здесь вся деятельность и все утверждения заключаются в речах. Поэтому я думаю, что искусство риторики – это искусство речей, и, как по мне, думаю правильно» [3, 158]. Платон выступает против софистического средства для достижения власти – против красноречия. Если красноречие, говорит он, льстит толпе, руководит страстями и эгоизмом, то оно уже не является политической наукой. Настоящее красноречие не служит человеческому эгоизму. Между настоящей и софистической речью существует такая же разница, как между поваром и врачом, из которых первый раздражает чувственность приятными впечатлениями от пищи, а второй доставляет телу здоровье [3, 168–169]. Кроме того, это политическое искусство имеет характер угодливый, но никак не характер власти, и поэтому оно противоречит основному стремлению софистов, так как для достижения власти нужно присоединиться правящей партии и уже она даст власть и значение в обществе. Поэтому, красноречие – неправильный способ для достижения власти и даже не ведет к цели. Таким же образом Сократ доказывает, что и право сильного ничтожное для человека. Предположим, что право является правом сильного, но целый народ, государство, общество сильнее лица, отдельно взятого, а потому и по правилу сильного отдельное лицо должно подчиняться сильному, то есть государству. Итак, цель невыполнима, а средства – позорные. Поскольку государство сильнее то имеет право диктовать отдельным членам правила и наказывать за несправедливость. По мнению Сократа значительно лучше терпеть, чем совершать несправедливость. «... Если бы возникла необходимость или несправедливо действовать, или несправедливо терпеть, то я с большим желанием выбрал бы справедливо терпеть, чем самому совершать несправедливость» [3, 176]. Софисты же, стремясь разрушить благосостояние ближнего, заставить его терпеть несправедливость, не могут, естественно, быть друзьями ни людей, ни Бога, потому что ко всем божественным и человеческим постановлениям они относятся враждебно. А там, где нет дружбы и справедливости, там не может быть и общества. Потому Земля и Небо, люди и боги объединены между собой общим строем, согласия и справедливости.

В конце диалога Платон обращает внимание на загробную жизнь и законы вечной правды, которая там после смерти будет реализована. После смерти, тени всех без исключения людей появляются в Миносе, праведного судьи. Очень часто души граждан, имеющих в государстве большое влияние, здесь появляются искаженные ложью. Тогда судья отправляет такие души в Тартар. Чаще всего попадают туда тираны, политики и государственные люди. Потому что, имея большую власть, они употребляли ее во вред. Очень немногие из властителей попадают на острова счастливых. [3, 231–232].

Поэтому Платон призывает: «... нужно больше остерегаться совершения несправедливости, чем несправедливого терпения, и что человек должен не казаться хорошим, а быть таковым на самом деле, как в домашнем кругу, так и на людях.

И если кто-то под любым осмотром станет плохим человеком, то должен понести наказание. И когда согласимся, что быть справедливым – это первое добро, то второе – это стать справедливым через наказание и предание себя в руки справедливости. Различного же заискивания – и к себе самому, и к другим людям,

отдельных или многих, – следует избегать, а красноречием надо пользоваться только справедливости ради, впрочем, как и каждым другим занятием » [3, 234].

Уже из этих двух Платоновых диалогов видно, что для него государство и справедливость есть священный предмет, и ее деятельность не является юридическая и моральная. Однако больше всего внимания проблеме справедливости Платон уделил в работе «Государство».

Задача этого разговора заключается в изложении того, каким образом организуется государство, существует для добродетели и через добродетель. Это произведение – крупнейший из произведений Платона, и если бы были потеряны другие его произведения, сам он был бы достаточно, чтобы воссоздать главные политические и философские убеждения Платона. Поводом для исследования стал вопрос о справедливости, популярное в то время, в частности, что такое справедливый человек и справедливое государство. Сначала идет довольно тяжелая спор собеседников об определении справедливости и справедливого человека [2, с. 8]. Попытки дать общее определение оказываются недостаточными. Поэтому Сократ выбирает другой порядок разговора и хочет лучше посмотреть на справедливость там, где она особенно проявляется в крупных размерах, а именно – в государстве [2, 53].

Переходя от справедливого человека к справедливому государству, Платон прямо объясняет происхождение государства из потребности жизни. Сожительство происходит естественным способом; каждый человек в отдельности не в состоянии удовлетворить свои потребности, поэтому люди объединяются, чтобы помочь друг другу. Каждый человек имеет в этой союзе особое значение, благодаря чему и происходит разделение труда. Поскольку каждый делает лучше то, к чему призван и способен, то справедливо, чтобы общество делилось на классы и общественные слои. Это учение об обществе, которое основывается на материальных потребностях, встречает осуждение уже у Аристотеля, который говорил, что образование и происхождение общества должно иметь более высокие побуждения, чем материальные. Но понятие Платона, когда он говорит о человеке, имеет идеальную сторону, из которой следует материальная. Занятия каждого человека на Земле обнаруживает высокую правду и Божье предназначение, как это раскрыто в «Федре», где говорится: «... что душа, в зависимости от того, сколько она смотрит на Небе истины, добра и красоты, получает соответствующий жребий Земли и соответствующий род занятий» [3, 310]. Так, вследствие этого закона одни выбирают поэтическую деятельность, другие – политическую; а бедные духом выбирают удовлетворение физических потребностей, например, земледельцы, ремесленники и купцы. Отсюда видно, что разные слои занятия, которые отвечают особым способностям каждого гражданина, имеют для Платона нравственный смысл; не материальная потребность, а моральное существо человека назначает ей место в том или ином слое. Далее каждый, может быть свободным только в пределах присущей ему добродетели.

Но идеалом, который дает правило для определения числа и качества слоев в государстве, человек, потому что государство есть человек в крупных размерах. Обратим внимание или на существенные стороны государства, или на существенные стороны человека – получим три слоя, совокупность которых составляет государство. Существенные потребности для совместной жизни такие: питание, защита и управление. Итак, в государстве необходимо различать три слоя: так в ней средства к существованию поставляет слой промышленников, земледельцев и купцов; средний слой обеспечивает государству защиту, это воины или сторожа; а самый высокий слой – чиновники – заботится о порядке в государстве. Два последние слои имеют исключительно общественный характер, а первый слой исключительно частный. Слой промышленников, ремесленников и купцов не имеет дела с общественными занятиями. При этом характерно, что в своем производстве «Государство» Платон не занимается третьим промышленным слоем. Он ничего не говорит ни о его организации, ни о воспитании. Этот класс, удовлетворяя потребности двух других классов, наслаждается благополучием, предоставленным ему, а именно: индивидуальной волей, имеет для него особый интерес. Называть этот низший класс рабами – несправедливо, поскольку он состоял из свободных эллинов, а не рабов.

В правильном распределении трех слоев заключается вся сущность государства как воплощение полной справедливости. Все особенности государства вытекают из этого строя, потому что он воплощает четыре добродетели: мудрость, храбрость, умеренность и справедливость. Государство, которое состоит во взаимодействии добродетелей, является человеком больших размеров или миром малых размеров; так и весь мир состоит из трех элементов: материального, математического и идеального. Идеальный элемент принадлежит царской власти, математический принадлежит исполнительной власти, а материальный – рабочему классу. Хотя все остальное происходит само по себе из этого строя, но Платон исследует средства, необходимые для осуществления идеи государства. Таких средств – два: воспитание и институты.

Воспитание – общая основа всех побед, должно иметь религиозную основу. Пока люди имеют неправильное понятие о Боге, они не могут образовывать свою жизнь. Платон требовал, чтобы детям прививались мысли о Боге правдивее, чем те, которые ходят в народе, благодаря Гомеру и другим поэтам, – поэтому он критикует их и изгоняет из государства великого поэта Гомера. Ведь благодаря поэтам дети слышат, как боги прибегают к похоти, как советуют совершать зло, как боги могут наказывать честность и награждать бесчестность – все это развивать и воспитывать невозможно; поэтому поэтические произведения должны подлежать строгой цензуре [2, 64]. Поэтому, должно идти специальное воспитание. У греков основой воспитания является музыка и гимнастика. Эти два средства у Платона имеют другое значение, чем в спартанцев, в которых гимнастика только закаляет тело и имеет материальный характер – готовить солдат. А

музыка, по их мнению, не имея должного направления, разнеживает дух и склоняет его к моральному бессилию. У Платона имеют место оба средства воспитания духа: гимнастика делает дух мужественным, а музыка – способным воспринимать все прекрасное. Правильное сочетание этих двух средств составляет основу надлежащего воспитания. Есть музыка, расслабляющая, поэтому ее выгоняют из государства, и есть аморальная поэзия, которая должна подлежать той же цензуре; в поэзии дети имеют возможность черпать все отличное. Красивые поэтические песни воспитывают благодарность богам или мощь честного человека в беде. Для постепенного перехода от низшего воспитания к высшему необходимо пройти среднее образование, которое получают из математической науки. Эти науки отличаются от эмпирических наук тем, что у них форма имеет преимущество над материей и единство над численностью.

Математика служит необходимой подготовкой к диалектике – науки, которая раскрывает в абстрактной форме познания добра. Диалектика включает в себя всю систему истинного знания. Чтобы предсказать, какое важнее образование, нужно знать, в какой тесной связи ставит Платон философию и искусство властителя. Пока философы не будут властителями или пока цари не будут людьми, которые любят философию, пока философ и государь не сольются в одном лице, – до тех пор не будет конца человеческим распрям.

Итак, правильное и сугубо философское образование необходимо для властителей. Период образования властителей слишком длинный: уже в детстве воспитание происходит через морально-религиозную музыку и гимнастику. От 20 лет юноша получает научное образование через изучение математики. От 30 лет должен изучать диалектику, науку о настоящей добродетели. Затем в течение 15 лет будущий государь должен находиться в звании полководца, и только в 50 лет может вступить в слои властителей [3, 183].

Философское образование предусматривает музыку и гимнастику. Это последнее образование кроме властителей необходимо и воинам, добродетель привычки в которых должна преобладать добродетель знания. Платон тщательно исследовал, музыкальные мелодии и тона какие можно допускать в воспитании, а какие запретить.

Институты. Они находятся в связи с образованием, но Платон занимался ими только в отношении двух слоев, а о третьем не говорил. Суть этих институтов заключается в том, что гражданин во все моменты своей жизни становится органом государства, и в этом подчинении частичного общему заключается добродетель жизни и прочность государственных форм. Уже рождения детей должно подлежать надзору государства, следит за тем, чтобы было определенное число здоровых граждан, но также государство определяет время половых соединений. Все это особенно касается слоев воинов. Платон также хотел, чтобы этот слой, как и слой властителей, занималась исключительно своими обязанностями, своей общественной деятельностью. Жена, семья, все частные интересы должны быть чужими для этих слоев. Поэтому жены должны быть общими; браки с ними заключаются по строго определенным законам; дети не должны знать своих родителей; их необходимо отдавать в общественные заведения [3, 149].

Наконец, чтобы вся жизнь была посвящена исключительно государству, в двух слоях уничтожается частная собственность, – исключение делается только для самого третьего сословия. Такому правильному идеалу соответствует общечеловеческая семейная любовь; если родители не знают своих детей, то они будут любить всех. Относительно отношений этого государства к другим, то они остаются в согласии с народным взглядом греков. С варварами можно вести войну, но война с Эллинами будет междоусобицей, следовательно, по крайней мере, не должна сопровождаться опустошением вражеской страны.

ВЫВОДЫ

Таким образом, основным принципом идеального государства Платон считает справедливость. Лучшая государственная система должна, согласно Платону, обладать определенными чертами экономической и политической организации, которые могут обеспечить решение самых важных задач. Такое государство, во-первых, должна обладать силой собственной организации и средствами ее защиты; во-вторых, она должна осуществлять систематическое и достаточное обеспечение всех членов общества необходимыми для них материальными благами; в-третьих, должна управлять духовной деятельностью и творчеством. Именно Платон стоял у истоков философии государства и права, именно им были впервые поставлены и детально проанализированы на теоретической основе фундаментальные проблемы политико-правового профиля, в частности проблемы справедливого устройства государства и справедливого человека. Поэтому, все эти черты придают его учению всемирно-исторического значения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вильгельм Виндельбанд. История Древней Философии / Вильгельм Виндельбанд; [Пер. С нем. Под. ред. А.И. Введенского]. – М. : «Тандем», 1995. – 368 с.
2. Платон. Государство / Платон; [Пер. с древнегреческого Д. Коваль]. – К. : Основы, 2000. – 355 с.
3. Платон. Диалоги / Платон; [Пер. с древнегреческого Д. Коваль]. – К. : Основы, 1999. – 395 с.
4. Памфил Юркевич. Философия права / Памфил Юркевич; – М. : Ред. Журн. «Украинский мир», 1999. –

756 с.

5. Виндельбанд В. Платон / В. Виндельбанд; [Пер. с греч. А. Громбаха]. – СПб. : Издательство журнала «Освита В», 1900. – 200 с.
6. Бербешкина З.А. Справедливость как социально-философская категория / З.А. Бербешкина. – М. : Мысль, 1983. – 204 с.
7. Зотова А.Ф. Философия : учеб. / А.Ф. Зотова. – М. : Академический проект, 2004. – 374 с.
8. Платон. Апология Сократа, Критон, Ион, Пртоагор / Платон // Общ. ред. А.Ф. Лосьева и др.; Авт. вступит. статьи А.Ф. Лосьев; Примеч А.А. Тахо-Годи; пер. с древнегреч. – М. : Мысль, 1999. – 864 с.
9. Платон. Законы / Платон. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.
10. Бугай Д.В. «Справедливость» в платоновских диалогах «Апология Сократа» и «Критон» / Д.В. Бугай // Вопросы философии. – 2013. – № 1.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Евтушенко Виктория Анатольевна

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, кандидат экономических наук, доцент кафедры маркетинга и менеджмента внешнеэкономической деятельности (Украина)

e-mail: evtushenko_va@ukr.net

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу институционального механизма реализации государственно-частного партнерства в Украине. Обосновано, что развитие данной институциональной формы социальной ответственности имеет ощутимые экономические и социальные преимущества. Выделены основные проблемы взаимодействия украинской власти и бизнеса в системе государственно-частного партнерства на современном этапе. Определены основные факторы успешной реализации и европейские перспективы развития государственно-частного партнерства в Украине.

Ключевые слова: инвестиции, государственно-частное партнерство, национальная экономика, социальная ответственность.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу інституційного механізму реалізації державно-приватного партнерства в Україні. Обґрунтовано, що розвиток даної інституційної форми соціальної відповідальності має відчутні економічні та соціальні переваги. Виділено основні проблеми взаємодії української влади та бізнесу в системі державно-приватного партнерства на сучасному етапі. Визначено основні чинники успішної реалізації та європейські перспективи розвитку державно-приватного партнерства в Україні.

Ключові слова: інвестиції, державно-приватне партнерство, національна економіка, соціальна відповідальність.

ABSTRACT

This article analyzes the institutional mechanism for the implementation of public-private partnership in Ukraine. It is proved that the development of this the institutional form of social responsibility is tangible economic and social benefits. The basic problem of interaction between the Ukrainian authorities and business in public-private partnerships at the present stage is identified. The main factors of the successful implementation and the European prospects of the development of public-private partnership in Ukraine is proposed.

Keywords: investment, public-private partnership, the national economy, social responsibility.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Глобальные процессы социализации, увеличение социально-экономической и инновационно-технологической нагрузки, с одной стороны, и снижение темпов роста мировой экономики и постоянная нехватка бюджетных средств на обеспечение устойчивого развития национального хозяйства, с другой, закономерно привели к непомерному давлению на современное государство и, как следствие, к необходимости изменения институциональных форм его взаимодействия с частным сектором экономики.

Современная экономическая неспособность государства удовлетворять растущие общественные потребности, углубление неравенства доходов рыночного и государственного секторов и нарастание глобальных социально-политических и экологических проблем привели к пониманию мировым сообществом того, что курс на устойчивое развитие и социальную ответственность хозяйствующих субъектов – единственная возможность решения глобальных проблем современности и улучшения качества жизни человека XXI века.

Социальная ответственность – это морально-этическая, экономическая, экологическая, социально-культурная ответственность рыночных субъектов за влияние их деятельности на общество, окружающую природную среду, а также удовлетворение потребностей различных заинтересованных сторон (акционеров и сотрудников, поставщиков и потребителей, бизнес-партнёров и местных общин, общество в целом) с целью создания условий для устойчивого развития [6].

Всемирная теория и практика социальной ответственности уже выработали определённые институциональные формы её осуществления: производство качественной продукции и услуг, благотворительность, филантропия, развитие и поддержка местных сообществ, волонтерская деятельность в интересах общества, создание безопасных и привлекательных условий труда, защита социальных и трудовых прав человека, внедрение программ профессионального развития персонала, антикоррупционное соблюдение требований законодательства, защита прав потребителей, защита окружающей природной среды, а также государственно-частное партнерство.

Теоретической и методологической основой исследования явились работы украинских и зарубежных

ученых по проблемам партнёрства государства и бизнеса в социально-рыночной экономике, а именно: Б. Стенли Л., Дж. Гэлбрейта, В. Леонтьева, А. Ренда, Л. Абалкина, Н. Афанасьева, А. Гальчинского, В. Гейца, Б. Данилишина, Г. Задорожного, Б. Кваснюка, Д. Ляпина, А. Павлюка, И. Сало, А. Чухно и др.

Возникновение отдельных форм государственно-частного партнерства (ГЧП) в Украине датируется рубежом двухтысячных годов, однако, как отмечают многие аналитики [4–5], большинство проектов не осуществлено и значительных положительных достижений в этой сфере нет.

Поэтому дальнейшее внедрение социальной ответственности в экономику Украины на основе сравнительно новой для нашей страны формы институциональных отношений в системе «власть – бизнес – общество» обуславливает актуальность обоснования преимуществ, проблем и перспектив развития государственно-частного партнёрства.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

В настоящее время в Украине институт государственно-частного партнёрства, широко понимаемый экспертами как развитие партнёрских отношений между государством, органами местного самоуправления, частным бизнесом, наукой и гражданскими обществом находится на этапе формирования. Использование ГЧП в Украине определено в Законе Украины «О государственно-частном партнерстве» и было предусмотрено Программой экономических реформ на 2010–2014 гг. «Богатое общество, конкурентоспособная экономика, эффективное государство», где ГЧП определено одним из основных инструментов реализации «Программы развития инвестиционной и инновационной деятельности в Украине» и Национальных проектов [5, с. 4].

В основном законодательном акте, нормативно закрепляющем реализацию ГЧП в Украине, – Законе Украины «О государственно-частном партнерстве», – ГЧП определено как «...сотрудничество между государством Украина, АРК, территориальными общинами в лице соответствующих органов государственной власти и органов местного самоуправления (государственными партнерами) и юридическими лицами (кроме государственных и коммунальных предприятий) или физическими лицами-предпринимателями (частными партнерами), осуществляемом на основе договора» [2].

Как и в развитых странах, в Украине законодательно и на практике наиболее распространенными объектами государственно-частного партнерства являются [1]: жилищно-коммунальная сфера (производство и транспортировка электроэнергии, водоснабжение, обработка отходов, эксплуатация и благоустройство, управление недвижимостью); строительство и содержание автодорог; энергосбережение; эксплуатация зданий бюджетного сектора экономики; транспортная инфраструктура; сферы здравоохранения, образования, туризма, отдыха, рекреации, культуры и спорта и объекты социально-культурной инфраструктуры.

Так, по состоянию на начало 2015 года, по информации Министерства экономического развития и торговли [3], на основе государственно-частного партнерства в Украине реализуется всего 243 проекта: 210 договоров концессии и 33 договора о совместной деятельности. Указанные проекты осуществляются в следующих сферах хозяйственной деятельности: обработка отходов (116 проектов, составляющих 47,7% от заключенных соглашений); сбор, очистка и распределение воды (79 проектов – 32,5% от заключенных договоров); строительство и/или эксплуатация автострад, дорог, железных дорог, взлетно-посадочных полос на аэродромах, мостов, дорожных эстакад, тоннелей и метрополитенов, морских и речных портов и их инфраструктуры (17 проектов – 7%); производство, транспортировка и поставка тепла (7 проектов – 3%); производство, распределение и поставка электрической энергии (5 проектов – 2,1%); поиск, разведка месторождений полезных ископаемых и их добыча (3 проекта – 1,2%); управление недвижимостью (2 проекта – 0,8%); туризм, отдых, рекреация, культура и спорт (1 проект – 0,4%); обеспечение функционирования оросительных и осушительных систем (1 проект – 0,4%); другие (12 проектов – 4,9% от заключенных сделок).

Кроме того, на начало 2015 года местными органами исполнительной власти определены ещё 321 объект коммунальной собственности, в отношении которых планируется реализовывать проекты с применением механизма ГЧП [3].

В целом в Украине уже создано необходимое институционально-правовое поле для развития государственно-частного сотрудничества с целью привлечения инвестиций в экономику на принципах социальной ответственности бизнеса и государства.

Сейчас законодательную базу развития ГЧП составляют ряд нормативно-правовых актов, охватывающих широкий круг социально-экономических аспектов: Конституция Украины, Гражданский, Земельный кодексы Украины, Кодекс Украины, Хозяйственный кодекс Украины, Законы Украины («О государственно-частном партнерстве», «О соглашениях о разделе продукции», «О концессиях», «О концессиях на строительство и эксплуатацию автомобильных дорог», «О местном самоуправлении в Украине», «О местных государственных администрациях», «О жилищно-коммунальных услугах» и др.), а также ряд законодательных и подзаконных нормативно-правовых актов (например, Постановления КМУ «Некоторые вопросы организации осуществления государственно-частного партнерства», «Об утверждении Порядка предоставления государственной поддержки осуществлению государственно-частного партнерства» и Приказы Минэкономразвития «Об утверждении формы представления предложения по осуществлению государственно-частного партнерства», «Некоторые вопросы проведения анализа эффективности

осуществления государственно-частного партнерства»).

Отдельными подзаконными актами, утверждаемыми Кабинетом Министров Украины и Министерством экономического развития и торговли, определяются представление предложения об осуществлении государственно-частного партнерства, проведение анализа его эффективности и оценки возможных рисков, а также подготовка и проведение конкурса по определению бизнес-партнёра.

Проекты ГЧП (в соответствии с принципами, сформулированными Европейской Комиссией) должны обеспечить более высокую эффективность деятельности, чем в случае ее осуществления только одним из партнеров, иметь долговременный характер (от 5 до 50 лет), предусматривать финансирование (или софинансирование) проекта со стороны частного партнера, распределение ответственности и рисков между частным и государственным субъектами в процессе осуществления ГЧП [2].

Как показывает мировая политико-экономическая практика, ГЧП позволяет получать весьма значимые экономические и социальные результаты [1, 7–8].

К экономическим последствиям ГЧП относятся: ускорение реализации приоритетных инвестиционных и инновационных проектов; сокращение государственных расходов на содержание объектов инфраструктуры; повышение эффективности использования государственных ресурсов и возможностей в экономике; экономия бюджетных средств за счёт привлечения негосударственного финансирования для инвестиций в объекты государственного значения; повышение инвестиционной привлекательности регионов; эффективное использование государственного имущества и финансовых средств; увеличение поступлений от налогов и других выплат в бюджет.

Социальные итоги ГЧП следующие: повышение профессионализма и обеспечение эффективного управления в реализации социально значимых проектов; снижение цен и тарифов за счёт повышения уровня конкуренции; усиление контроля за качеством предоставления услуг частными партнерами; создание дополнительных рабочих мест; повышение качества предоставляемых товаров; рост стандартов качества общественных благ; укрепление социальной стабильности; защита интересов местных сообществ («районов присутствия») и общества в целом; рост открытости и прозрачности деятельности органов государственной и местной власти, а также частных партнеров; умножение общественного благосостояния; социализация государственной политики под воздействием мониторинга проектов общественными организациями; повышение уровня взаимного общественного доверия.

Однако, несмотря на то, что и украинское государство, и бизнес-компании возлагают на государственно-частное партнерство большие надежды, рассматривая его, с одной стороны, как важнейший инструмент привлечения частных инвестиционных ресурсов в решение государственных социально-экономических задач, а, с другой, реальную возможность улучшения качества предоставляемых услуг и нахождения инновационных решений, и в конечном итоге реальную возможность повышения региональной и национальной конкурентоспособности, внедрение его механизмов в украинскую практику осуществляется крайне медленно.

Среди проблем взаимодействия украинских власти и бизнеса в системе государственно-частного партнерства на современном этапе следует выделить, по нашему мнению, основные [4–5]:

- бюрократическая волокита и отсутствие сформулированной и представленной стратегии правительства по актуальности ГЧП в Украине;
- неразвитость институциональной структуры ГЧП: от отсутствия Национального агентства по вопросам ГЧП до отсутствия координационных, наблюдательных, экспертных советов при местных органах власти по реализации социальных проектов;
- низкий уровень доверия между основными субъектами отношений «власть – бизнес – общество»;
- отсутствие гарантий выполнения финансовых обязательств по проектам ГЧП на весь срок их реализации со стороны государства, что связано с ежегодным утверждением бюджета, его постоянным дефицитом и корректировкой бюджетных программ;
- зачастую неэффективное управление объектами ГЧП (государственным имуществом) со стороны частного партнера, несвоевременное или неполное выполнение условий договора, что обусловлено нестабильной экономической ситуацией, ростом инфляции, низкой окупаемостью инвестиций;
- отсутствие налоговых и таможенных льгот для реализации проектов ГЧП, что снижает их привлекательность для частных партнеров;
- сохранение административных методов управления государственно-олигархического капитализма, высокий уровень коррупции и лоббизма, развитие теневой экономики;
- непрозрачность отношений между властью и бизнесом, слабое внедрение принципов социальной ответственности не только в корпоративной, но и в государственно-управленческой среде.

Анализ опыта успешного внедрения проектов ГЧП в развитых странах Европейского Союза (ЕС) [7–8] показал, что основными факторами благополучной реализации данной институциональной формы социальной ответственности являются: стабильная политическая ситуация; благоприятный инвестиционный климат; всемерная государственная поддержка; четкая законодательная регламентация прав и обязанностей государства и бизнеса; курс на социальную ответственность и устойчивое развитие; популяризация ГЧП; здоровая предпринимательская среда.

ВЫВОДЫ

Таким образом, синергетический социально ответственный эффект взаимоотношений в системе «власть – общество – бизнес» от институционального развития государственно-частного партнерства очевиден: сохранение государственной и коммунальной формы собственности на стратегические и общественнозначимые объекты; позитивное долгосрочное партнёрство между органами государственной власти, местного самоуправления и частными компаниями; равноправное разделение рисков в решении системных проблем развития государства с частным капиталом; добросовестная конкуренция и уменьшение монополизации экономики и власти; верификация проектов всеми заинтересованными сторонами; интеграция социальной ответственности [1].

По нашему мнению, пример экономической модели стран-членов ЕС и уровень её инвестиционно-инновационной эффективности поможет Украине модернизировать не только общеэкономическое устройство, но и увеличить социально-цивилизационный потенциал на основе социально ответственной модели в целях устойчивого развития [6]. Используя ценный опыт Европы как лидера по продвижению социальной ответственности, украинские субъекты хозяйствования ускорят интеграцию социальных и экологических инициатив в свою экономическую деятельность, что в перспективе сформирует в Украине мощную национальную политику государственно-частного партнерства.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Евтушенко В.А. Государственно-частное партнерство как институциональная форма социальной ответственности // Материалы 10-й МНПК «Государственное регулирование экономики и повышение эффективности деятельности субъектов хозяйствования» (10–11 апреля 2014 года, Минск, Беларусь). – Минск : [Академия управления при Президенте Республики Беларусь], 2014. – 409 с.
2. Закон України «Про державно-приватне партнерство» від 1 липня 2010 року № 2404-УІ / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
3. Официальный сайт Министерства экономического развития и торговли Украины / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.me.gov.ua/>
4. Павлюк А. Щодо розвитку державно-приватного партнерства як механізму активізації інвестиційної діяльності в Україні: Аналітична записка / А. Павлюк, Д. Ляпін // Національний інститут стратегічних досліджень: Відділ економічної стратегії / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 2012 <http://www.niss.gov.ua/presentation.html>
5. Сало І.С. Система представництва інтересів соціальних груп в Україні: інституціалізація механізмів : аналітична доповідь / І.С. Сало. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень : Відділ політичних стратегій, 2012. – 28 с.
6. Yevtushenko V.A. Socially responsible economy as a global model of development // Applied Sciences and technologies in the United States and Europe: common challenges and scientific findings, proceedings of the 3rd International scientific conference, November 11–12, 2013. – Cibunet Publishing. – New York, USA, 2013. – P. 184–186.
7. Public-private partnerships in Europe – before and during the recent financial crisis // European Investment bank. – 2010. – 30 p.
8. Renda A. Public-Private Partnerships: Models and Trends in the European Union. — [s. l.] / A. Renda, L. Schrefler // The European Parliament. – 2006. – № IP / A / IMCO / SC / 2005-161.

СКЛАДОВІ ВИННОГО БРЕНДА

Пазюк Вікторія Леонідівна
Чернігівській національній технологічній університет, здобувач (Україна)
e-mail: vikalazarenko @rambler.ru

РЕЗЮМЕ

Визначені та проаналізовані складові винного бренда, які здатні реалізувати ефективні брендингові технології, і дозволяють успішно взаємодіяти підприємству і споживачу на ринку. Описані фактори впливу на формування винного бренда.

Ключові слова: бренд, виробник, упаковка, етикетка, дизайн, ціна, інновація, складові, цінність, фактори, атрибути.

РЕЗЮМЕ

Определены и проанализированы составляющие винного бренда, которые способны создать успешный бренд, и позволяют эффективно взаимодействовать предприятию и потребителю на рынке. Описанные факторы влияния на составляющие винного бренда.

Ключевые слова: бренд, производитель, упаковка, этикетка, дизайн, цена, инновация, составляющие, ценность, факторы, атрибуты.

ABSTRACT

Identified and analyzed wine brand components that are able to create a successful brand, and can effectively engage businesses and consumers in the market. Described impacts on components of wine brand.

Keywords: brand, manufacturer, packaging, label, design, price, innovation, components, value factors attributes.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

За останні роки в Україні з питань створення та розробки бренда надруковано низку праць зарубіжних та вітчизняних авторів [1; 2; 4; 6; 8; 10]. Названими вченими досліджуються найбільш актуальні проблеми формування та розвитку брендів, розкривається сутність і роль бренда в сучасних умовах, аналізуються шляхи створення сильних брендів, визначаються підходи розробки нової концепції брендингу. Але недостатньо уваги приділялось складовим створення саме винного бренда, не висвітлюються методи, які формують винний бренд та його складові. Отже, є необхідність визначення складових винного бренда та системного аналізу ринкових факторів, що впливають на процес створення даного бренда.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Формування підприємством власного бренда набуло надзвичайної актуальності у суспільстві, в якому споживач має великий вибір продуктів. Багато виробників розуміють, що бренд це більше, ніж назва чи логотип, це обіцянка та окремий контракт з кожним споживачем. Тому, для успішного існування на ринку винного бренда, необхідно домогтися довіри і залучитися підтримкою споживачів. Якщо споживач відчує, що інноваційний продукт не відповідає його вимогам, то, скоріше за все, споживач перестане купувати продукт даного бренда.

Бренд формується за допомогою комунікацій, чуток і досвіду використання. Отже, винний бренд, не тільки інформує про продукт, але й створює відчуття безпеки у споживачів. До основних складових винного бренда слід віднести упаковку, етикетку, позиціонування, органіоліптичні властивості, мерчандайзинг та рекламу. Тому розробка складових бренда та визначення факторів, що впливають на процес створення винного бренда є надзвичайно важливим для виробника, який планує створити та вивести на ринок інноваційний продукт. Загальний підхід до формування винного бренда наведений на рис.1.

Упаковкою прийнято позначати все, у що можна помістити, загорнути або упакувати продукт. Упаковка є одним із найважливіших елементів маркетингових комунікацій та засобом впливу на людську психологію. Досліджуючи сутність та функцію упаковки, можна простежити взаємозв'язок між формуванням винного бренда, його просуванням та впливом упаковки на цей процес [9]. Упаковка повинна інформувати потенційного покупця про існування продукту та викликати інтерес до нього. Отже, упаковка відіграє роль засобу реклами на місці продажу та активізує реалізацію продукту, за рахунок інформування споживачів про даний продукт. Упаковка викликає інтерес привабливим зовнішнім виглядом та ідентифікує продукт, а також виконує функцію PR.

Етикетка – це, насамперед, джерело інформації, що привертає увагу споживача до винного бренда та є одним із найпотужніших стимуляторів продажу і причиною імпульсивних покупок споживачів. Отже, етикетка виділяє товар серед конкурентів і в простій та зрозумілій формі доносить всі переваги пропозиції. Чим

грамотніше і виразніше виконана винна етикетка, тим вище впізнаваність винного бренду і, відповідно, рівень продажів. Саме красива, оригінальна, інформативна винна етикетка є однією з найсильніших переваг конкурентної боротьби, що впливає на вибір споживачів. Тому яскрава етикетка здатна збільшувати частоту імпульсних купівель та, відповідно, активно знайомити споживачів з винним брендом.

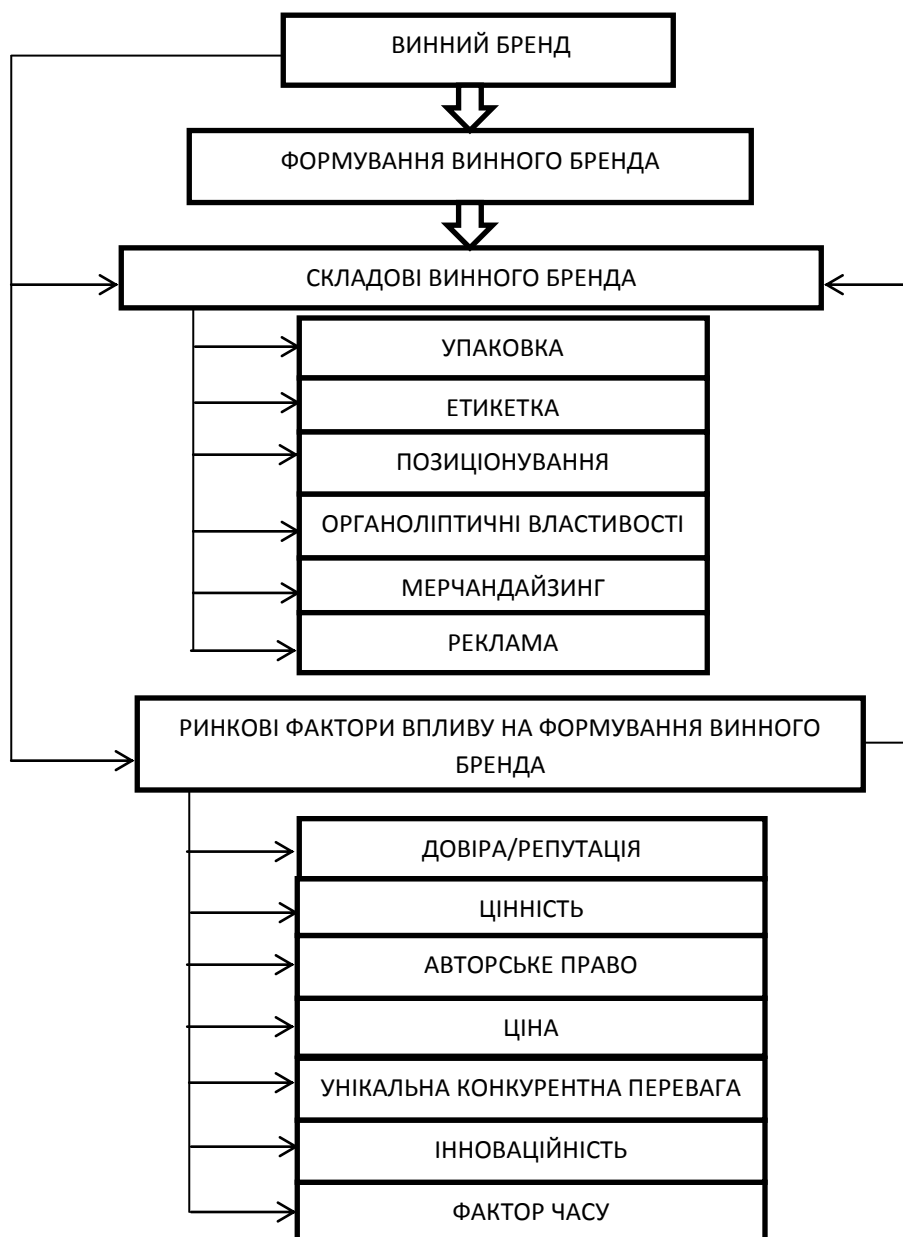

Рис. 1. Складові винного бренду та фактори, що впливають на процес формування бренду.

Упаковка та етикетка відображають важливі зовнішні атрибути винного бренду, а саме назву торгової марки, логотип, шрифтове зображення, колірні поєднання, слоган, фірмовий персонаж та інші. Завдання упаковки та етикетки бути уособленням тих цінностей, які були закладені в винний бренд; сприяти диференціації та ідентифікації бренду; впливати на створення і закріплення стійких асоціацій у сприйнятті образу винного бренду в уяві споживачів.

Позиціонування бренду (brand positioning) – діяльність зі створення позиції бренду в свідомості цільових аудиторій або місце бренду в свідомості споживача по відношенню до інших аналогічних брендів. Позиціонування винного бренду впливає та трансформує свідомість споживачів, надаючи бренду індивідуальність, висвітлюючи його цінності та вигоди. Асоціації споживачів, що ототожнюються з брендом

створюється та розвивається роками за допомогою комунікацій, чуток і досвіду. Для позиціонування винного бренда є важливим чітка диференціація винного бренда від конкурентів, яка буде мати цінність для споживачів [6, с. 42]. Отже, позиціонування винного бренда працює із свідомістю споживачів і робить продукт відмінним від інших.

Для винного бренда важливі органолептичні властивості, що визначають якість продукції за допомогою органів відчуття споживачів: зору, слуху, дотику, смаку, запаху. Органолептичні властивості інноваційного продукту безпосередньо формують лояльність споживачів до винного бренда. Органолептична оцінка продукту споживачами є найважливішою оцінкою його якості, яка здійснюється за допомогою органів відчуття споживачів. Отже, споживач оцінює не тільки зовнішні характеристики винного бренда, але й органолептичні властивості продукту – запах, смак, м'якість, колір, прозорість тощо. Наприклад, дегустація вина складається з трьох основних фаз: візуальна («око»), ольфактивна («ніс»), смакова («рот»). Гарантами якості продукту, як правило, споживачі вина сприймають виробника і місце виробництва [5]. Тому важливо вивчати переваги, які надає споживач при виборі винного бренда; зрозуміти, які властивості і характеристики створюють в свідомості споживачів образ якісного продукту.

Мерчандайзинг, за визначенням американської маркетингової асоціації, являє собою планування і контроль маркетингу окремого торговця за часом, місцем, ціною і кількістю товару, що найоптимальніше відповідає маркетинговим завданням бізнесу [9]. Отже, сутність мерчандайзингу полягає у наближенні товару до споживача, що візуально, як найвигідніше представляє винний бренд та сприяє стимулюванню його купівлі. Важливою складовою мерчандайзингу є постійна наявність продукту в достатній кількості. Тому управління товарними запасами в системі мерчандайзингу є одним із вирішальних факторів у просуванні винного бренда до споживача. Мерчандайзинг, за допомогою викладки продукції, створює сприятливі умови для покупця, а саме полегшує вибір та скорочує час пошуку продукту, а для виробника – підвищує обсяг продажу. Сучасне торговельно-обладнання, план торговельної викладки, рекламні матеріали в точках продажу та інші унікальні розробки мерчандайзингу, забезпечують впізнаваність винного бренда та створюють відповідну атмосферу для максимізації збуту.

Реклама формує специфічну культуру споживання винної продукції, а реклама винного бренда завжди має чітку направленість на окремий сегмент ринку, надаючи конкретним споживачам можливість отримання інформації. При цьому, реклама винного бренда виконує інформаційно-ознайомчу функцію, тобто здійснює вплив на формування особистих потреб споживача, орієнтує його в особливостях окремих видах продукції, представлених на споживчому ринку продуктів-аналогів, які здатні задовольнити ті чи інші потреби. З точки зору особливості споживання продукту, яким є вино, реклама здатна формувати специфічний „статус споживання” того чи іншого конкретного бренда [3]. Тому реклама винного бренда доносить до споживача причини, що переконують придбати даний продукт, тобто демонструє вигоди і цінності бренда. Реклама винного бренда повинна бути спрямована на споживача через атрибути бренда і формально виділяти винний бренд серед конкурентів, підкреслювати його емоційні та раціональні складові.

Використання складових винного бренда виділяє продукт серед незліченної кількості конкурентів, привертає увагу, робить бренд упізнаваним. Розробка складових винного бренда є необхідною умовою для стійких високих продажів.

Професійно сформований винний бренд повідомляє споживачеві про високу якість і особливі вигоди продукту. Тому, чітко визначені складові винного бренда дозволяють значно скоротити витрати при стимулюванні продажів та в разі збільшити їх ефективність і, як наслідок, сформувати та зміцнити довготривалу лояльність споживачів. Також, суттєву роль у формуванні винного бренда відіграють ринкові фактори впливу такі, як репутація, цінність, авторське право, ціна, унікальна конкурентна перевага, інноваційність, фактор часу.

Репутація (довіра) є найважливішим інструментом конкурентної боротьби між брендами за місце у свідомості споживачів. Репутація повинна забезпечити винному бренду конкурентну перевагу на ринку. Отже, можна констатувати, що репутація винного бренда відображає рівень довіри споживачів. Репутація винного бренда є значним фактором, що впливає на інноваційний продукт, створюючи глибокий і тривалий зв'язок із споживачем, впливаючи на його почуття та емоції.

Цінність винного бренду – це ті властивості та характеристика продукту, які мають значення для споживача, заради якого він готовий витратити свої гроші, час тощо. Цінність брендованого продукту для споживачів повинна відповідати їх інтересам, виявляти корисну властивість, мати престижність. Цінності винного бренду мають стати орієнтиром для споживачів при виборі альтернативних продуктів.

Можна зазначити, що кожний бренд має торговельний знак або торговельну марку. Авторське право винного бренду захищається шляхом реєстрації, що дозволяє, бренд, як нематеріальний актив поставити на баланс підприємства, забезпечити успішний розвиток сучасних форм бізнесу на основі передачі прав інтелектуальної власності на торговельну марку (франчайзинг, передача прав за ліцензією, тощо), щоб внести торговельну марку в митний реєстр і перешкоджати ввезенню в країну підробок, що імітують вашу продукцію. Відповідно до положень цивільного законодавства України, метою торговельної марки є, в першу чергу, вирізнєння, ідентифікація одного товаровиробника з кола інших. Однак реєстрація торгової марки необхідна для фіксації авторства державою, тому що з плином часу буде важко довести своє авторство. Також свідоцтво на торговельну марку – хороший додаток до договору про розпорядження майновими правами (договір

передачі авторських прав, ліцензійний договір, інше).

Встановлення ціни на брендований продукт відрізняється від традиційних підходів до визначення ціни на звичайний продукт. Ціна дозволяє цілком використовувати вплив, який бренд справляє на споживачів, і одержати відповідні матеріальні вигоди. При встановленні ціни на брендований продукт має сенс визначитися із цільовою аудиторією, їхнім соціальним статусом, а також врахувати соціально-демографічні характеристики: чоловік це чи жінка, який дохід споживача, його освіту, він городянин чи сільський житель, студент чи керівник. Більш дешеві продукти, призначені для споживачів з невисоким доходом або економічною стратегією купівлі; продукти з середньою ціною, розраховані на покупця з середнім доходом; дорогі продукти, призначені для забезпеченої частини населення. Споживачі дорогих брендovаних продуктів, як правило, вважають, що висока ціна гарантує високу якість продукції. Для кожного з цих сегментів в рамках певних товарних категорій існують свої цінові діапазони. Сучасне підприємство використовує бренд, як актив, тому воно може встановлювати на свій продукт преміальну ціну та одержувати більш високий прибуток і користуватися всіма іншими благами. Але при встановленні ціни на винну продукцію, слід брати до уваги контроль держави та певні обмеження, такі як державне регулювання мінімальної роздрібної ціни на алкогольну продукцію. Отже, споживачі, які лояльні до винного бренда, готові заплатити за продукт вищу ціну. Тому чим довше винний бренд зможе утримувати споживачів, тим більш прибутковим він стане, і тим вищу ціну споживачі готові будуть платити за продукт під його ім'ям.

Розробка унікальної конкурентної переваги є важливою при створенні винного бренда, тому що впливає на прийняття рішень споживачів про купівлю і мотивує відповідні зміни в їх поведінці. Отже, унікальна конкурентна перевага сама по собі є базисом для функціонування складових винного бренда і здатна стимулювати зміни в уяві споживачів. Унікальність має стати передумовою суттєвих радикальних змін при створенні винного бренда, бути ефективним інструментом, що використовується для задоволення потреб споживачів [7].

Винний бренд має здатність протистояти конкуренції, приносить виробнику додатковий потік грошей та прискорює виведення нового продукту на ринок. Правильне формування винного бренда повинно забезпечити в майбутньому надійну і стабільну додану вартість. Покупці скоріше купують нові продукти, що з'являються під назвою відомого бренда, тому виробнику необхідно мати час, щоб домогтися прийняття свого нового продукту споживачами і завоювати значну частку ринку. Тому, фактор часу впливає на формування винного бренда та може створювати передумови для його розвитку та впізнання. Фактор часу є одним із найважливіших економічних ресурсів на сучасних ринках та має все більший вплив на виробника.

Отже, фактор часу є найважливішим економічним обмеженням не лише для виробника, але й для споживача, оскільки включає процеси виробництва та споживання.

Визначення складових винного бренда та ринкових факторів, що впливають на процес його створення, дозволяють ефективно впроваджувати нові стратегії виходу на ринок, розвитку та просування. Саме, прогресивний підхід, до розробки стратегії виходу на ринок, у розвиток та просування винного бренда, стимулює підвищення попиту на продукт. Але без формування у споживачів почуття впевненості та довіри до винного бренда, шанси на ринковий успіх різко знижуються. Завдяки інноваціям, що впроваджуються виробником не тільки у технологію виробництва, але й у стратегії виходу на ринок, розвитку та просування винної продукції, винний бренд досягає своєї унікальності. Необхідно постійно привносити нові зміни та досвід для того, щоб винний бренд міг встояти в конкурентній боротьбі.

Стратегії виходу на ринок, розвитку та просування винного бренда формуються за допомогою обраних процедур управління, методів просування, комплексу програм лояльності та інших заходів (рис.2).

Рис. 2. Складові реалізації стратегій виходу на ринок, розвитку та просування винного бренда.

В умовах сучасної ринкової економіки стає все складніше створити винний бренд, який не схожий на інших. Якщо винний бренд базується на інноваційності продукту, то для конкурентів потрібно небагато часу для того, щоб його скопіювати. Тому на сучасних світових ринках підприємство повинно створити щось нове, що зробить винний бренд унікальним на короткий проміжок часу, і це дасть виробнику унікальну конкурентну перевагу. Але ця унікальність повинна бути досягнута унікальним підходом. Традиційний спосіб досягнення

унікальності проходить через удосконалення вже існуючих продуктів. В даний час, це не є вже актуальним, оскільки конкуренти мають змогу дуже легко скопіювати бренд, і сам споживач вже став набагато вибагливим і розбірливим. У сучасних реаліях жорсткого конкурування, кожен виробник повинен вміти акцентувати увагу на своєму продукті або знайти свою “нішу” на ринку. Звідси виникає необхідність у створенні власного бренда, неповторного образу продукту, що випускається. Особливо це стосується винної продукції, яка досить чутлива до факторів ринкового середовища. Складові винного бренда на сучасному світовому ринку мають значний вплив при виведенні інноваційного продукту на ринок. Посилення значущості впливу бренда на винну продукцію, призвели до необхідності формування ефективних складових винного бренда та виділенню факторів впливу на процес його створення.

ВИСНОВКИ

Основними показниками, що сприяють довгостроковому перебуванню винного бренда на ринку є: інновація; технічні досягнення; революційні зміни, які мають вплив на рівень розвитку в суспільстві та на мисленні споживачів. Завдання винного бренда виявляється у тому, щоб споживач сприймав продукт через відчуття та емоції. Це сприяє успіху у покупців, і приносить успіх виробнику, або навпаки призводить до непопулярності даного продукту на ринку. Формування винного бренда повинно носити стратегічний і цілісний характер. Фактично винний бренд створюється для того, щоб наділити продукт неповторною індивідуальністю, яка буде чітко виділяти його серед конкурентів. Відповідно до цього, виробник при створенні винного бренда повинен орієнтуватися здебільшого не на матеріальні фактори, які часто залишають споживачів байдужими та не створюють довготривалих зв'язків, а на створення позитивних вражень і стимулювання почуття задоволення від купівлі, тому, що споживачі сьогодення концентруються на купівлі символів, що мають вагу для їх самих та їхньої соціальної групи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аакер Д. Создание сильных брендов : пер. с англ. / Д. Аакер. – М. : Издат. дом Гребенникова, 2003. – 340 с.
2. Дойль П. Маркетинг, ориентированный на стоимость / Пер.с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Питер, 2001. – 480 с : ил. – (Серия «Маркетинг для профессионалов»).
3. Дерев'яно Ю.М. Тенденції аналізу фактору часу у сучасних економічних дослідженнях / Ю.М. Дерев'яно. – Режим доступу:
<http://mer.fem.sumdu.edu.ua>
4. Длігач А.О. Аналіз розходжень у позиціонуванні методом побудови карт об'єднаних просторів [Електронний ресурс] / А. О. Длігач // Економіка промисловості. – 2006. – № 4. – С. 95–101: Режим доступу:
[www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...Длігач%20А\\$.](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...Длігач%20А$.)
5. Журнал «The Drinks Business» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://the.drinks.business.com>
6. Зозульов О. В., Писаренко Н.Л. Ринкове позиціонування: з чого починається створення успішних брендів. – К. : Знання-Прес, 2004. – 199 с.
7. Капферер Ж. Н. Бренд навсегда : создание, развитие, поддержка ценности бренда / Ж.-Н. Капферер ; пер. с англ. Е. В. Виноградовой ; под. общ. ред. В. Н. Домнина. – М. : Вершина, 2007. – 448 с. : ил.
8. Небилиця О.А. Тімонін К.О. Сучасні особливості інтернет-брендингу в Україні [Електронний ресурс] / О.А. Небилиця К.О. Тімонін // Економіка розвитку – 2014. – №1. – С. – 12 – 17 : Режим доступу:
<http://www.repository.hneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/6087>
9. Україномовний розділ відкритої багатомовної мережевої енциклопедії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://uk.wikipedia.org>
10. Шабуріна Ю. Ю. Нікуди діватися, потрібно створювати бренд [Електронний ресурс] / Ю. Ю. Шабуріна // Вісник Національного технічного університету "ХПІ". Сер. : Технічний прогрес та ефективність виробництва – 2014. – № 33. – С. 14–18. – Режим доступу :
[http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vcpitp_2014_33_4.pdf.](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vcpitp_2014_33_4.pdf)

THE PROGRESS OF AGRICULTURAL MARKET OF UKRAINE TRENDS IN CONTEXT OF REQUIREMENTS OF CONCEPTION OF STEADY DEVELOPMENT

Olena Dobrovolska
Bila Tserkva national agrarian university, graduate student (Ukraine)
e-mail: lena_starosta@ukr.net

ABSTRACT

This article explored the impact of significant factors on the development of the agricultural market in Ukraine. Analyzed the positive and negative trends in the native market of agricultural products. Revealed the current state of the market environment in which function agricultural enterprises. Outlined the main directions of promoting sustainable development.

Keywords: sustainable development, factors, tendencies of development, technological backwardness, organizational structure, normative and legislative framework, priority areas.

РЕЗЮМЕ

В статье исследовано влияние существенных факторов на развитие аграрного рынка Украины. Проанализированы соответствующие положительные и отрицательные тенденции отечественного рынка сельскохозяйственной продукции. Раскрыто современное состояние рыночной среды, в которой функционируют аграрные предприятия. Определены основные направления стимулирования устойчивого развития.

Ключевые слова: устойчивое развитие, факторы, тенденции развития, технологическая отсталость, организационная структура, нормативно-законодательная база, приоритетные направления.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджено вплив суттєвих чинників на розвиток аграрного ринку України. Проаналізовано відповідні позитивні та негативні тенденції вітчизняного ринку сільськогосподарської продукції. Розкрито сучасний стан ринкового середовища, в якому функціонують аграрні підприємства. Окреслено основні напрями стимулювання сталого розвитку.

Ключові слова: сталий розвиток, чинники, тенденції розвитку, технологічна відсталість, організаційна структура, нормативно-законодавча база, пріоритетні напрями.

PROBLEM STATEMENT

In the process it's functioning the agricultural enterprises are exposed to different factors of the external and internal environment, leading to changes in the course of agricultural reproduction. In this conditions increases necessity to choose the best way of action in towards achieving the goal tailored to the specific economic situation both at the enterprise well as in the environment. Thus it is necessary to understand which economic processes affecting the production and economic activity of agricultural enterprises and how. This issue is relevant, because in the economic literature there is no uniform opinion on the direction of stimulating sustainable development of agricultural production in Ukraine.

The development problems of agricultural market, perfection of him government control native and foreign scientists devoted the labours: Borodina O.M.[1], Gorlachuk V. V [2], Dem'yanenko M.Ya.[3], Kry`vonchak O. V.[4], Kuznyak B. Ya.[5], Majstro S. V.[8], Malachiyev A. M., Nexajchuk D. V., Peschans`ka I. M., Polyakova N. M., Porter M. Y., Sabluk P. [9], Chuban` V. S., Yurchenko A. Y. and others. But the development of agricultural markets in the context of sustainable development requirements was not disclosed enough, so this issue needs further research.

Investigate and assess the development trends agricultural market of Ukraine in the context of the requirements of sustainable development. Identify the main problems and ways of their solution.

THE MAIN MATERIAL OF RESEARCH

The agricultural sector has an important place in the economy of Ukraine, are produced 11–15% of gross output, 12–16% of value added, but the industry sector accounts for only 3,7–5,0% of all investment in the economy. Ukraine agricultural together with other constituents APC provides about 30% of gross domestic product, employment almost one third of the working population, 95% of the production products of mass consumption, maintenance of rural settlement network of 15 million. inhabitants.

However, the development of agricultural markets in recent years, there are contradictory trends. With one hand traced the positive changes that are manifested in the following:

- the growth of total output of agriculture in 2013 vs. 2003 24.3%, including in agricultural enterprises – 50.5%
- an increase in average salary of hired employees in agriculture, which in 2013 increased by 18.2 times as compared to 2003;

- an increase in meat production in 2013. 38.5% compared to 2003, egg production – by 70.9%, respectively;
- growth the gross harvest some crops during the analyzed period, including cereals and leguminous plants by 3.2 times, sunflowers by 2,6 times, melons by 35.2% [14].

On the other hand, current trends in the development of the agricultural market in Ukraine has a negative nature, which provides:

- growth of aggregate index of expenses for agricultural production to 112.8% in 2013, compared to 2003, including 135.4% – material and technical resources of industrial origin;
- a significant decrease in sales of certain types in crop production, including volume of sales sugar beet with 13392 thousand tons in 2003 to 10789 thousand tons
- in 2013;
- reducing the number of harvesters in the last 10 years 1.2 times: grain, corn, forage harvesters and beet harvesting machines, respectively, 1.1, 2.0 and 1.3 times;
- poor quality and safety of food through making 59.3% of agricultural products by private farms that do not have the appropriate equipment and technology due to lack of financial resources [14];
- low mobility and aging rural population. The overwhelming share in working the rural population engaged in agriculture production and they are difficult to adapt to current market needs. A substantial proportion of people of working age are illegal migrants in the EU countries. This part of the population the first feel crisis on Ukraine's accession to the WTO, because can't compete in the marketplace with producers of agricultural products in developed countries [13].

In opinion of many scientists further development of the domestic agricultural market prevent such factors [2–4, 6]:

1. The moratorium on land sales, which reduces the investment activity in the sphere of agricultural production and restricts lending banking institutions of agricultural producers. Manufacturers cannot use land parcels as collateral and thus minimize the risks for banks and get credit at lower interest rates. On the one hand, a ban on the free sale of farmland in terms of missing effective legislative support is appropriate. But at the same time it prevents fully realize its potential to improve productivity (Figure 1) [9].

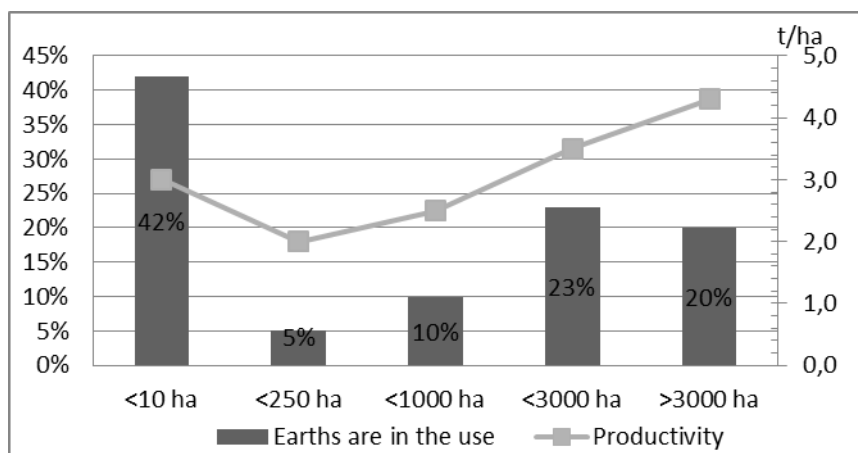

Fig. 1. Distribution of farms by area of land fund (left scale) and the average productivity of grain crops (right scale) in 2013

Source: constructed according to sources [9, P.64].

2. Undeveloped areas in Ukraine credit insurance and operational risks leads to a low level of financial activity entities marketing of agricultural products.

3. Technological backwardness of this area compared to other countries and threatening, in terms of food security downward trend in profitability of major products of agriculture. In particular, in 2013, the level of profitability of grain amounted to 28,5%, as compared to 45,8% in 2003, sunflower seeds, respectively 28,5% and 64,3 %, meat cattle – 43,3% and 40.5 % [13].

Despite the relatively a higher rate of grains production and leguminous plants per person in 2013 – 856 kg, which is higher than in Germany (544 kg), Poland (716 kg), Ukraine is characterized by extremely low productivity of grain – 26.8 quintals per hectare. For example, in Germany this indicator made 78.1 kg / ha, France – 74.5 kg / ha in Poland – 41.7 kg / ha, US-29.9 kg / ha in Canada – 27.8 kg / ha. With that in most of these countries climatic

conditions are less favorable than in Ukraine. A similar situation is observed in other types of agricultural production (Table 1).

Table 1

A comparative analysis of countries in the production of certain agricultural products

	Ukraine	Germany	USA	France	Poland	Canada
Productivity, kg / ha						
Crops	26,8	78,1	29,9	74,5	41,7	27,8
Sugar beets	279,5	675,7	576,1	937,0	512,6	603,4
Sunflower	15,0	24,1	17,4	23,5	18,1	16,0
Potatoes	132,5	440,6	462,7	437,9	198,5	313,1
Production for one person						
Crops	856	544	1291	1066	716	1473
Sugar beets	300	290	92	506	256	15
Potatoes	408	124	58	104	229	129
Meat of all kinds, kg	45	100	135	92	93	130
Milk of all kinds, kg	245	361	279	383	321	240

Source: constructed according to sources [13]

It should be noted that the area of arable land in Ukraine is 32.5 million. ha (2.3% of global land area) and the proportion of black soil in our country in the world is 6.7% (i.e. 26.56 million. ha). Therefore, it can be argued inefficient use of Ukraine its capacity in this area.

4. The high level of monopolization of the market for agricultural products. Restriction of competition in the procurement of grain in the native market of Ukraine for its further export requires huge spending from the state budget. This agricultural policy would lead to catastrophic loss of income producers and, consequently, to a significant slowdown of the agricultural sector in Ukraine [2].

5. The speculative nature of some market entities. The lack of procurement centers of agricultural products produced within the private farms, and the above monopolized marketing network leads to underestimation of excess purchase price in population while their increase 2–4 times during the implementation of the final consumer. For example, in June 2013 the purchase prices for young cattle (with subsidy) accounted for 15.45 USD / Kg wholesale price of beef category – 33.22 USD / Kg and the retail price higher than 42.5 USD.

6. Imperfection the regulatory and administrative and institutional framework to stimulate agricultural production. The current support and compensation programs concessional lending to enterprises is inaccessible and ineffective because their implementation is often accompanied by corruption manifestations, delay, and therefore enhances the effectiveness of the entity. In the result has threatening, for example, for the livestock industry, tend to decrease in cattle. As of 2013 cattle totaled 4645.9 thousand units (Figure 2.), which is twice less than in 2003 – 9108.4 thousand heads.

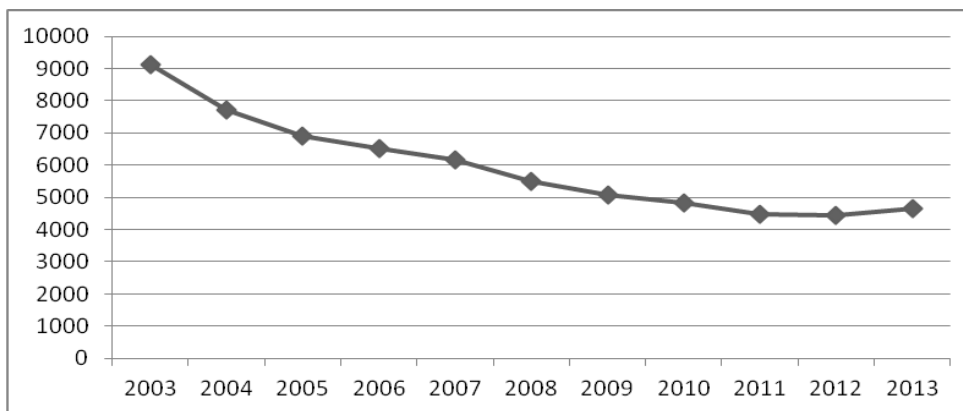

Fig. 2. Number of cattle in Ukraine during the 2003–2013 biennium

Source: constructed according to sources [14]

In addition, a targeted approach to VAT refund to exporters of agricultural products leads to substantial losses of enterprises and activities of corrupt schemes. A significant problem at present is the lack of effectiveness of bilateral agreements with strategic partners of Ukraine (as a result, such a ban in 2013 the import of meat and dairy products, potatoes, corn, soybeans Ukrainian agricultural enterprises to Russia).

7. The actual destruction in Ukraine cooperative traditions in agricultural production whereas for example in Sweden, Denmark, Norway, Finland, Iceland, the Netherlands and Japan, Germany and France cooperatives combine 80% of all farms in the United States, Italy, UK – 25–30% farming. Now in the world there are about 800 thousand cooperative organizations. At the same time, the share of production cooperatives Ukraine in 2013 amounted to 1.7% of farming [6].

8. Shadowing of agricultural markets. As can be seen from Table 2 in the structure of sales of agricultural products in 2003 the part of sales to processing plants was 20% in the markets – 16% to the population – 7.0% and in other channels – 57.0% and already in 2013 the corresponding figures were 15.2%, 1.9%, 3.3% and 79.7%.

Table 2

The main channels of agricultural products (% of total sales)

Sales channels / year	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Processing companies	20,0	21,0	24,0	24,6	21,0	19,8	15,2	16,0	15,9	14,5	15,2
Trades	16,0	15,0	13,0	16,9	3,6	3,9	3,3	2,9	2,5	1,3	1,9
Population	7,0	6,0	4,0	0,2	6,0	8,2	7,1	6,6	5,3	1,2	3,3
Another channel	57,0	58,0	57,0	58,3	58,0	68,1	74,4	74,5	76,3	83,0	79,7

Source: constructed according to sources [15]

That is, with certain reservations can be argued that the rate "for other channels" reflects the dynamics of informal sector is characterized by an increase of 39.3 percentage points. In fact, the shadow market through intensification of contraband flow that is, increasing the degree of openness in foreign trade activities, distorts the structure of the economy and complicates Ukraine's further integration into the world economy [5]. Ineffective functioning of the state system in intervention purchases of agricultural products. Purchase of agricultural products in Ukraine involved two agencies – the State Reserve and the Agrarian Fund. In the absence of clear, transparent and established relationships between institutions and producers of agricultural products, and lack of funds, leading to procurement of agricultural products, carried out on time and not in the right amount.

Thus, the state cannot use this instrument of economic policy which achieves a balance of price, and has to apply methods of administrative regulations and set prices for agricultural products (which is inefficient, as confirmed meat, sugar and wheat crisis). This is contrary to the principles of a market economy and sustainable development concept.

The above factors demonstrate the need to liberalize markets and increase export and import of certain agricultural products position. Despite numerous statements of certain government officials about the inadmissibility of such actions in view of the need to protect native producers. For example, in connection with Poland's accession to the WTO and the EU, there is a mutually beneficial cooperation with other countries members of international organizations, as well as growth in production and foreign trade in agricultural products. This had a positive impact not only on the economy but also in the process of implementing the basic principles of sustainable development concept.

The need for liberalization of the external sector, provided there is a low level of competition, and consequently, low quality products, higher prices in the domestic market, lack of production of certain products and non-consumption for one person recommended standards for normal human life.

Of course, these negative factors are contrary to the basic principles of the Concept of sustainable development, as according to J. M. Malik, the main areas to stimulate sustainable development [7]

- In the social sphere, increase investment in social infrastructure; increased funding for education, health and social protection; reducing the tax burden on the people of the region; implementation of the budget of social investment projects;

- In the economic sphere, increase investment in the development and implementation of new processes in industry, agriculture, transport and construction; expanding the functions of local tax payments; increase in budget investments and loans to the economy of the region;

- In the environmental area, increasing tax revenues from polluters of the environment; activation of propaganda and advertising the potential tourism of the Ukraine's regions; increase the involvement of public and private investment in projects related to the preservation of the environment; increase budget funding for environmental protection.

CONCLUSIONS

In view of the above, the priority areas of policy development agricultural markets and food products in Ukraine in terms of sustainable development it is advisable to include:

- 1) reproduction and rational use of all resources, introduction of effective environmental management and environmental protection, maintenance of ecological balance as the basis for environmental protection;
- 2) development of public programs to attract investment and technological resources in agricultural production to improve competitiveness in native and international markets;
- 3) strengthening the control of the Antimonopoly Committee in Ukraine and administrative responsibility of business entities for violations antimonopoly legislation;
- 4) the need for systematic environmental and economic restructuring of industry, agriculture, agreeing objectives and measures for various sectors and individual companies that are the part of the socio-ecological-economic system of the country;
- 5) development of regulatory and legislative and institutional framework to stimulate agricultural production;
- 6) prohibition of administrative intervention in the regulation of foreign trade in agricultural products, instead increase national strategic stocks of some food commodities for the implementation of state intervention and therefore weakening price fluctuations and prevent speculation in the domestic market.

REFERENCES

1. Borodina O.M. Derzhavna pidtry`mka sil`s`kogo gospodarstva: koncepciya, mexanizmy`, efekty`vnist` / O.M. Borodina // Ekonomika i prognozuvannya. – 2006. – № 1. – S. 109–125.
2. Gorlachuk V. V. Konkurentospromozhnist` sil`s`kogospodars`ky`x pidpry`emstv : [navch. posib.] / [V. V. Gorlachuk, I. M. Peschans`ka, A. M. Malachiyev i in.] – My`kolayiv : Ilion, 2011. – 202 s.
3. Dem`yanenko M.Ya. Derzhavna pidtry`mka yak faktor zabespechennya konkurentospromozhnogo agrarnogo vy`robnny`chtva / M.Ya. Dem`yanenko, F.V. Ivany`na // Ekonomika APK.– 2009.– №9.– S. 3 – 9.
4. Kry`vonchak O. V. Sutnist` agrarnogo ry`nku i jogo racional`na pobudova / O. V. Kry`vonchak // Staly`j rozvy`tok ekonomiky` : Vseukrayins`ky`j naukovy`-vy`robnny`chy`j zhurnal. – S. 235–239.
5. Kuznyak B. Ya. Svitovy`j dosvid pidtry`mky` sil`s`kogo gospodarstva i ukrayins`ki realiyi / B. Ya. Kuznyak // Ekonomika i region №1 (24) – PoltNTU : 2010. – C. 135–140.
6. Luzan Yu. Ya. Napryamy` rozvy`tku sil`s`kogospodars`kogo vy`robnny`chtva i social`noyi sfery` sela / Yu. Ya. Luzan // Ekonomika APK. – 2009. – №7. – S. 3–12.
7. Malik M. J. Staly`j rozvy`tok sil`s`ky`x tery`torij na zasadax regional`nogo pry`rodokory`stuvannya ta ekologobezpechnogo agropromy`sloвого vy`robnny`chtva / M. J. Malik, M. A. Xvesy`k // Ekonomika APK. – 2010. – № 5. – S. 3–12.
8. Majstro S. V. Sutnist` ta napryamy` derzhavnogo reguluvannya agrarnogo ry`nku v zarubizhny`x krayinax [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej3/txts/GALUZEVE/06-MAYSTRO.pdf>.
9. Sabluk P. Nacional`na doktry`na prodovol`choyi bezpeky` Ukrayiny` / P. Sabluk, G. Kaletnik, S. Kvasha ta in. // Ekonomika APK. – 2011. – № 8. – S. 3–11.
10. Socioekonomichna modernizaciya agrarnogo sektoru Ukrayiny` (konceptual`ni polozhennya) / V. Geyecz`, V. Yurchy`shy`n, O. Borodina [ta in.] // Ekonomika Ukrayiny`. – 2011. – № 12. – S. 4–14. 4. My`xajlov Yu. Ukrayina – For sale? (vy`stavleno na prodazh) / Yu. My`xajlov // Propozy`ciya. – 2010. – № 1. – S. 44–46.
11. Strategichni napryamy` rozvy`tku sil`s`kogo gospodarstva Ukrayiny` na period do 2020 roku /za red. Yu.O. Lupenka, V.Ya. Mesel`-Veselyaka. – K. : NNCz "IAE", 2012. – 182 s.
12. Sus T. J. Investy`cijna polity`ka v sil`s`komu gospodarstvi regionu / T. J. Sus// Naukovy`j visny`k BDFA: zb. pracz`. – Chernivci, 2008. – Vy`p. 4. – S. 518–523.
13. <http://www.apk-inform.com>.
14. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
15. <http://old.niss.gov.ua/Monitor/August/1.htm>.

ВОСПРИЯТИЕ И ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ АРХИТЕКТУРНОЙ СРЕДЫ НА ЧЕЛОВЕКА

Мосендз Анна Юрьевна¹, Левченко Анна Валерьевна²

Харьковский национальный университет строительства и архитектуры, доцент кафедры Архитектурного проектирования, кандидат архитектуры (Украина)¹

Харьковский национальный университет строительства и архитектуры, студентка 6-го курса образовательно-квалификационного уровня «магистр» (Украина)²

e-mail: Annamosenz@mail.ru, annalevchenko1992@ukr.net

РЕЗЮМЕ

Исследование посвящено проблеме взаимодействия человека со средой в процессе восприятия. Среда с точки зрения общей теории систем – это система, в которую изучаемая система включена как подсистема в иерархию более высокого порядка. Архитектурная среда определяется как подсистема среды, а пространство самой архитектурной среды систематизируется с помощью различных подходов. Так как архитектурная среда является средством передачи различной информации, действующей на сенсорную систему человека, освещено понятие информации, получаемой в процессе восприятия, с точки зрения кибернетики и теории информации. Приведены факторы, влияющие на степень восприятия человеком среды, а также теории, объясняющие механизм восприятия, согласно которому формируется целостное впечатление от среды. Восприятие человеком информации сопровождается ощутимыми изменениями его эмоциональных параметров. Поэтому в исследовании приведены различные эксперименты, которые выявляют взаимосвязи между стимулами среды и эмоциональными и поведенческими реакциями.

Ключевые слова: среда, архитектурная среда, психофизиологический подход, социокультурное пространство, информация, восприятие, витальное чувство, стимул среды, эмоциональные реакции, поведенческие реакции.

РЕЗЮМЕ

Дослідження присвячене проблемі взаємодії людини з середовищем в процесі сприйняття. Середовище з точки зору загальної теорії систем – це система, в яку досліджувана система включена як підсистема в ієрархію більш вищого порядку. Архітектурне середовище визначається як її підмножина, а простір самої архітектурного середовища систематизується за допомогою різноманітних підходів. Так як архітектурне середовище є засобом передачі інформації, діючий на сенсорну систему людини, освітлено поняття інформації, одержуваної в процесі сприйняття, з точки зору кібернетики та теорії інформації. Наведено фактори впливають на ступінь сприйняття людини і теорії, що пояснюють механізм сприйняття, згідно з яким формується цілісне враження від середовища. Сприйняття людиною інформації супроводжується відчутними змінами його емоційних параметрів. Тому в статті представлені різні експерименти, які виявляють взаємозв'язки між стимулами середовища та емоційними і поведінковими реакціями.

Ключові слова: середовище, архітектурне середовище, психофізіологічний підхід, соціокультурний простір, інформація, сприйняття, вітальне почуття, стимул середовища, емоційні реакції, поведінкові реакції.

ABSTRACT

The research is devoted the problem of interaction between man and the environment in the process of perception. The environment in terms of general systems theory – a system in which the system under study is included as a subsystem of hierarchy of higher order. The architectural environment is defined as a subset of the environment, and the space of the architectural environment systematized through a variety of approaches. Since the architectural environment is the means of transmission of various information, acting on the human sensory system, provides a definition of the concept of the information obtained in the process of perception, from the point of view of cybernetics and information theory. Showing the factors affecting the degree of human perception and theories to explain the mechanism of perception, according to which the formed a holistic impression of the environment. Perception of the information accompanied by noticeable changes in its emotional parameters. Therefore, this article presents the variety of experiments that reveal the relationship between environmental stimuli and emotional and behavioral reactions.

Keywords: environment, architectural environment, psycho-physiological approach, socio-cultural space, information, perception, vital sense, environmental stimuli, emotional reactions, behavioral responses.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Архитектурная среда постоянно воздействует на эмоции, сознание и поведение человека. Архитектурные образы проникают и вживаются в его сознание и формируют определенное поведение и психическое состояние. Как говорил урбанист Ян Гейл, исследующий вопросы качества городской среды, –

«Мы формируем города, а они формируют нас» [1]. Понятие среды можно изучать по отношению к человеку, группе людей, обществу. Архитектурная среда как система рассматривается в разных исследованиях под различным углом зрения в связи со сложностью ее целостного описания.

Данное исследование опирается на работы, посвященные концепциям архитектурного пространства и вопросам его топологии, морфологии и семиотики, теории пространственного восприятия и исследования психологических связей человека и пространственной среды. Подходы к решению данной проблемы обговаривались в ряде исследований. Теории пространственного восприятия исследовали в своих работах Дж. Гибсон [2], Б. Г. Ананьев [3], М. Мерло-Понти [4], И. И. Середюк [5], Х. Вернер и С. Вапнер [6]. Изучением семантического и психологического пространства занимались – К. Левин [7], Ю. М. Лотман [8], В.Ф. Петренко [9]. Исследованию персонального, социального, этнического пространства посвящены работы К. Линч [10], Э. Холл [11]. Работы, посвященные анализу взаимодействия человека и окружающей среды: Х. Э. Штейнбах, В. И. Еленский [6], М. Черноушек [12]. Изучению эмоционального воздействия среды посвятили свои работы Г. Б. Забельшанский, Г. Б. Менервин, А. Г. Рапапорт, Г. Ю. Сомов [13], И. А. Страутманис [14].

Рассматривая человека как носителя, создателя и пользователя, материально-пространственной среды как социокультурного явления, возникает необходимость исследовать на уровне индивидуального психического отражения человеком локальной жизненной среды, соотносимой с его потребностями, принципы ее восприятия и эмоционального воздействия. Таким образом, необходимо классифицировать принципы восприятия среды и ее эмоционального воздействия на человека.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Среда окружает человека, и, являясь зависимым понятием, всегда рассматривается по отношению к некоторой системе. Окружающая человека среда – это среда обитания и производственной деятельности человечества, включая объекты, созданные руками человека. Подмножеством среды является архитектурная среда – преобразованная часть окружающего пространства, гармонично сформированная материальными элементами, которая вмещает человека и обеспечивает условия для организации его жизнедеятельности [15]. Существующие направления исследования архитектурного пространства представлены на рис. 1.

Архитектурная среда выступает как форма коммуникации и служит одним из каналов связи между средой и людьми. Она передает различную информацию о жизненных ситуациях и эмоциональных состояниях в опосредованной форме – через предметы и их пространственные отношения. Способ передачи информации идет через анализ эмоций человеком, который распознает в архитектурной среде отношение к себе людей, например, такие, как соучастие, враждебность или равнодушное отношение.

В основе психофизиологического подхода к изучению восприятия пространства человек рассматривается как биологическое существо. Степень восприятия человеком среды, а также порожденное этим эмоционально-эстетическое состояние зависят от ряда факторов, среди которых можно выделить следующие: основные антропологические и физиологические характеристики человека как определенного биологического вида; сенсорные возможности зрительной системы; возникновение кинестетических, тактильных и других ощущений (рис.2).

Органы чувств дают сигналы от рецепторов в разной модальности, в результате чего возникает целостное впечатление от среды. Представляет интерес механизм формирования единой реакции организма на различные по качеству образы – зрительный, слуховой, кинестетический, тактильный и обонятельный.

Проблемы сенсорно-перцептивного и сенсорно-моторного единства в классической психологии определяются как проблемы психофизиологического (есть множество отдельных анализаторов, но нет субстрата, в котором формировался бы целостный образ в тех специфических характеристиках, в которых человек воспринимает мир) и психофизического восприятия (образ переживается человеком как его собственный образ и связан с теми процессами, которые в нем происходят, но отнесен к внешнему миру) [16]. Существуют различные теории объясняющие механизм восприятия. Перечислим некоторые из них.

Теория поля. Согласно представлениям гештальт-психологов, кора головного мозга представляет собой субстрат, в котором возникают физические поля (пространственное распределение электрической активности), изоморфные физическому полю воспринимаемых объектов. То есть анализатором является сам субстрат коры головного мозга. Гештальтисты ввели в психологию понятие поля, но они исключили из рассмотрения сложную рецепторную систему [6].

Теория непосредственного восприятия. Экологическая оптика Дж. Гибсона. Гибсон отвергает саму идею необходимости обработки сенсорной информации, поскольку не считает, что восприятие основано на ощущениях. Никакого промежуточного процесса (нервного или психического), опосредствующий связь между образами и инвариантами-стимулами нет. «Объекты как бы ощущаются», – писал он, имея в виду, что возникновение образа при появлении в световом потоке соответствующего инварианта столь же непосредственно, сколь и появление ощущения в ответ на предъявление стимула. Гибсон поставил под сомнение роль ощущений как элементарных кирпичиков сознания. Он считал ощущения абстракцией, не имеющей отношения к восприятию, хотя и не отрицал, что при определенных условиях, например, при интроспективной установке, могут возникнуть переживания, отличающиеся от образов восприятия возникающих в нормальных условиях [2].

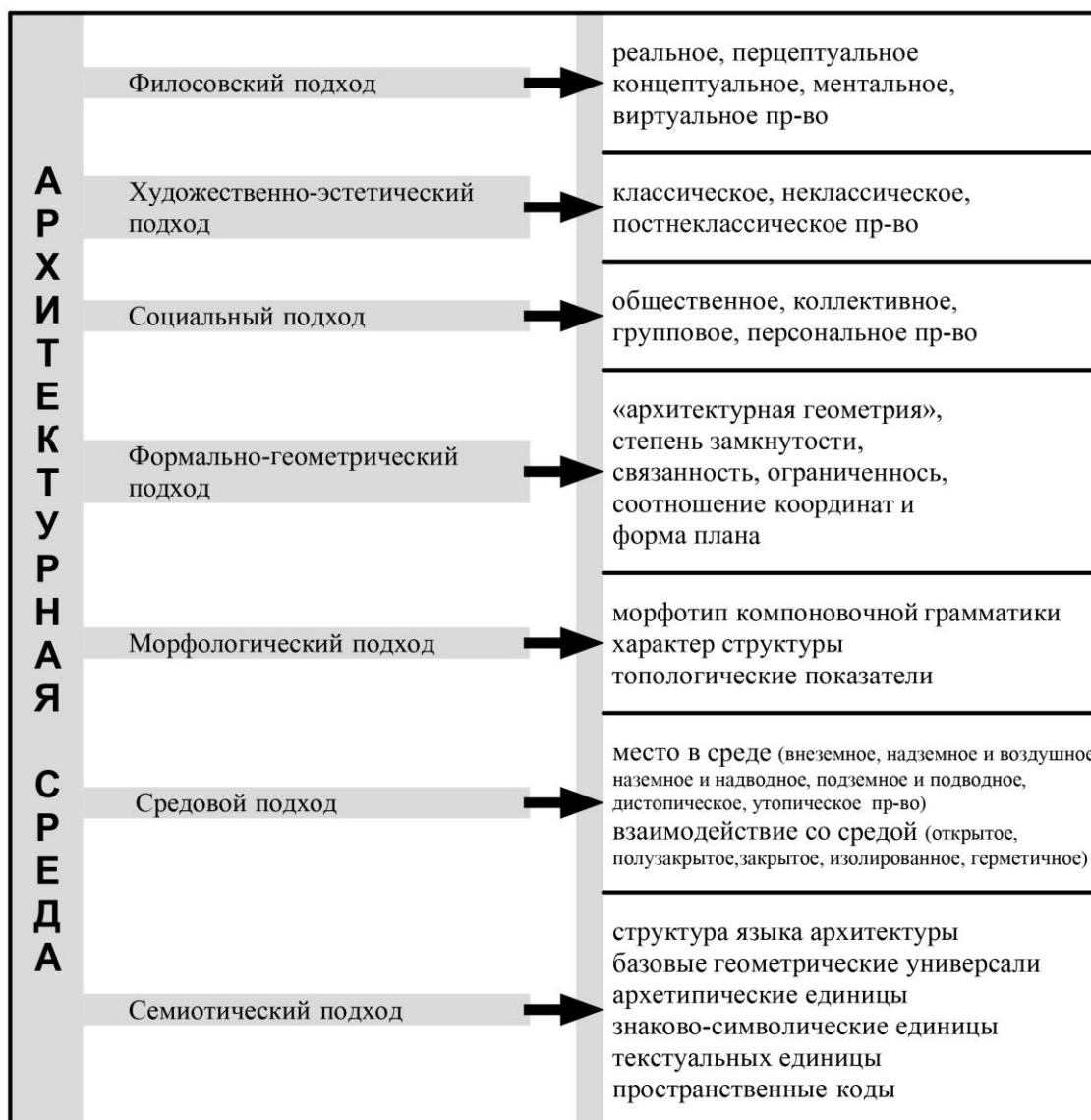

Рис. 1. Подходы к исследованию архитектурной среды

Теория сенсорно-тонического поля восприятия Вернера-Вапнера. Она рассматривает особенности восприятия человеком окружающего мира как результат культурно-исторического развития. Для первобытного человека характерно синкретичное восприятие: он не отделяет себя от среды, тела от объекта. То есть видимый объект вызывает у субъекта эмоции и импульс к действию, которые он не отделяет от объекта. Древний человек приписывает окружающему миру эмоции, мысли и двигательные реакции, свойственные ему самому. По мере развития человечества способность к дифференциации субъекта от объекта возрастает. Предположим, что есть некий механизм, который обеспечивает обобщенную реакцию организма на любой стимул. Следовательно, любая перцепция сопровождается тонической реакцией организма на стимул – мускульным напряжением, изменением тонуса всего организма, что связано с эмоциями и действиями. Причем обобщение на уровне тонической реакции создает такой феномен, как синестезия, когда стимул, действуя на определенный орган чувств, дает добавочное ощущение, не свойственное данной сенсорной системе. Скажем, можно слышать голубой звук, малиновый звон, горький цвет и т. д. Это новый вид рецепции – витальное чувство, базовая рецепторная система, которая является более древней по отношению к другим рецепторным системам и которая определяет целостность чувственного образа. При этом если гештальтисты рассматривали действие физического поля только на уровне коры головного мозга, то авторы теории сенсорно-тонического поля восприятия распространили действие поля на уровень всего организма [6].

Рис. 2. Объективные факторы, влияющие на степень восприятия.

Поведение и настроение человека, обладающего индивидуальной наследственностью, объемом памяти и филогенезом, в значительной степени определяется потоком разного рода информации, действующей на его сенсорную систему. Информацию, получаемой в процессе восприятия, с точки зрения кибернетики и теории информации, можно охарактеризовать с помощью различных теорий. Основные из них – статистическая теория информации, семантические подходы в теории информации и прагматические концепции теории информации. Восприятие человеком архитектурной информации можно проиллюстрировать следующей схемой (рис. 3).

Коммуникация и информация – неотъемлемые элементы социокультурного пространства города, так как именно они обнаруживают себя в качестве важной базы социума в создании, сохранении и исторической трансляции для будущих поколений его социально-культурных ценностей. Социокультурное пространство – это среда обитания человека, характеризующаяся вещно-предметными с социально-коммуникативными условиями организации. Отличительной чертой социокультурного пространства является качественное усложнение и количественное увеличение культурно-досуговых практик, связываемых с информационно-коммуникативными видами деятельности. В качестве компонента социокультурного пространства может выступать культурный центр. Задачи культурного центра привлекать, развлекать, информировать, быть приятным местом для встреч. Аудитории, выставочные залы, кинозал, библиотека, конференц-зал, магазин, кафе и другие рекреационные пространства являются частью единого социокультурного пространства, призванное служить местом встреч для межкультурного взаимодействия, информационного и ценностного обмена между различными общностями, этносами, поколениями.

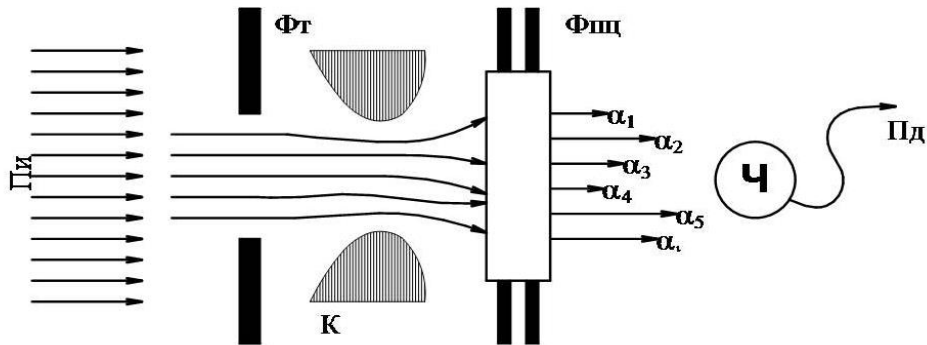

Рис. 3. Схема обработки человеком информационных потоков

(Пи – поток информации в окружающей среде; Фт – фильтр тезауруса; Фпц – фильтр прагматической ценности, определяемый кругом задач, решаемых человеком в данный момент времени; К – пропускная способность канала; Пд – практическая деятельность в данный момент времени, определяемая целевой функцией; Ч – человек; α – весовые коэффициенты прагматической ценности информации) [14].

Очень важно определить характер эмоционального воздействия архитектурной среды в тот момент, когда восприятие архитектуры ее играет роль фона, сопутствующего той или иной человеческой деятельности. Восприятие этого фона и возникновение эмоций, с ним связанное, составляют основную часть эмоционального воздействия архитектурной среды [17]. Эмоции субъективны и зависят от врожденных особенностей человека, конкретного жизненного опыта и индивидуального темперамента. В то же время эмоции социальны, связаны с контекстом социокультурных представлений, норм и ценностей, свойственных обществу в целом, большим и малым социальным группам.

С позиций средовой психологии человек находится в постоянном поле взаимодействия с окружающей средой, что вызывает у него, благодаря наличию генерализованных реакций организма, определенный эмоциональный фон. В экспериментальном исследовании А. Г. Маслоу и Н. Л. Минца три группы испытуемых в разных, с точки зрения эстетического качества, средах оценивали приятность и энергичность людей чьи фотографии им были предъявлены. Первая среда представляла собой уютно обставленный кабинет, вторая – обычную классную комнату, а третья была неприглядным техническим помещением, где держался инвентарь для уборки. Оказалось, что эстетическое качество среды существенно влияет на эмоциональную оценку. В более приятной среде лица на фотографиях оценивались значительно выше. Чарльз Осгуд (1972) исследовал эмоциональные реакции на различные эстетические объекты. Он выделил три фактора, которые интерпретировал как «оценка», «сила», «активность» (рис. 4).

Рис. 4. Эмоциональные реакции на стимул

Независимо от того, какой стимул оценивается – картины, понятия, звуки, цвета, здания – три этих основных фактора остаются. Полученные шкалы можно использовать как инструмент для измерения эмоционального воздействия исследуемых объектов [18].

А. Мехрабиан и Дж. А. Расселл (1974, 1976) создали инструмент для оценки воздействия любых видов среды. Опираясь на данные, полученные Ч. Осгудом, и физиологические исследования, авторы остановились на трех независимых факторах (рис. 5):

Рис. 5. Воздействие среды

Суммация действия трех факторов может привести к результирующей реакции – стремлению или избеганию. Поведенческими признаками избегания по наблюдению А. Мехрабиана (1976) является отсутствие ориентировочных действий (нет попыток исследовать среду), уход от контакта глаз, увеличение физической дистанции между людьми. Различные комбинации значений трех факторов дают разные качества эмоций, например, тревожность возникает при высоком уровне возбуждения в сочетании с низкими уровнями удовольствия и доминирования.

В эксперименте Штейнбаха Х. Э. и Еленского В. И. (1980, 1987) проверялось наличие взаимосвязи между стимулами среды и эмоциональными и поведенческими реакциями. В качестве средовых стимулов использовались черно-белые фотографии размером 18x24 см различных по пространственному и эстетическому решению городских ситуаций. Проведенный эксперимент выявил следующие особенности. Эстетически привлекательные среды ассоциируются со следующими поведенческими категориями: отдых, созерцание, ожидание, размышление, общение. Им соответствуют эмоции приятности, радости, активности, покоя, интереса, загадочности. Основные типы поведения в непривлекательных пространствах – проходить мимо, девиантное поведение; эмоциональный фон – дискомфорт, тревога, страх, как повышенное чувство контроля, так и отсутствие контроля, одиночество, отвращение. Маленькие размеры и закрытость пространства отразилась на таких поведенческих факторах, как общение, эмоциональные переживания – покой, ощущение контроля. Большие открытые пространства располагают к спорту, играм подростков, работе, сопутствующие переживания – активность, дискомфорт, отсутствие контроля. Современная среда в большей мере ассоциируется со спортом, хозяйственными делами, не очень уютна, вызывает активность, надежду. Для исторической среды характерны следующие особенности поведения: праздник, общение. Она оценивается как приятная, создает ощущение покоя, наличия контроля, вызывает интерес. Различие между средами с преобладанием плавных и остроугольных линий в основном отразилось на уровне активности и тревожности. Первый вариант вызывает обыденные переживания. Второй – создает беспокойство, там больше радости, праздника, но одновременно и тревоги. Результаты эксперимента показали, что есть эмоциональный фон, возникающий как результирующая реакция на качественное своеобразие среды. Это осознанная реакция на стимулы среды. Для проверки соответствия осознаваемых реакций и бессознательных Штейнбах Х. Э. и Еленский В. И. использовали цветовой тест Люшера. По тесту Люшера можно судить о бессознательных, не поддающихся контролю реакциях, рассказы же большей частью отражают шаблоны отношений к той или иной среде.

Архитектурная среда обладает способностью эмоционального воздействия, которым можно управлять с помощью определенных принципов, следовательно, цель архитектурной среды с точки зрения ее эмоционального воздействия состоит в том, чтобы способствовать возникновению и устойчивому сохранению инвариантных эмоциональных состояний, стимулирующих деятельностные процессы, для которых данная среда предназначена. Потребность деятельности реализуется путем удовлетворения потребности в ориентации. В свою очередь, ориентация связана с психическим механизмом восприятия.

Зрительное восприятие:

– цвет. Чувства, порождаемые цветами, сходны у разных народов и индивидов с различным культурным уровнем. Черный цвет сигнализирует опасность, угнетает, что отражает как бы трудность ориентировки в темноте; зеленый цвет – успокаивает, сосредоточивает; голубой связан с цветом открытого пространства, он может успокаивать, но и вызывать тревожность; красный вызывает возбуждение.

– линии: контуры и силуэты зданий. Простейшие прямолинейные однообразные и протяженные элементы вызывают уныние и скуку; включение в абрис тупых углов или криволинейных элементов создает ощущение покоя; ритмично пульсирующие лаконичные очертания воспринимаются как деловые и рациональные, наличие остроугольных элементов в симметричных лаконичных силуэтах придает им торжественность и строгость с оттенком холодности, усложненные контуры с неупорядоченной, измельченной структурой, обилием углов и наклонных линий приводят к ощущению беспокойства, отчужденности, чрезмерно изрезанные силуэты вызывают утомление и настороженность и т. д.

Кинестетические и тактильные ощущения:

– преодоление рельефа при подъеме, например на смотровую площадку, подчеркивает значимость открывающегося пространства,

– тактильные ощущения, при пересечении площади замощенной булыжником, человек замедляет шаг и лучше ощущает каждый пройденный метр улицы.

– организация внутри города специальных пешеходных улиц способствует большей социальной и коммуникативной эффективности городского пространства, усиливает эмоциональную значимость среды.

ВЫВОДЫ

Проведенное исследование позволило выявить психофизиологические закономерности восприятия человеком архитектурной среды, причины возникновения эмоционального состояния и способы ее эмоционального воздействия.

Полученные результаты исследования будут апробированы на примере проектирования культурного центра в исторической среде города Харькова. Культурный при этом центр будет выступать как компонент социокультурного пространства городской среды. Использование психофизиологического подхода к проектированию позволит повысить качества городской среды на качественно новом уровне и способствовать в ней рождению и сохранению гармоничных эмоциональных состояний человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ян Гейл. Города для людей/ издание на русском языке – Концерн «КРОСТ», пер. с англ. – М. :Альпина Паблишер, 2012. – 276 с.
2. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию : Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. А. Д. Логвиненко. – М. : Прогресс, 1988.– 464 с. : ил.
3. Ананьев Б. Г. Сенсорно-перцептивная организация человека // О проблемах современного человекознания. – М. : Наука, 1977.
4. Мерло-Понти. Феноменология восприятия. Вып. по изданию : M. Merleau-Ponty Pheno-menologicdela perception. – Paris : Gallimard, 1945. – P. 281–344.
5. Середюк И. И. Восприятие архитектурной среды. – Львов : Вища школа. Издательство при Львов. ун-те, 1979. – 202 с.
6. Штейнбах Х. Э., Еленский В. И. Психология жизненного пространства. – СПб. : Речь, 2004. – 239 с.
7. Левин К. Теория поля в социальных науках: пер. с англ. – СПб.: Сенсор, 2000. – 368 с.
8. Лотман Ю. М. Семиотика города и городской культуры. – Тартуский гос. ун-т, 1984. – 139 с.
9. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику : исследование форм репрезентации в обыденном сознании. – М. : МГУ, 1983. – 176 с.
10. Линч К. Образ города. – М. : Стройиздат, 1982. – 326 с.
11. Hall E.T. Hidden Differences : Studies in International Communication. – Hamburg : Grunder & Jahr, 1985.
12. Черноушек М. Психология жизненной среды / Пер. с чеш. И. И. Попа. –М. : Мысль, 1989. – 174, [2] с.- (Человечество на пороге XXI века).
13. Забельшанский Г. Б. Архитектура и эмоциональный мир человека / Забельшанский Г. Б., Менервин Г. Б., Рапапорт А. Г., Сомов Г. Ю. – М. : Стройиздат, 1985. – 209 с.
14. Страутманис И. А. Информативно-эмоциональный потенциал архитектуры. – М., Стройиздат, 1978. – 119 с.
15. Берталанфи Л. Общая теория систем, критический обзор // Исследования по общей теории систем. – М. : Прогресс, 1969. – С. 23–82.
16. Степанов А. В. Архитектура и психология / А. В. Степанов. – М. : Стройиздат, 1993.
17. Хильман Г. Логика поэзии. Кибернетика ожидаемая и кибернетика неожиданная. – М., 1968.
18. Симонов П. В. Эмоциональный мозг. – М. : Наука, 1966. – 215 с.

EDITORIAL BOARD

International Advisory and Editorial Board

Azerbaijan

Amir V. Aliyev

Ministry of Health of Azerbaijan Republic Lung Diseases Department. Guba District Central Hospital Head of Department. PhD of Medicine

Beykas Seyfulla Xidirov

Azerbaijan State Oil Company. Head of department. Doctor of Economical Sciences

Elshan Mahmud Hajizade

Head of department of President Administration of Azerbaijan Republic. Doctor of Economical Sciences. Professor

Ibrahim Gabibov

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Lala Bekirova

Azerbaijan State Oil Academy. Azerbaijan National Aviation Academy. PhD.TS

Leyla I. Djafarova

Clinic "Medium" Baku. Doctor of Medical Sciences. Professor

Omar Kerimov

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Rafiq Gurbanov

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Ramiz Gurbanov

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Sadagat V. Ibrahimova

Azerbaijan State Oil Academy. Academician Doctor of Economical Sciences. PhD

Tarbiz Nasrulla Aliyev

Innovation Center of National Academy of Azerbaijan Republic. The deputy of director. Doctor of Economical Sciences. Professor

Tofiq Ahmadov

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences. Professor

Tofiq Yusif Baharov

Azerbaijan State Oil Company. Scientific Research Institute. Head of department. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences

Tofiq Samadov

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Bahrain

Osama Al Mahdi

University of Bahrain, Bahrain Teachers College. Assistant Professor. PhD, Elementary Education and Teaching

Bangladesh

Muhammad Mahboob Ali

Daffodil International University. Department of Business Administration . Professor

Belarus

Helena Kallaur

Polesky State University. MD. Associate Professor

Tanua Teterinets

Belarusian State University of Agricultural Technology. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor

Egypt

Abdelbadeh Salem

Professor at Faculty of Computer and Information Science, Ain Shams University

France

Michael Schaefer

L'Association 1901 SEPIKE International, Président at SEPIKE International. PhD of Economical Sciences

Georgia

Anzor G. Abralava

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Sologashvili

State University named Akaki Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Osepashvili

Professor of Journalism and Mass Communication TSU (Tbilisi State University), Head MA Program "Media and New Technology"

Eka Avaliani

Professor at International Black Sea University. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Ekaterine Maghlakelidze

The University of Georgia, Associated professor, Business, Economics and Management School

Enene Menabde-Jobadze

Georgian Technical University. Academical Doctor of Economics

Evgeni Baratashvili

Georgian Technical University. Head of Economic and Business Department. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

George Jandieri

Georgian Technical University; Chief scientist, Institute of Cybernetics of the Georgian Academy. Full Professor

Ketevan Nanobashvili

"M.D" Dental Clinic, "Dika" L.T.D. Tbilisi Medical Academy. Professor PhD MDPHD of Medicine, Associate Professor

Larisa Korghanashvili

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor

Lia Matchavariani

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor, Faculty of Exact & Natural Sciences (Geography Dep.)

Liana Hovelidze-Solomonova

Rector of high school of "Georgia". Doctor of Economical Sciences

Loid Karchava

Doctor of Business Administration, Association Professor at the Caucasus International University, Editor-in-Chief of the international Scientific Journal "Akhali Ekonomisti" (The New Economist)

Maya Kapanadze

Georgian State University named Javakhishvili. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor. Finance manager of Güllüstan-bssjar

Mariam Kharashvili

Tbilisi State Medical University. PhD MD

Marina Khizanishvili

Davit Aghmashenebeli University of Georgia. Faculty of Physics. PhD. Professor

Nana Shoniya

State University of Kutaisi named Akakhi Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full professor

Nelli Sichinava

Akaki Tsereteli State University. Associate. Professor. PhD

Omari Omarimu

Tbilisi State University named Iv. Javakhishvili. Doctor of Chemical Sciences Professor

Rusudan G. Kutateladze

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Simon Nemsadze

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor

Tamar Giorgadze

Gr. Robakidze University, Department of Medicine. Associate Professor

Tamara Okropiridze

University "Geomed" Department of Dentistry, Doctor of Medical Sciences. Full Professor

Tengiz G. Museliani

Georgian Technical University. Academic Doctor of Technical Sciences. Associate Professor

Valerian N. Nanobashvili

Company "Buneba ltd". Doctor of Veterinary Sciences. Veterinary surgeon

Vaxtang S. Datashvili

Georgian technical University. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor

Zaira Gudushauri

Georgian-Azerbaijan University named G.Aliyev. Associate Professor. PhD. ES

Germany

Hans-Juergen Zahorka

Assessor jur., Senior Lecturer (EU and International Law, Institutions and Economy), Chief Editor of "European Union Foreign Affairs Journal", LIBERTAS - European Institute, Rangendingen

Iran

Azadeh Asgari

Asian Economic and Social Society (AESS). Teaching English as a Second Language. PhD

Jordan

Sadeq AlHamouz

Middle East University (MEU). Head Computer Information Systems. PHD. Computer Science

Ahmad Zamil
Middle East University (MEU). Business Administration Dept. Associate Professor. PhD Marketing

Kazakhstan

Marina Bobireva
West Kazakhstan State Medical University named Marat Ospanov. PhD

Niyazbek Kalimov
Kostanay Agricultural Institution. PhD

Nuriya Kharissova
State University of Karaganda. Associate Professor of Biological Science

Nikolay Kurguzov
State University of Pavlodar named S. Toraygirova. PhD. Professor

Anar Mirazagalieva
Vice-Rector for Teaching and Studies – East Kazakhstan State University named S.Amanzholov

Anna Troeglazova
East Kazakhstan State University named Sarsen Amanjolov. PhD

Gulmira Zhurabekova
Marat Ospanov West-Kazakhstan State Medical Academy. Department of Human Anatomy. Associate Professor

Latvia

Tatiana Tambovceva
Latvian Council of Science. Riga Technical University. Associate Professor at Riga Technical University

Lithuania

Ieva Meidute – Kavaliauskiene
Vilnius Gediminas Technical University. Vice-dean for Scientific Research

Vilma (Kovertaite) Musankoviene
e-Learning Technology Centre. Kaunas University of Technology. PHD

Loreta (Gedminaitė) Ulvydiene
Professor of Intercultural Communication and Studies of Translation. Vilnius University. PHD

Russia

Liudmila Denisova
Department Director at Russian State Geological Prospecting University. Associate Professor

Nikolay N. Efremov
Institute of Humanitarian Research and the Russian Academy of Sciences. Doctor of Philology. Research Associate

Sergey N. Fedorchenko
Moscow State Regional University of Political Science and Rights. PhD

Zhanna Glotova
Baltic Federal University named Immanuel Kant, Ph.D., Associate Professor

Galina Gudimenko
Orel State Institute of Economy and Trade. Doctor of Economical Sciences. Professor

Svetlana Guzenina
Tambov State University named G.R. Derzhavin. PhD in Sociology

Lyalya Jusupova
Bashkir State Pedagogical University named M.Akmully. PHD Pedagogy Science. Associate Professor

Elena Klemenova
South Federal University of Russia. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Catrin Kolesnikova
Samara Architectural and Constructional University. PhD

Galina Kolesnikova
Russian Academy of Natural Sciences and International Academy of Natural History. Taganrog Institute of Management and Economics. Philologist, Psychologist, PhD

Ekaterina Kozina
Siberia State Transportation University. PhD

Tatiana Kurbatskaya
Kamsk State Engineering – Economical Academy. PhD

Irina V. Larina
Federal State Educational Institution of Higher Professional Education. Associate Professor

Natalia Litneva
Orlov State Institute of Economy and Trade. Volga Branch of The Federal State Budget Educational Institution of Higher Professional Education

Grigory G. Levkin
Omsk State Transport University. PHD of Veterinary Sciences

Anton Mosalyov

Russian State University of Tourism and Service. Associate Professor

Irina Nekipelova

M.T. Kalashnikov Izhevsk State Technical University. Department of Philosophy. PhD

Sergei A. Ostroumov

Moscow State University. Doctor of Biological Science. Professor

Andrei Popov

Director "ProfConsult Group". Nizhniy Novgorod Region. PhD

Alexander A. Sazanov

Leningrad State University named A.S. Pushkin. Doctor of Biological Sciences. Professor

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. Vice Rector. PhD, Russian History

Nikolay N. Sentyabrev

Volgograd State Academy of Physical Culture. Doctor of Biological Sciences. Professor. Academician

Alexander N. Shendalev

State Educational Institution of Higher Education. Omsk State Transport University. Associate Professor

Victor F. Stukach

Omsk State Agrarian University. Doctor of Economical Sciences. Professor

Marina Volkova

Research Institute of Pedagogy and Psychology. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Larisa Zinovieva

North-Caucasus Federal University. PHD.Pedagogical Science. Associate Professor

Saudi Arabia

Ikhlas (Ibrahim) Altarawneh

Ibn Rushd College for Management Sciences. PHD Human Resource Development and Management. Associate Professor in Business Administration

Salim A alghamdi

Taif University. Head of Accounting and Finance Dept. PhD Accounting

Serbia

Aleksandra Buha

University of Belgrade. Department of toxicology "Akademik Danilo Soldatović", Faculty of Pharmacy

Jane Paunkovic

Faculty for Management, Megatrend University. Full Professor. PhD, Medicine

Sultanate of Oman

Nithya Ramachandran

Ibra College of Technology. Accounting and Finance Faculty, Department of Business Studies. PhD

UK

Alan Sheldrake

Imperial Collage. London University. Electrical Power Engineering Consultant. PhD

Christopher Vasilopoulos

Professor of Political Science at Eastern Connecticut State University. Doctor of Philosophy (Ph.D.), Political Science and Government

Ukraine

Alexandra V. Gorbenko

National Transport University. PhD

Anna B. Gulyayeva

Institut of Plant Ppyisiology and Genetics. PhD

Bogdan Storokha

Poltava State Pedagogical University. PhD

Katerina Yagelskaya

Donetsk National Technical University. PhD

Lesia Baranovskaya

National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", PhD, Associate Professor

Mixail M. Bogdan

Institute of Plant Physiology and Genetics. PhD

Liana Ptaschenko

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. Doctor of Economical Sciences. Professor

Oleksandr Voznyak

Hospital "Feofaniya". Kyiv. Head of Neureosurgical Centre. Associated Professor

Olga F. Gold

Ukrainian National University named I.I. Mechnikov. PhD

Sergei S. Padalka

Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Department of Contemporary History and Policy at the Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine

Stanislav Goloborodko

Doctor of Agricultural Sciences, Senior Researcher. Institute of Agricultural Technologies of Irrigated Agriculture of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

Victoriya Lykova

Zaporizhzhya National University, PhD of History

Victor P. Mironenko

Doctor of Architecture, professor of department "Design of architectural environment", Dean of the Faculty of Architecture of Kharkov National University of Construction and Architecture (KNUCA), member of the Ukrainian Academy of Architecture

Crimea

Lienara Adzhyieva

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Evpatoriya Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of History. Associate Professor

Nelya Gluzman

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Evpatoria Institute of Social Sciences (filial branch). Doctor of Pedagogical Sciences. Full Professor

Oksana Usatenko

Humanities and Education (filial branch) of V.I. Vernadsky Crimean Federal University. PhD of Psychology. Associate Professor

Tatiana Scribina

Fed V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Evpatoria Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of Pedagogy. Associate Professor

Vladyslav Fadieiev

F V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Evpatoria Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of Psihology. Associate Professor

United Arab Emirates

Haitham Hobanee

College of Business Administration, Abu Dhabi University, PHD.

USA

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Pubic Administration. National Research University – Higher School of Economics. Russian Federation

Cynthia Buckley

Professor of Sociology at University of Illinois. Urbana-Champaign. Sociological Research

Mikhail Z. Vaynshteyn

Lecturing in informal associations and the publication of scientific articles on the Internet. Participation in research seminars in the "SLU University" and "Washington University", Saint Louis

Nicolai Panikov

Lecturer at Tufts University. Harvard School of Public Health. PhD/DSci, Microbiology

Yahya Kamalipour

Dept. of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University Greensboro, North Ca. Professor and Chair Department of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University. PhD

Uzbekistan

Guzel Kutlieva

Institute of Microbiology. Senior Researcher. PhD BS

Black Sea Scientific Journal of Academic Research has ISSN, E-ISSN and UDC numbering:
ISSN: 1987-6521 (Print), E-ISSN: 2346-7541 (Online), DOI prefix: 10.15357, UDC: 551.46 / (051.4)/B-64
Community of Azerbaijanis living in Georgia is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals and Online Journals with subjects which are mentioned below:

AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES

Agriculture, Agronomy & Forestry Sciences
History of Agricultural Sciences
Plant Breeding and Seed Production
Environmental Engineering Science
Environmental Technology
Physics
Botany, Zoology & Biology
Earth Sciences & Organic Farming

SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES

Historical Sciences and Humanities
Psychology and Sociology Sciences
Philosophy and Philology Sciences
History of Science and Technology
Social Science
Pedagogy Science
Politology

MEDICINE, VETERINARY MEDICINE, PHARMACY AND BIOLOGY SCIENCES

Clinical Medicine
Prophylactic Medicine
Theoretical Medicine
Stomatology & Dentistry
Veterinary Medicine and Zoo
Drug Technology and Organization of Pharmaceutical Business
Pharmaceutical Chemistry and Pharmacology
Standardization and Organization of Medicines Production
History of Pharmacy
Innovations in Medicine
Biophysics and Biochemistry
Radiology and Microbiology
Molecular Biology and Genetics
Botany and Virology
Microbiology and Hydrobiology
Physiology of Plants, Animals and Humans
Ecology, Immunology and Biotechnology
Virology and Immunology
History of Biology
Entomology

TECHNICAL, ENGINEERING & APPLIED SCIENCES

Applied Geometry, Engineering Drawing, Ergonomics and Safety of Life
Machines and Mechanical Engineering
History of Science and Technics
Electrical engineering, Radio Engineering, Telecommunications, and Electronics
Information, Computing and Automation
Mining and Geodesy Sciences
Metallurgy and Energy
Chemical Technology, Chemistry Sciences
Technology of Food Products

Technology of Materials and Products Textile and Light-load industry
Machinery in Agricultural Production
History of Art
Project and Program Management
Innovative Technologies
Repair and Reconstruction
Materials Science and Engineering
Engineering Physics
Mathematics & Applied Mathematics

REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE

History of tourism
Theoretical and methodological foundations of tourism and recreation
Tourist market , its current state and development forecasts
Training and methodological support

ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES

Economics and Management of Enterprises
Economy and Management of a National Economy
Mathematical Methods, Models and Information Technologies in Economics
Accounting, Analysis and Auditing
Money, Finance and Credit
Demography, Labor Economics
Management and Marketing
Economic Science

ISSN: 1987 - 6521, E – ISSN: 2346 - 7541

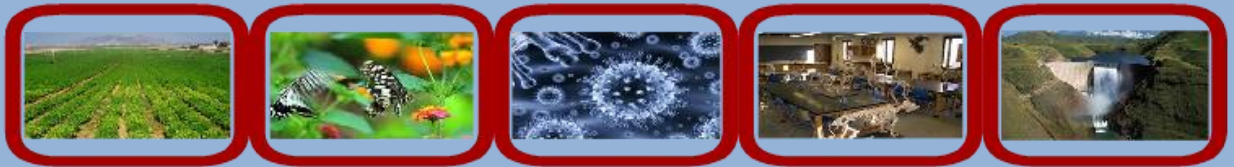
©Publisher : Community of Azerbaijanis Living in Georgia. Gulustan-bssjar.

©Typography : AZCONCO LLC Industrial, Construction & Consulting.

Registered address: Isani Sangory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

©Editorial office : Isani Sangory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Questions or comments? E-mail us at gulustan_bssjar@mail.ru, engineer_namik@mail.ru

APRIL-MAY 2015 VOLUME 21 ISSUE 03

ISSN: 1987 - 6521; E - ISSN: 2346 - 7541; DOI: 10.15357

ISSN: 1987-6521; E-ISSN:2346-7541; DOI: 10.15357

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
AGRICULTURAL, HISTORICAL & NATURAL SCIENCES

Agriculture, Agronomy & Forestry Sciences
 Horticultural Sciences
 Plant Breeding and Seed Production
 Environmental Engineering Science
 Earth Sciences & Organic Farming
 Environmental Technology
 Botany, Zoology & Biology
 Physics

ISSN: 1987-6521; E-ISSN:2346-7541; DOI: 10.15357

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES

Economic and Management of Enterprises
 Historical Studies and Jurisprudence
 Economy and Management of a National Economy
 Mathematical Methods, Models and Information Technologies in Economics
 Money, Finance and Credit
 Demography, Labor Economics
 Disciplines of Social Sciences
 History of Science and Technology
 Management and Marketing
 Social Science
 Educational Science
 Pedagogy Science
 Psychology

ISSN: 1987-6521; E-ISSN:2346-7541; DOI: 10.15357

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
MEDICAL, VETERINARY MEDICINE, PHARMACY AND BIOLOGY SCIENCES

Clinical Medicine
 Prosthetic Medicine
 Theoretical Medicine
 Stomatology & Dentistry
 Veterinary Medicine and Zoo
 Drug Technology and Organization of Pharmacies, Hospitals
 Pharmaceutical Chemistry and Pharmacology Standardization and Organization of Medicines
 Production History of Pharmacy
 Innovations in Medicine
 Biophysics and Biotechnology
 Radiology and Radioecology
 Biomedical Biology and Genetics
 Botany and Virology, Microbiology and Hydrobiology
 Physiology of Plants, Animals and Humans
 Ecology, Immunology and Biotechnology
 Virology and Immunology
 History of Biology
 Entomology

ISSN: 1987-6521; E-ISSN:2346-7541; DOI: 10.15357

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
TECHNICAL ENGINEERING AND RELATED SCIENCES

**Electronics and Micro-Engineering, Telecommunication and Precision
 Technology of Materials (Composites, Fine and Special) Industry
 Applied Geology, Engineering Geology, Geomatics and Safety of Life
 Chemical Technology and Chemical Industry
 Mechanical and Mechanical Engineering
 Information, Computing and Automation
 Machinery in Agricultural Production
 Mining and Quarry Science
 History of Science and Technica
 Metallurgy and Smelting
 Technology of Power Transmits
 Project and Program Management
 History of Science and Technica
 Innovative Technologies
 Repair and Reconstruction
 Materials Science and Engineering
 Engineering Physics
 Mathematics & Applied Mathematics
 History of Art**

ISSN: 1987-6521; E-ISSN:2346-7541; DOI: 10.15357

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
REGIONAL DEVELOPMENT & INFRASTRUCTURE

History of Tourism
 Theoretical and Methodological Foundations of Tourism and Recreation
 Tourist Market, its Current State and Development Forecasts
 Training and Methodological Support

ISSN: 1987-6521; E-ISSN:2346-7541; DOI: 10.15357

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

CONFERENCE NEWSLETTER

ISSN: 1987-6521; E-ISSN:2346-7541; DOI: 10.15357

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

E-ISSN: 2346-7541

